

A ROMÁN BUNGĂR TÁJSZÓ ÉS A BUNGUR, BUNGURIȘ, BUNGĂRAȘ HELYNÉV

Az Atlasul Lingvistic Român (ALR) új sorozata (I. köt. 201. lap) egyetlen pont, a Déstől mintegy 30 km-re keletre fekvő Bethlen nyelvföldrajzi adalékként közli a *grădina de pomi* 'gyümölcsös' román nyelvjárási neveként a *bungăr* tájszót. Ez a szó nincs meg sem a Román Akadémiának több mint egy félévszázada készülő, hatalmas arányú történeti-etimológiai szótárában, a DAC.-ban, sem az újabb irodalmi nyelvi szótárakban (DLRM., DLRC.). Amennyire tájszótár hiányában meg tudom állapítani, nem szerepel egyetlen román tájszógyűjteményben, és e jegyzetek papírra vetésekor (1960) Gradea Pia és Rusu Grigore szíves segítségével sem talállok a szerkesztés alatt álló román tájszótár cédulaanyagában rá vonatkozó adalékot. Mindebből elhamarkodottan könnyen arra következtethetnénk, hogy e tájszó elszigetelten csak egyetlen ponton él. Az ilyenféle következtetés levonásától óva int az a körülmény, hogy Rusu lekötelező szóbeli tájékoztatása szerint e szó megvan a Bethlentől kissé délkeletre fekvő Sajómagyaros románságának nyelvében is *bungăr* tbsz. *bungăre* és *bunguri* alakban 'livadă de pomi', azaz 'gyümölcsöskert' jelentésben. A sajómagyarosi előfordulás *bunguri* többes számából — Rusu feltevése szerint — Sajómagyaros és környéke román nyelvjárásában élhet egyes számú *bungur* alak is; ez valóban — amint az alábbi történeti adalékokból látható — legalábbis a régiségben a *bungăr* formánál jóval gyakoribb lehetett és lehet ma is. A szóban forgó tájszónak csak két pontról való adatolhatósága merőben gyűjtésbeli hiányosság lehet, hiszen az említett két pont környékéről eléggé számos olyan helynévtörténeti adalékkal rendelkezünk, amelyek azt sejtetik, hogy maga a *bungăr* ~ *bungur* szó köznévi használatban jóval szélesebb körben elterjedt tájszó lehetett a múltban és le-

het ma is, mint azt az ALR. magában álló adata és a szóbeli közlés egyetlen adaléka alapján sejthetnők. A szélesebb körű régiségbeli elterjedés bizonyítékeként a következő helynévtörténeti adalékokat sorakoztatom fel: Bethlen. 1795: „vagyon az *Bongert* nevű helyben egy most még haszonvehetetlen Cziheres, apro tövisből álo rossz hely“ | „En *Bungert*“ (sz). 1931: „*Bungord*“ (gyü). — Bethlen és Sajómagyaros közelebbi-távolabbi környékéről ezeket a további történeti adatokat idézhetem: B ö d ö n. 1898: „*Bungur*“. — Kentelke. 1753: „A *Bungur Uttyánál*“ (sz). XVIII. sz. közepe: „La Drumu *Bungurului*“ (sz). 1765: „*Bungurd*“. 1775: „La *Bungur*“ (k). 1777: „Pe linge Pereu *Bungurilor*“ (sz) | „Rivuli Pereu *Bungurului*“ (sz) | „La Drumu *Bungurului*“ (sz) | „La *Bungurd*“ (k) | „In *Bungurd*“ (sz, k) | „Kaszta *Bungurului*“ (e). 1781: „In *Bunguru Gyurki*“ (k) | „La Drumu *Bungurului*“ (sz) | „In Mnyisloku *Bungurului*“ (k) | „*Bunguru gye* kitre Mogyoros“ (k) | „In *Bunguru gye dupa zsj*“ (k) | „In Koszta *Bungurilor*“ (e) | „In *Bunguru gyin Mnyislok*“ (k) | „In *Bunguru gyin Háram florint*“ (k). 1787: „La parou *Bungurului*“ (sz) alol szomszédja a Parou *Bungurului*“ (p) | „In *Bungur*“ (k) | „In Koszta *Bungurilor*“ (e) | „In *Bungur gyin Harum forint*“ (k) | „La Drumu *Bungurului*“ (sz). 1796: „in Koszta *Bungurilor*“ (e) | „La Kallye *Bungurilor*“ (sz). 1839: „La Koszta *Bungurilor*“ (e). 1868: „Dupe satu la *bungur*“ (k). — Kerlés. 1775: „La *Bungur*“ (sz). 1777: „praecipiti Monte *Bungur*“. 1782: „*Bungurd*“ (e). 1798: „*Bungort*“. — Szászencs. 1754: „A *Bongordba*“ (sz) | „A *Bongorban*“ (sz) | „*Bungurul* la vij“ (k). — Felsőoroszfalu. 1864: „*Bungard*“. — Szászcegő. 1807: „La *Bunger* la Mér“. 1864: *Bungur* (régén gyümölcsös). 1899: „*Bungárdi* tábla“. — Szász m ó r i c. 1814: „In *Bungard*“ (k). | „la 'Sie in *Bungárd*“ (sz) | „La 'Sie szub *Bungárd*“ (sz). — Szász m á t é. 1814: „a Morutzi Dosszu Plési és a' Máthei *Bungárd* nevezetü Erdők között el menő Ut“. — Szász z s o m b o r. 1864: „*Bungard*“.

Az ALR. egyetlen köznévi adaléka mellett a Bethlen környéki helynévanyagban tehát számos olyan helynév van, amely azt bizonyítja, hogy ezen a területen egy *bungur* (~ *bungär*) köznévnek már a XVIII. század kö-

zepe táján közkeletűnek kellett lennie. A B ö d ö n helynévanyagából 1777-ből előbb idézett „Pe linge Pereu Bungurilor“ (sz), az 1796-ból említett „in Koszta Bungurilor“ (e) helynév utótagja is ezt mutatja, hiszen ez a tag egy *bungur* köznév többes genitívusa. Erre mutat azonban az is, hogy a *bungur* alapszó *-aş* és *-iş* helynév-, illetőleg kicsinyítőképzővel továbbképzett származékai is előfordulnak K e n t e l k é nek már a XVIII. század második feléből származó helynévanyagában. Ilyen vonatkozásban ezek a példák említhetők: 1781: „In Bunguris“ (k). „In bungurás“ (sz). — Sz á s z c e g ő helynevei között is ráakadhatni az 1807-ből adatolt „In Bungereás“ adalékra. Nem kétséges, hogy e helynevek alapszavaként csak egy román tájnyelvi *bungur* ~ *bunger*, pontosabban *bungăr* szolgálhatott.

Mintthogy pedig az itt felsorolt helynévi adalékok a vegyes román, szász és magyar lakosságú Bethlen és Beszterce környékén jelentkeznek, önként adódik az a lehetőség, hogy a román köznevet és helynévi származékait az erdélyi szász tájnyelvi *bąngert* 'meist offener, mit Obstbaumen besetzter Garten ausserhalb der Gemeinde auf dem Felde oder unterhalb der Weingarten' (SSWb.) köznévvvel hozzuk kapcsolatba, mint ahogy az erdélyi magyar *bongort* ~ *bongor* ~ *bungor* köznév is szászból való jövevényyszó (Horger Antal: MNy. X, 192; EtSz.; magam: MNy. XXXVIII, 316 kk., TESz.). A német forrásokban már 1103-ban jelentkező *bąngert* a középfelnémet *boumgarte* ~ *bomgarte* ~ *bongarte* formából fejlődött. Luxemburgból *Bongert*, Elzász-Lotaringiából *Bongert* ~ *Bungert* alakban ismerünk e köznévből alakult településneveket (SSWb.). A szász szóra nézve az első adat Nagyszebenből idézhető: 1605: „eynen *Bungarten* mit bemen“ (i.h.). Maga a köznév egyébként különböző hangalaki változatokban eléggé gyakori használatú lehetett és lehet az erdélyi szászban, sőt egy belőle alakult Beszterce környéki száz településnév áll a régebbi román *Bungardul-săsesc*, mai *Bungard* és a magyar *Szászbongárd* településnév mögött éppen úgy, mint ahogy a Nagyszeben vidéki mai *Bangert*, irodalmi nyelvi *Baumgarten* névhez kapcsolható a román *Bungard* és a magyar *Bongárd* településnév-forma is. A szász változato-

kat a következő régiségbeli adalékok őrizték meg: 1347: *Bungart*. 1465, 1468: *Bongarten*. 1494, 1496: *Bangarten* (később *Bangarthen* és *Bomgarth* alakban is). 1566: *Baumgarth*, *Baumgarten*. 1652: *Baumgerth* (i.h.). E régiségbeli adatok, valamint a magyar és a román alakok láttán bátran feltehetjük, hogy a XIV. században az erdélyi szász településnév **Bungart* alakban élhetett, ez pedig alkalmasint egy erdélyi szász **bungart* köznévként való használata révén keletkezett. Úgy látszik, a román településnév a szász névnek ezt a régebbi alakját őrizte meg, sőt a szász *bungart(d)* tájszó is legkésőbb a XVIII. század első felében köznévi használatban is átkerülhetett a Bethlen—Beszterce környéki szászság nyelvéből az ottani román nyelvjárásba. A kölcsönzés hangtani kérdései közül a szász *bungart(d)*-tal szemben jelentkező román *bungur* ~ *bungăr* esetében a magánhangzó-állomány különösebb gondot nem okoz. A *bungur* magánhangzó-illeszkedéssel, a *bungăr* pedig egy bátran felvehető szász *bungert* alakváltozat átkerülésével könnyen magyarázható. Nem világos számomra a mássalhangzó-anyagból a szász alakokban következetesen jelentkező *d*-, illetőleg *t*-nek a román tájszóbeli változatokban való hiánya. Talán a magyarban egészen könnyűszerrel magyarázható fejlődéshez kapcsolható a román köz- és helynévi példákban jelentkező hangállapot (erre nézve I. Kelemen József: MNy. XXXIV, 108—10; tölem i.h. 252—3; TESz.).

Egyébként a magyar közszóval és a helynévi alakulataival kapcsolatos eredmények figyelembevételével megállapítható, hogy több esetben ugyanazon település helynévanyagában és ugyanabban a levéltári darabban jelentkező román *Bungur* ~ *Bunger* (: *Bungăr*) alakkal szemben többnyire magyar *Bongor(d)* forma áll. Ebből arra következtethetünk, hogy míg a román tájszó-változat esetében egy szász **bunger*-féle alak átvételével kell számolnunk, a magyarban viszont egy átvételkori szász tájnyelvi **bongert*-szerű formával indulhatott meg és magánhangzó-illeszkedésben folytatódhatott a fejlődés, hogy aztán a végső eredmény az illeszkedett *bongort* ~ *bongord* és a belőle *-ba*, *-be* vagy *-ban*, *-ben* határozóragos formákból mássalhangzó-kivetéssel (i.h.) *bongor*

forma fejlődjék. Ahol azonban a magyarban a román formával megegyező *Bungur* alakkal találkozunk, nagy a valószínűsége annak, hogy a román helynévforma hathatott a régebbi magyar alakra és a *Bongor* helyett a zártabb magánhangzós forma így rögzülhetett. Az itt következő dési helynévtörténeti adatok alapján — állandó alakváltozati ingadozásokkal — nagy valószínűséggel ilyen jellegű fejlődéssel kell számolnunk. Íme: 1720: „*Bungord*“. 1752: „*Bongor* alatt“. 1805/1811: „*Bongord* alatt“. 1807: „a *Bongor*ba“. 1808: „a' *Bongordi* Szöllő Hegy alatt“ (k). 1828: „a *Bongor* alatt“. 1831: „A *Bongord*ba“. 1830: „A *Bongord* alatt“. 1838: „a *Bongor*ba járo utonn“. 1842: „a *Bongordi* Szöllön“. 1844: „a' *Bongord*ba“. 1898: „*Bungort*“. A mai román forma: *Bungur* (Mánzat Gheorghe, Monografia oraşului Dej. 126). — Magam gyermekkoromtól, 1910 tájától kezdve Désen csak *Bungur* alakot hallottam a magyarban és használtam magam is (erre nézve l. EHAd., ETF. 101. sz. 19).

A román tájszó és helynévi képződményei hangalaki fejlődésének nyitva hagyott kérdései miatt a román szóval kapcsolatban a további vizsgálódás szükségességére utalni szinte a magától értetődő kötelezettségek közé tartozik.

**KISÁLLATTARTÓ TEJGAZDÁLKODÁSUNK
HÁROM FEUDALIZMUSKORI ROMÁN KÖLCSÖNSZAVA:
A BRINDZA, AZ ORDA ÉS A ZSENTICE**

1. A cimbe foglalt három tejgazdálkodási műszót nemcsak az kapcsolja össze, hogy mindhárom az erdélyi magyar nyelvjárások, sőt egyik, az *orda*, már régóta az erdélyi magyar köznyelv szókincsének román eredetű eleme, hanem összefogja őket az az érdekes szótörténeti tény is, hogy ez a juhtejtermékek szóanyagából mindenestre legfontosabb három szó — viszonylag korán — együtt fordul elő a román pásztorjavadalmazásoknak eddig ismert legrégebbi magyar nyelvű emlékében, Daczó Máté fogarasi várnagynak Nádasdy Tamás országbíróhoz és Fogaraszölde kapitányához 1549-ben írt levelében (l. az emléket: NyIrK. VI, 75—6; betűhív szövegkiadás hasonmással). Éppen ezért a kínálkozó szótörténeti érdekességek miatt a Babeş—Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszéke keretében a magyar nyelv román eredetű feudalizmuskori kölcsönszóanyagának feldolgozására irányuló tervmunka rendjén eddig összegyűjtött, gazdagnak mondható szótörténeti anyag alapján a következőkben e három szóra vonatkozó észrevételeim előadására keríték most sort.

2. Az itt pillanatnyilag bennünket érdeklő szóval kapcsolatban előljáróban meg kell említenem azt a szótörténeti tény, hogy közülök csak kettő, a *brindza* és az *orda* szerepel a magyar nyelvbe bekerült román eredetű kölcsönszavaknak mindeddig legteljesebb jegyzékében, Blédy Géza adattárában (Infl.). A harmadiknak, a *zsentice* nének, illetőleg alakváltozatainak e jegyzékből és minden más jegyzékből való hiánya annál feltűnőbb, mert a *zsendice* és alakváltozatai, valamint származékai széleskörű szóföldrajzi elterjedésről tanúskodó adatolással megvannak a MTsz.-ban, román eredetű szóként szerepel a szó már Moldován Gergelynek Alsó-Fehér

megyei tájszavai között (AFMon. I, 806 és külön: Alsó-fehér vármegye román népe. Nagyenyed 1899. 86), és persze innen belekerült Herman Ottó gazdag „szószedet”-ébe is (MPászt. 537, 717). Míg a tájszótári és a folyóiratokban olvasható tájszóadatokkal kapcsolatban nincs eredetre való utalás, a két utóbb említett szerző közül Moldován már román eredetű kölcsönszóként vette fel szójegyzékébe, és Herman is utal — nyilván a belőle való eredeztethetőség gondolatával — a román *jintița* szóra (i.h. 711). Noha Blédy adattárának — a forrásjegyzék és a könyvészeti utalások tanúsága szerint — mindhárom előbb említett munka legfontosabb forrása volt, valamilyen képpen kikerülhetett az adattár egybeállítójának figyelmét e források *zsenticce* szava, és így nem szerepel ebben a történeti és az újabb tájszóanyagot magába foglaló, egyebekben nagyon gazdag szójegyzékben.

3. Ami az itt tárgyalt szókettejének Blédytól nyilván tartott első jelentkezését illeti, erre vonatkozólag a következőket mondhatni:

a) A *brinza* szóra vonatkozó legrégebbi adalék 1546-ból latin nyelvű szövegbe ágyazottan olvasható: „Casei in vtres compositi *Bronza* vocati” (OklSz., TESz.). Ez az adalék tehát nem tekinthető a magyar szókészletbe való behatolás kétségtelen bizonyítékának. Sajnos, emellett sem erről, sem az OklSz.-ban még szereplő másik három XVI. és három XVII. századi szótörténeti adalékról — a szótár ilyen természetű tájékoztatásának hiánya miatt — nem állapítható meg, hogy milyen területen keletkezett levéltári darabokból való (Egyébként az OklSz. első adaléka a szónak a latin írásbeliségben jelentkező első előfordulása). Az OklSz.-ba magyar szövegből belefoglalt legrégebbi kijegyzés csak a XVI. század végéről, 1596-ból való: „Egi fel zapu *boronza*” (i.h.). Ezen kívül még csak egy 1619-ből való magyar szövegből származó adalék került bele az OklSz. *bronza* szócikkének anyagába. A NySz. adatai az itt tárgyalt szónak XV—XVIII. századi irodalmi művekbe való szórványos előfordulásáról tájékoztatnak. A NySz. adalékai között, de nem e címszó, hanem az *orda* szócikkében olvasható egyébként — sajnos átírásban — a magyar szövegben előforduló eddig ismert legrégebbi adalék *berencze* alakban. Ez Majlád

Istvánné Nádasdy Annának bátyjához, Nádasdy Tamáshoz írt magyar nyelvű leveléből (1548) került bele a NySz. hivatkozott címszavának anyagába (l. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése 137). Az átíráson túl még meg is rövidített kijegyzés a NySz.-ban nem tartalmazza azt az eredeti szövegből kiolvasható érdekes tejjgazdálkodási utalást, hogy — úgy látszik — a XVI. század közepén Fogarasban a kecsketejből készítettek berencét, sőt ordát is. A többi gyér számú adalék közül Pázmány Péter egyik munkájában (1615) az előfordulás a magyar irodalmi nyelv korabeli legmagasabb szintjén való jelentkezés bizonyossága.

b) A XVI. század közepéről adatolt brindzával szemben az *orda* szóra Blédynél már csak a XVIII. századból való adatolhatóságra találunk utalást. Ez esetben azonban Blédynek figyelme körén kívül maradt az a tény, hogy a tőle forgatott, sőt e szóval kapcsolatban is idézett NySz.-ban Pápai Páriz szótárának Bod Péter-féle kiadásából (1767) vett szótári, valamint Bethlen Miklós Önéletírásából (1715 körül), Benkő József Transylvania-jából (1782) valóban csak XVIII. századi irodalmi adalékok időbeli jelentkezése előttről egy Nádasdy Tamás családi levelezéséből származó, jóval korábbi kijegyzés is szerepel a NySz. bennünket érdeklő címszavának anyagában. A NySz.-tól felhasznált kiadványban Majlád Istvánné Nádasdy Annának bátyjához, Nádasdy Tamáshoz 1548-ban írt leveléből az *orda* szóra vonatkozólag ez a — sajnos — átírásban közölt részlet emelhető ki: „Továbbat im a kecskéhez majort költem, ki mind sajtját *ordáját*, berenczeit, vaját megtudja csinálnia“ (Nádasdy Csallév. 137). Blédynek pusztán etimológiai jellegű, adat-egybegyűjtő szócikkének szüksézsavúsága miatt nem lehet feltűnő annak a szótörténeti ténynek említetlenül maradása, hogy az *orda* alakváltozat mellett az *urda* formára a régiségből — feltűnően — csak egyetlen adalékot ismerünk, és ezt is — érdekesen — a NySz. Gvadányi József Rontó Pál-jából vett idézetéből. A NySz. ezt ugyan a Rontó Pál egyik 1807-ből való kiadásából (volt-e ilyen kiadás? vö. a kétely alaposágára nézve StUBB. 1966. 1. 128. l. lapalji jegyzet) idézi, megvan azonban már az 1793-i első kiadásban így: „*Urda*, lágy tehén vagy Juh édes turót té-

szen“ (l. még uo. két idézetet Péntek János: NyIrK. XI, 18). Ez az éppen Gvadányiból előkerült egyetlen régiségbeli adat a többi — ugyan csekély számú —, de Erdélyből származó kizárólagos *orda* alakú előfordulás mellett azért érdekes, mert ez az egyetlen régiségbeli adalék, amelyben megőrződött a román szó eredeti hangalakja, és ez is éppen a nem is erdélyi születésű Gvadányi egyik munkájában maradt reánk. Noha természetesen felvetődhetnék bennünk az egyetlen adatokkal szemben kötelező fenntartás szükségességének gondolata, az a tény azonban, hogy az itt vizsgált szó ilyen romános hangalakban 'a tehén borjazás után kifejt sűrű teje' jelentésben még nyugatibb területről, az Ipoly vidékéről is ismeretes (MTsz.), mindenféle fenntartást szükségtelenné tesz.

c) Mint már erre előbb is utaltam, legfeltűnőbb azonban az a tény, hogy a tőlem vizsgálódásra most kiszemelt három szó közül a *zsendice* — néhány alakváltozatával együtt — nem fordul elő a román eredetű kölcsönszóknek egyetlen eddig egybeállított jegyzékében, és így persze Blédynél sem. Legmeglepőbb, hogy Szinnyei sem vette észre e szónak a román szóval való valamelyes kapcsolatát, holott az ő kezén a MTsz. szerkesztésekor e szóra vonatkozólag fölös számú tájszó-adat fordult meg nemcsak Erdélyből, hanem a Felföldről és az Alföldről is (MTsz.). Pedig erre a szóra Szinnyei és a román eredetű kölcsönszavakkal előtte meg utána foglalkozó kutatók a NySz. utalása alapján Szenczi Molnár Alberttől kezdve Pápai Páriz öt kiadásából, valamint Márton József szótáraiból, Gyarmathi Sámuel Vocabularium-ából, Kresznericsből és az első Tsz.-ből szemelgethettek volna adatokat. Alkalmasint a kutatók — Blédyt is beleértve — úgy vélekedhettek, hogy e nagy területen előforduló tájszó szláv és nem román eredetű. Nem ismerhették ugyanis e szó alakváltozatainak a magyarba két, szláv és román forrásból való bekerülésének legelfogadhatóbb magyarázatát (erre nézve l. Kniezsa István: SzLJ. I/1. 575—6; Petrovici Emil: StUBB. 1960/2. 7 kk.; bővebben még alább, a 6. pontban).

4. A magyar nyelv feudalizmuskori román eredetű kölcsönszavaira irányuló gyűjtőmunka rendjén mindhárom itt vizsgált szóval kapcsolatban jelentős számú régi-

ségbeli adalékkal gyarapodott az eddigi, gazdagnak éppen nem mondható szótörténeti anyag. Minthogy megítélésem szerint ezek a máig összegyűlt történeti adalékok mind az előfordulás régisége, mind pedig a feudalizmus kori nyelvföldrajzi elterjedés szemléltethetősége szempontjából figyelemre méltók, az alábbiakban ez adatok felsorakoztatása meg a velük kapcsolatos észrevételek előadása, úgy hiszem, számot tarthat az érdeklődésre.

a) A brinza szóra és alakváltozataira nézve a következő adalékokat ismerjük: 1548: „Továbbat im az kecskéhez majort költem, ki mind sajtját, *ordaját*, berenczeit, vaját meg tudja csinálnia“ (Fogarasz; Nádasdy CsálLev. 137; Nádasdy Anna Nádasdy Tamáshoz). 1549: „az Johazoknak ez fogarasz felden... Ez fele zertartással fyezthýwnk... Azon Joh haznabol *Brenzeth*... zokthanak olly saythot chynalnalny (!) hogy meg al. Annak vthanna Az kyth chynalnak, zoktak azokbol *Brenzethys* chynalny“ (ESzT.; I. NyIrK. VI, 375—6). 1568: „In omni possessione huius domini Cseitensis^a vigore urbarii deberet domini terrestres cerevisia per totum annum educillari, sicut etiam *burenda*, haleces inter subditos distribui“ (Maksai, Urb. 270; A csejtei urad. urb. — ^a Nyitra m.). 1573: „Possessio Pollonka, alias Zeer... Muneralia. Idem singulis annis praescripti coloni et inquilini utrem vulgo temle unum *brencze*, solvunt“ (i.h. 325; a murányi urad. urb.) | Muneralia. Idem colonii affirmant, quod cum ceteris Walachis, Lehotka minori, Kopracz, Ztichowa et Dluhaluca dant singulis annis in festo Nativitatis utrem vulgo temlő unum *brencze*“ | „Possessio Schvmecz... Muneralia. Idem coloni singulis annis dant utrem, vulgo temle unum *brencze* (i.h. 315, 326; a murányi urad. urb.). 1599: „Az vaját, sajtót, thurot és *boroncsat*, kit Kd szklabinyai maiorságából ide küldött, nekem meg adták“ (Holics Nyitra m.) [LevTár II, 112, id. rövidítve a NySz. is. — Forgach Mária Révay Ferencné Forgach Zsuzsannához]. 1648: „Consignatio bonorum Szent Miklós ^a Alsó vidék... Két vanna vay *Boronzá*, vannaival no. 3“ (Maksai, Urb. 519, 521. — ^a Bereg m.). 1797: „*bréznát* télre el-tenni edénybe“ (MNy. XXXVI, 201).

Az alapszóra vonatkozólag itt közölt kiegészítő adatok mellett az OklSz.-nak egy 1569-ből és a NySz.-nak egy 1618-ból való adaléka mellett a *brindza-turó* összetételre vonatkozó következő két adattal bővíthetjük adattárunkat: 1609: „*Boronz turó* vagyon dézsa nro 3 $\frac{1}{2}$ — Sajt vagyon nro. 21“ (Ecsed, Szt.; Radvánszky, MCsalÉ. II, 136; Tatay J. hagyatéki lelt.-a). 1620: „Egy Bodonj es egy Desa *boronza turo*“ (Szabolcs m.; ESzT.).

Levéltári és más forrásokból gyűjtött adataink mellett szótári anyagunk is figyelemre méltó, eddig számba nem vett adalékokat foglal magába. Az első, 1621-ből való olyan szótári adalékot, amelyben e szó *boronzasajt* összetételben jelenik meg, ugyan alább kell idéznem (l. a hivatkozott összetételnél), de így is PP. első kiadásából vett, eddig azonban számon nem tartott adattal nyithatjuk meg a szótári adalékoknak egyébként nem nagyon népes sorát. Íme: 1708: Týřotārīchus. Turós étek. Item. Értt sajt, Tömlő turó, *Bronza* (PPL). 1816: *Brinza*, turo, L(atine) caseus salitus et malaxatus, V(alachice) *brinze*, P(olonice) *bryndza*, Ge(rmanice) *Brinzen-käse* | *Brondza*, L(atine) caseus breznensis, burenda, G(ermanice) *Brinzenkäs*, l. *Brinza* (Gyarmathi, Voc. 10). 1831: *Brenza*, *Brondza*, *Bronza*. Caseus Brenensis, Burenda, *Brinzenkäs*. S.I. Lippai Szt. *Berenza*. cal. Oec. p. 46 [Kreszn.]. 1862: *Brinza*, Breznóbányán és vidékén sajátságos módon készített ízletes turó, melyet bödönökben árulnak. Azonos a Breznó szóval (így!) [CzF.].

A *brinza* és alakváltozatai az -s képzős *brindzás bödön*, *brindzás edény* meg *boronzás tonna* szókapcsolatban, valamint a *brinzaturó* ~ *bronzaturó* ~ *boronzaturó* összetételben és XVI—XIX. századi adatolással már a közkezen forgó szótárakban [CzF., Kassai, NySz., OklSz.] is fellelhetők. Egy ide tartozó legkorábbi, Szenczi Molnár Albertnél rejtőzködő szókapcsolat azonban mindmáig elkerülte az e szóval foglalkozók figyelmét. Most ide iktatom: Tyrotārīchus, τυροταριχος Toemloeturo, *Bronza sajt*, Senyvet régi o sajt (MAL.).

Ami a tőlünk összegyűjtött adatok szótörténeti értékét illeti, kiemelendőnek tartom, hogy az OklSz. első adata ugyan 1546-ból, tehát a mi adatainknál két évvel előbből való, de latin szövegbe ágyazottan foglalja magába a

bronzalakváltozatot, és így nem tekinthető kétségtelen bizonyosággként a szó magyarban való egykori életére nézve. Az OklSz.-nak az adalékok földrajzi előfordulását illető tájékoztatása hiánya miatt ez adaléknak és a szótár többi adalékainak szóföldrajzi elhelyezése csak akkor volna lehetséges, ha az eredeti források rendelkezésünkre állnának. Így az itt tőlünk közölt két első adalék magyar nyelvű szövegben a szónak nemcsak hogy mindmáig a legrégebbi szótörténeti előfordulását rögzíti, hanem tájékoztatást ad a vizsgált szó földrajzi előfordulására nézve is. Ez utóbbi megjegyzés egyébként — az utolsó, 1797-i adalékot kivéve — összes adatainkra vonatkozik.

b) Még gazdagabb adatolással szerepel adattárunkban az *orda* kölcsönszó. Mielőtt erre vonatkozó megjegyzéseimre sort kerítenék, ide iktatom az eddig összegyűlt feudalizmuskori adalékokat: 1548: „Továbbat im az kecskéhez majort költem, ki mind sajtját, *ordaját*, berenczeit, vaját megtudja csinálnia“ (Fogarás; Nádasdy CsalLev. 137: id. rövid. NySz. is. Nádasdy Anna Nádasdy Tamáshoz). 1549: „az Johazoknak Ez fogaras felden... fyszethywnk... thelben Azon Joh haznabol Brenzeth... Nyarban Azon Joh theyebewl vagyon Elesse, *ordabol*, Semthyczebawl“ (Fogarás; NyIrK. VI, 375. Daczó Máté Nádasdy Tamáshoz). 1583: „az mi Maiorsagom benne volt Mindenekbe Szokmánt teottenek, teomleombe, *ordaba* es Saytokba szokmant teottek“ (HszSzj.). 1589: „Az mint penigh az A(ctor)-nak az I(nctus)uel componalassa volt hogy minden hwz Juh wtan kett Sos sajtott, ket teomleot, egj vider *ordatt* ad az I(nctus) bizonyitsa meg az A(ctor)“ (Usz.; ESzT.). 1596: „onna(n) az major haztol vjnek el 12 veder *ordat*, egj keritto (?) sajtot, ket teomlot kettj mechettek, az iob iob fellet el viuek“ (Usz.; „Olah Radul az Amadefaluj“; ESzT.). 1602: „keress 22 iuhot mind az el mult 1601 eztendeobelj baranjual, giapiaiuual, saitiaual, túroiaual, *ordaiaual*, es ez mostani eztendei minde(n) affele haznaual, el vettek el es keouetkeozendeobeliekel“ (Usz.; ESzT.). 1613: „Anno 1613 11 July attam Tegzeo Danielnek egj veder *ordat* Zent Mihalj napigh valo varasra“ (ESzT.). 1623: „9 fejos juh tejibol egy jo öreg tomlot, egy sajtot, egy veder *ordát* varj a gyujtotol oszig“ (EM. IX, 622; Bethlen Gábor gazd.-i utasítása a fogarasi udvarbíróhoz

a havasi juhgazdálkodásra nézve). 1627: (Adtunk) „Feiós Juhot Nro 1053 Ezekre kel be Jeoni 116 Teomlónek. 116 veder *Ordanak* es egj rend Sajtnak“ (Bodola Hsz.; ESzT.). 1633: „*Ordak* talaltak ielen No. 3 Edenjben“ (Ebesfalva Kk.; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból). 1638: „Eggj sak *orda*... Valami vajnak valo *orda*“ (Örményes K.; Makkai, RGIr. 563). 1644: „*Ordabul* percipialtam f. 2/48“ (Görgény MT.; i.h. 619). 1645: „*Ordabul* percipialt pinz f. 5“ (Görgény MT.; i.h. 621). 1646: „Eöt tömlő Turok. Egi Tömlő *orda*“ (Magyarbükkös AF.; ESzT.). 1648: „Regi megh veszet es tavalyi turo es *orda* bőrökben es puttonokban idest in urnis“ (Fogarás; Makkai, RGIr. 524) | „... akkor az szkutarok az baczokkal edgyüt chinaltak uolt hirem nélkül turot es *ordat* temlőkben no. 38“ (Fogarás; i.h. 525) | „Anno 1648. die 30 Julii be adot extractus szerent regi es tavaly temleő turo es *orda* volt temlőkben no 423“ (Fogarás; i.h. 525). 1654: egj Orda feozeo wustemot^a tartotta oda, melyben ket veder *ordat*...“ (HszSzj. ordafőző-üst al. — ^a Így a közlésben, de ez alkalmasint csak sajtóhiba *wstemot* helyett). 1660: „Ordas Desa nro — 2 edgyik feligh *ordau*al, az masik ures“ (Lázárfalva Cs.). 1663: „az elmult esztendeobeli hasznok hatod fel Temleo, hatodfel sait, hatod fel veder *orda* s az gjapjok“ (HszSzj.). 1667: „Székely Mojzes, azt mondják, hogy *ordával* főzeti a kását s aval él“ (Fogarás; TelMLEv. IV, 250; Székely László Teleki Mihálynak). 1669: „Lázár Istua(n) Vram Beoge Janost el-tette saythal, *ordau*al giapiuual“ (Gyergyóalfalu Cs.; ESzT.). 1670: „A majorság-juhoknak számát... igyekezve szaporítani... mindenféle gyűjteményit: ugymint a sajtjait, turóit, *ordait*, és vajait szorgalmatosan, igazán betakarításák az limitatio szerént“ (MgSz. VI, 264; fej.-i utasítás a balázsfalvi udvarbíró részére). 1673: „Az juhoknak pedig semminemő *orda* és turóbeli gyűjteménye nem volt, Esztena nélkül lévén, tejek is elapadott, semi hasznott tüllok nem vehetnek“ (Hurmuzaki, Doc. XV/II, 358—9; a Rucăr-i porkolábok és vámosok Brassóhoz). 1674: „Turo Tonnával no. 7. *Orda* Tonnával no. 3“ (Déva; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból). 1675/1688: „Az juh gyütemenre, saytra, turo, *ordara* igen ra vigiaz, mint adgiak be, arrol igaz számot tarcz s igazan felis irasd, azzal eggyüt kit hova

költész“ (ESzT.; 1. ugyanezt hihetőleg az eredetiből, de átírt közlésben: SzékOkl. VI, 351; Petki János instr.-ja csicsai jobbágybírójához). 1676: „Az Majorság Juhok gyűjteményiből percipialtom az Bácsokkal Tizenött Tömlő Turott Cont. Lib. 1280. Nyolcz Tömlő *ordat* Cont. Lib. 383“ (ESzT.; fej.-i gazd. ir.-ból). 1677: „Tomlo Turok... Ket Tömlőben *Orda* ~ veder 5“ (Alsókomána F.; ESzT.; fej.-i gazd. ir.-ból). 1681: Turo és *orda* 8 Deberkében Cont. Libr nro 415“ (Szamosújvár; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból). 1682: „... 15 veder *ordankot* es egy fejszet tiltot meg“ (HszSzj.; *tömlő* al.). 1685: „Juh gyujtemeny. Kömeny magos turo tömlőkben nro 2. Turo Puttonakban nro 30. Nyari turo tömlőkben nro 8. *Orda* Puttonakban nro 8.“ (Alsóporumbák F.; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból). 1696: „*Orda* edgy Deberkével“ (Búza SzD.; ESzT.). 1697: „*Orda* nro 2. 1 Tömlő cont. lib. 45. 2 Töm(lő) cont. lib. 32. Nyári és Őszi sajtok vad(na)k ez szerint“^a. (Borberek AF.; ESzT.; — ^aKövetkezik a felsorolás) | „Restal egj őszi sajt es öt veder *orda*“ (Pálos Nk.; ESzT.). 1701: „Szent-damakosi Kotori György panaszkodik, hogy nála egy katona négyed magával lévén... hol kását, turót, sajtot, *ordát* és az mi házánál volt, adott volna, ha mikor nem adott, korbáccsal fenyegette“ (Csíkszentdomokos; SzékOkl. VII, 70) | „azután minden condimentumot az szegény gazdák adtanak, vaját, olajat, káposztát, turót, sajtot, *ordát*, tyukmonyat“ (Uo.; i.h. 72). 1711: „Az iuhoknak esztendőnként ualo turoiát sajtyát *ordáját* Számban adtam Szabo Mihály ur(amna)k“ (Búzásbesenyő Kk.; ESzT., Untyás Opra 40, jobb.). 1729: „Sajtot hozot be az Bács... nro 75... Turot adni tartozik Tömlőt nro 25. *Ordat* vedret nro 25^{1/2}“ (ESzT.; a Petki Nagy család számadásaiból). 1738: „*Orda* negy dezaval telle bé fenekézzvél (!) egy kevés maradék *orda*“ (Gyergyó?; ESzT.). 1742: „felvitte az több sajtokat... és egy Berbencze *Ordát*“ (ESzT.). 1744: „Edgy Désa *orda* circ. Ur. 2“ (Szentdemeter U.; ESzT.). 1756: „Az *ordát*, Turót el vesztegette, a Kurváknak hordotta“ (Koronka MT.; ESzT.). 1759: (A tisztartó) „a' Grofféből a' maga Jószágában vitt 2. Sák buzát, egy fél szalanát, egy Deberke *ordát*, egy bok hájot, egy véka borsot, egy véka fuszulykát“ (Marosludas TA.; ESzT., 3 román jobbágy tanú). 1786: „Turot

adot be a Báts 300 fontot restál még 132 fontal, Sajtot adott No. 6. restál No. 4... *Ordával* restál egészen oct. 10" (Bencenc H.; ESzT.; Bara Ferenc tisztartó miss.). 1806: „a' Báts... Három Juhrol ád egy kompona turot és három ejtel *ordát*, a' kompona pedig más fel véka tiszta és ép buzanak a' terhe“ (Felsőrákos U.; ESzT., Sebe János pap. not.).

Erdélyi irodalmi műből, Hermányi Dienes Józsefnek Enyedi Demokritos-ából az *ordára* vonatkozó, itt közlendő, korra nézve első adalékunk is több mint három évtizeddel előbbi, mint a NySz.-nak Gvadányiból vett egyetlen idézete. Íme: 1759/1845: „Vala ez a' Szántó Mihály vastag nyaku 's nyelvü, 's ha iszik vala majd ért-hetetlen beszédü ember, — mellyhez képest monda egy-kor a' Szolgálónak, hogy fozne Borsót orjával (: e delicát étkek az Enyedieknek :) de a' Szolgáló *órdát* érte; 's el-menvén vön *órdát* a' piaczon, és a' meg főtt borsóba ke-veré.“ — A Gvadányiból ismert adalékkal nagyjában egy-idős a Baróti Szabó Dávidtól idézhető következő irodalmi előfordulás: 1794: „... a' Pásztorok óltót | Adván a' tej-nek, nyomják kezeikkel az *ordát*, | 'S rá követ állitván, ki sajtollják velle savóját“ (Paraszti majorság 97).

Részint a NySz. időbeli korlátai miatt, részint meg — alkalmasint — elnézésből a PPB. 1767-ből és Sándor István 1808-ból való hiányosan idézett szótári adaléka mellé nem kerülhetett bele a szótár anyagába a magyar szótár-irodalomból összegyűjthető történeti adalékok egész sora. A következőkben — a NySz.-tól hiányosan közölt adatokat is beleértve — ajánlatos felsorakoztatni valamennyit. Íme: 1767: *Orda*: Tyrosis, Molken (PPB). 1784: *orda* — lágy édes sajt (SZD. 61). 1792: *Orda*: lágy édes sajt, édes túró (SZD²). 1794: *Orda*: lágy édes sajt (Baróti Szabó ParMSzj. I.). 1801: *Orda*: Tyrosis, der Topfen, ungesäuerter Käs (PPE.). 1807: *Orda*: der Topfen, ungesäuerter Käs (Márton). 1808: *Orda*: Orbis casei dulcis... oláh *Urda*. Tót Hruda (Sándor István, Sokféle XII, 95). 1809: *Orda*: édes sajt Tyrosis (Simai I, 2). 1811: *Orda*, der Topfen, ungesäuerter Käs, Kuhkäs (Márton), 1816: *Orda* L(atine) caseus secundus, V(alachice) *Urde*, D(almatice) *vrda*, Sl(avice) *hruda* (Gyarmathi, Voc. 54). 1831: *Orda*: Tyrosis. PP. Caseus dulcis S.I. Lágy édes sajt, édes túró. Sz.D. (Kreszn. II,

96). 1833: Kandóka: *Orda* vid(e) Kanda | Kanda: *Orda* Vid(e) Kandóka | Kinek kása meg égeti száját, az még a' tarhót is fujja, a'vagy az alutt tejet, és *ordát* is fukálja | *Orda*: Tirosis... *Édes orda*, Erdélyben, és édes gomolya a' Hegyalján (Kassai I, 45—6, II, 226, IV, 36). 1838: *Orda*, sajtó(!)léből készült turó. Székely szó | Puliszka, székely pép, turóval, téjjel, *ordával*, mákkal, mézzel, szilvával, kendermaggal, káposztával, mind jó, székely szó (Tsz.; l. puliszka al. is) | *Orda* süsser Käse (Tsz.). 1862: *Orda* ol-tóval vagy turós savóból csinált tejétek (CzF.).

Az alapszó szócikkéhez adattárunkba a kölcsönszó használati körére vonatkozólag tájékoztató következő személy-, illetőleg helynévi adalékok kerültek bele: **Szn.** 1796: „*Orda* Péter Jobb(ágy)“ 22 éves (Nagygalambfalva U.; ESzT.). — **Hn.** 1742: „*Orda* Kut n(evü) hely(en)“ (erdő) (Gyula K.; BHn. 128).

Az átkerült kölcsönszónak a feudalizmuskori magyar táji szókincsben elfoglalt helyére nézve további tájékoztatást nyújtó származékok, összetételek és állandóbb jellegű szókapcsolatokra vonatkozó kijegyzések külön alcím-szókba csoportosítva csatlakoznak az alapszóra felsorakoztatott adalékokhoz. Íme:

orda-főző üst. 1654: „egi *Orda* feozeo wustemet tartotta oda, melyben ket veder ordat“ (HszSzj.). 1659: Az *ordafőző üstöt* hagyom Kaycza Péternek, ugy, hogy Isten meghozván Kaycza Istvánt fele árát tegye le neki“ (Csikozmás; SzékOkl. VI, 223). 1660: „Ket *orda* feozo üst“ (Lázárfalva Cs.; ESzT.). 1667: „Serfeozeo, lugzo es *Orda* feozeo vsteok“ (HszSzj.). 1676: „Egi *orda* főző üst“ (HszSzj.). 1706: „Utrum. Tudja-é kegyelmetek..., hogy tekintetes nemzetes Sándor János uram... Üstgyártó Simontól egy *orda* főző üstöt vett volt 6 ezlottal“ (Csíktapolca; SándorOkl. 196). 1743: „*Orda* főző üst“ (Buza SzD.; ESzT.). 1816: „Egy ujj Nagy vedres *orda* főző üst“ (Majos MT.; ESzT.). 1849: „egy nagy *orda* főző üst“ (Héjasfalva Nk.; ESzT., Teskula Demeter 33).

orda-merő kanál. 1751: „Egy *orda* merő kalán“ (HszSzj.).

orda-tömlő. 1629: „*Orda* tömlő kettő... nro. 2.“ (Székelyudvarhely; SzékOkl. VI, 100) 1630: „*Orda* tömlő... nro 1.“ (Uo.; i.h. VI, 120)

deberke-orda. 1676: „Tömlő Turo nro 22 Cont Libr. 2167. Deberke Turo nro 37 Cont. libr. 2129. *Deberke Orda* nro 9 Cont. Libr. 518“ (Porumbák F.; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból).

dézsá-orda. 1690: „Pincze... Desa Turo 4. *Desa orda* nro 2.“ (Kentelke SzD.; ESzT.)

édes-orda. 1794: „vettem... Egy Hartsát 34 Den. költöttem... Fejér halért... Egy kupa *édes ordáért*“ (Gyalakuta MT.; ESzT.). 1814: „küldök egy fazekba 10 font *edes ordát*“ (Szentbenedek MT.; ESzT.). — Sz. 1708: *Édes orda*: Mollis caseus. Caseus recens (PPPar.). 1767. 1801: *Édes orda*: Mollis caseus, Caseus recens, neuer süßer Käs (PPB., PPE.). 1831: *Édes orda*. Mollis caseus, caseus recens. P.P. (Kreszn.). 1833: Orda: Tyrosis PP.... *Édes orda* Erdélyben és édes gomolya a' Hegyalján | Km. A'kinek egygyszer a' forrókása meg égeti száját az még a' tarhót is fujja, vagy fuvja, azaz az *édes Ordát* (így!) (Kassai IV, 36; a közmondást l. i.h. II, 226. l.-ről teljesebben idézve előbb az *orda* szótári adatai között).

tömlő-orda. 1672: „Tavaly Tömlő Turo nro 1. Tavaly *Tömlő orda* nro 1“ (Alvinc AF.; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból). 1674: „Ez idei *Tömlő orda* nro 2“ (Radnót KK.; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból). 1675: „Tömlő Turo van hat no. 6. *Tömlő orda* van haro(m) no. 3.“ (Ebesfalva KK.; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból) 1676: „Tömlő Turo no. 2. *Tömlő orda* no. 2.“ (Alvinc AF.; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból) 1700: „Tonna-Turo cont. libr.: 63... *Tömlő-orda* cont. libr. 64“ (Fogarás; ESzT., fej.-i gazd. ir.-ból).

ordás. Ir. 1715 k.: „A sajtot turót... el nem nyelhettem semmiképen Turós étket, *ordás*, tejszeles levét, domikát szintén úgy, hanem a bálmost, botsajtót, jungátát, édes tejet igen szerettem...“ (Bethlen, Öné. I, 130; id. röv. NySz. is) — Hn. 1731: „a Hegy alatt az *Ordáson*“ (sz.) (Septér K.; EHAd.). 1763: „Az *ordás* oldalban a' Bértz mellett a' Szöllő gyepüre járóban“ (Gerendkeresztúr TA.; EHAd.). 1774: „az *Ordás* oldal tetején“ (Uo.; EHAd.).

ordás dézsá. 1660: „*Ordas Desa* nro — 2 edgyik feligh ordaual. az masik ures“ (Lázárfalva Cs. ESzT. — L. még *orda* al.). 1818: „*ordás Désa*“ (HszSzj.).

ordás leves. Ir. 1772/1834: „Tsoré Jusculum ex Caseo sive secundario, quod aliis Tyrosis dicitur pro *Ordás*

leves, Tsóré autem Siculis nudum notat“ (Benkő, Transylvania I, 405). — Sz. 1784: Tsóré: *ordás leves*, vagy meztelen (SZD. 103). 1831: *Ordás leves*. Jusculum cum Tyrosi. Szakács-könyv p. 116 | *Ordás leves*. Tyrosis. Csóré savó leves. L. Benkő, Transylv. P. 1. 402 (Kreszn. II, 14, 96). 1833: *Ordas-leves* (L. Benkő Transylv. P. I. p. 412. Vide Tsóré leves loco, slavici: Tsorna polyivka) [Kassai IV, 37].

Ha ezek után tekintetbe vesszük, hogy az OklSz.-ban egyáltalán nincs is *orda* szócikk, és a NySz.-ba is e szóra a származékokkal együtt mindössze hat adalék került bele, a fennebb felsorolt adalékok eléggé gazdag sora már számszerűségében is számot tarthat az érdeklődésre. S ha még hozzáadjuk, hogy a felsorolt adatok közül legtöbb földrajzilag is rögzített adalék, sőt sok esetben a szót, illetőleg származékait használó személy nevére, életkorára, társadalmi helyzetére vonatkozó tájékoztatás is csatlakozik az egyes adatokhoz, adattári egybeállításunk szótörténeti és történeti szempontból hihetőleg jobban tájékoztat, mint az eddig ilyen tekintetben meglehetősen néma összeállítások.

c) Mint erre már előbb utaltam, a magyar nyelv román eredetű kölcsönszavait magukba foglaló egybeállítások közül először a mi adattárunkba kerül bele a *z s e n t i c e* címszó, illetőleg először itt sorakoznak fel e szóra vonatkozólag régiségbeli adalékok. Az e sorok megfogalmazásáig az alapszóra és a vele alakult szókapcsolatokra összegyűlt adataink ezek:

z s e n d i c e. 1549: „az Johazoknak Ez fogaras felden... Ez fele zertarthassal fÿzethÿwnk... Azon Joh haznabol Brenzeth. Meg Jnthezwe, Nyarban Azon Joh theyebewl vagyon Elesse, ordabol, *Semthyczebewl*“ (NyÍrK. VI, 375—6, Daczó Máté fogarasi várnagy Nádasdy Tamáshoz). 1606: „Fwlep Bertalan sófaluj Kaczó Andras Jobbagia Iura(tus) harmadeuj en major voltam. Az majorhazra — 40 toluj... jeott wala, hetedfel saitot, eot weder ordat, haro(m) juhót ettek vala megh. Az eggik juhót ez Janos nyjuzta vala megh. Affelett szamtalan sokzer hordott kj, *sendiczet* ordat nekik... en magamot ereossen megh fenyegettek hogy el vagiak az feyemet ha el futok hir viny vgya(n) le vetkeztettek vgy eoriztek az majorhazban“

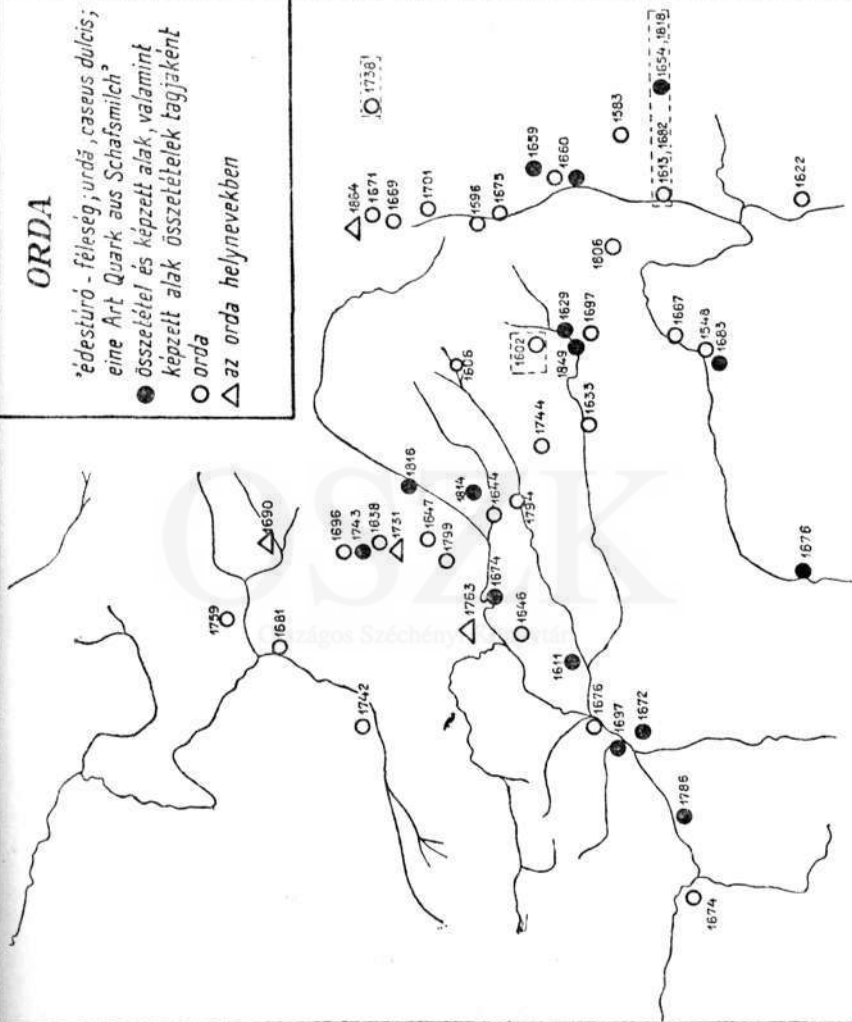
ORDA

'édestúró - féleség; urdā, caseus dulcis;
eine Art Quark aus Schafsmilch'

● összetétel és készített alak, valamint
képzett alak összetételek tagjaként

○ orda

△ az orda helynevekben

(ESzT.). — Sz. 1621: *sendice*, Caseus secundarius (MA.). 1708: 'Zenditze: Caseus secundarius (PP.). 1767: 'Zenditze: Caseus secundarius, die Molken von dem [üßen Käße (PPB.). 1801: 'zenditze: Caseus secundarius die Molken von dem [üßen Käle (PPE.). 1801 k.: *jintitza*, *Zsentitze* [Klein, Dict. 569 (450)]. 1807: *Zsenditze*, das Molken (Márton). 1811: *Zsenditze*, das Molken (Márton). 1816: *Zsenditze*, ordával elegyes savo, S. *zsentsitza*, S. *sinccica*, V. *zsin gyitze* (Gyarmathi, Voc. 92). 1831: *Zsendice*, Caseus secundarius. Lac in aquam, et caseum conversum, Käsewasser (Kreszn.). 1833: Vastag hangonn... *Zsongata* (Vas V. és Tolnában)... Vékony hangonn... *Zsenditze* (a Hegyalján) tytirica [Kassai I, 104]. 1838: *Zsendicze*. juh-téjsavó, Székely szó. Meleg savós édes orda. Székely szó. Juh téjből való ital. Gömöri szó. Pujna. azt teszi, mit máshol a' *zsendicze* vagyis turósított édes tej. Győr várm. szó (Tsz.).

zsendice-főző üst. 1782: „Egy *Senditze* főző üst“ (Mezősámsond MT.; ESzT.). 1807: „*Senditze* főző Üst jo“ (Körtvélyfája MT.; ESzT.).

zsendice-merő fakanál. 1679: „*Zsendicze* merő öreg fa kalán nro 1.“ (Uzdiszentpéter K.; ESzT.)

Mindez természetesen akár a *brindza*, akár — még inkább — az *orda* viszonylag gazdag adatanyagához viszonyítva jóval kevesebb adalék, de éppen az előfordulások csekély száma a *zsenticice* szónak feudális korabeli forgalmi értékére és szűk földrajzi határok közötti életére nézve volna bizonyosság, ha ezzel nem lenne néminemű ellentmondásban a gazdag régi szótári és az újabb tájnyelvi előfordulás (l. Tsz., MTsz.). Ennek ellenére a Szenczi Molnár Albert óta szótárról szótárra vándorló — megítélésem szerint — téves 'caseus secundarius' értelmezés (l. előbb) láttán jogosan arra gondolhatunk, hogy e szót a későbbi szótárakba elsősorban Szenczi Molnár szótárírói tekintélye vitethette tovább, és így a viszonylag sok szótári adalék nem tekinthető a szó régiségbeli széleskörű használatára és egészen biztosan nem az irodalmi nyelvbe való behatolására nézve szavahihető bizonyosságnak. Legfeljebb e szónak tájnyelvi szinten évszázadok óta való életével számolhatunk.

5. A címbeli három szóra vonatkozó adalékok ismeretében a következőkben sort kell kerítenem a három szóra vonatkozó etimológiai és szótörténeti észrevételek előadására is. Ennek előkészítéseként előbb az időbeli előfordulás sorrendjében egybeállítom az összes alakváltozatokat. Íme:

A) 1546: *bronzá*. 1548: *berencze*. 1549: *brenze*, *bronzá*. 1557: *brenza*. 1564: ? *berencze* (*berenza*). 1568: ? *burenda*. 1569: *bronzá*. 1573: *brencze*. 1596: *boronza*. 1599: ? *boroncsa*. 1601: *boroncza*. 1618: *brinza*. 1609, 1619, 1620, 1621, 1648: *boronza*. 1670: *brincza*. 1708: *bronzá*. 1723: *brondza*. 1797: *brénza*. 1816: *brendza*, *brondza*, *brindza*, *brinza*. 1831: *brenza*, *berenza*, *brondza*, *bronzá*. 1862: *brinza*. — Az 1599-i egyetlen álló alakváltozat nyilvánvaló olvasási vagy sajtóhiba lehet *boroncza* helyett (l. erre: Kniezsa, SzlJ. 109).

B) Az *orda* szóra vonatkozólag az egybeállítás egyszerű dolog: az 1548-ból való első adaléktól kezdve a tőlünk számba vett utolsó szótári előfordulásig (CzF.) — Gvadányi egyedülálló *urda* változatát kivéve — csak *orda* alakváltozattal találkozunk (Gvadányi és a MTsz. *urda* alakváltozatára nézve l. alább a 6.A pontban mondottakat).

C) 1549: *semthycze*. 1604, 1621: *sendice*. 1606: *sendicze*. 1679: *zsendicze*. 1708, 1767: *'Zendítze*. 1763: *zenticza*. 1782: *sendítze*. 1801: *'Zendítze*. 1801 k.: *zsentítze*. 1807, 1811, 1816: *zsendítze*. 1831: *Zsendice*. 1833: *zsendítze*, ? *zsongáta*, 1838: *zsendicze*.

6. Az alakváltozatok figyelembevételével az itt vizsgált három szóval kapcsolatban a következő etimológiai és szótörténeti észrevételeket tehetem:

A) A *brinza* szó alakváltozatai így csoportosíthatók [A ()-be tett évszám az első előfordulás esztendejét jelzi]: 1. *bronzá* (1546). 2. *boronca* (~ *brondza* ?) (1723). 3. *boronza* (1596). 4. *boronca* (~ *borondza* ?) (1599; írva: *boroncza*). 5. *brenze* (~ *brendze* ?) (1549). 6. *brenza* ~ *brénza* (~ *brendza* ?) (1557; írva: *brenza*, *brénza*). 7. *brencze* (~ *brendze* ?) (1573; írva: *brencze*). 8. *berenze* (1564). 9. *berenza* (1831). 10. *brinza* (~ *brindza* ?) (1618). 11. *brindza* (1816).

Ez alakváltozatok közül kétségtelenül a szóeleji kettős mássalhangzóval kezdődők az elsődlegesek, a torlódás-

feloldásos alakok ejtéskönnyítő bontóhang beiktatásával a magyarban alakultak. A magyarban eleinte mássalhangzótorlódással jelentkező szó a románból is, a szlávból is belekerülhetett ugyan, de mivel a román szó eredete tisztázatlan (így DAC.; Kniezsa, SzlJ. 109), és — bár erre nézve Kniezsa (i.h.) nem nyilatkozik — ismeretlen a szláv nyelvekből kimutatható szó eredete is, nem lehet kétségtelen bizonyossággal eldönteni, hogy honnan került a szó a románba és a szláv nyelvekbe, illetőleg nem azt, hogy a román volt-e a szláv nyelvek számára az átadó nyelv vagy fordítva. Az EtSz. szerint ugyan újabban elfogadott nézet az, hogy e szó a románság tulajdona volt, mégis Kniezsa — Crânjală véleményére hivatkozva — a román szót ismeretlen eredetűnek mondja. Maga a szó azonban szerinte és DAC. szerint is a „vlach pásztorkodással“ terjedhetett el (Kniezsa, i.h.; l. még Petrovici i.h.). Noha a román szót Marinovics Milán részletesebb egybevetés nélkül, kijelentésszerűen albánból románba, innen pedig a magyarba átkerült szónak tartja (Nyr. XLVII, 89), az újabb román etimológiai kutatás továbbra is homályos, illetőleg ismeretlen eredetűnek tekinti (l. Drăganu, Rom. 335—6, DLRM.; a többi könyvészeti utalást l. Blédy, Infl. 27—8); sőt újabban Rosetti is (Istoria limbii române. București, 1964. 119—20). Densușianu azonban az illír származás lehetőségével számol (L. tőle: Istoria limbii române. București 1961. 119—20. és Mut.). Ami aztán a magyarban a XVI. század közepétől jelentkező szó eredetét illeti, ez két irányból: a románból is, a szlávból is bekerülhetett a magyarba. Az erdélyi magyar írásbeliségben 1548-tól jelentkező alakváltozatok azonban szóföldrajzi okokból csak a románból valók lehetnek akár veláris hangalakúak (*brónza* ~ *borónza* ~ *bronzda*), akár vegyes (*brínza*, *brindza*, *brenza*) vagy palatális hangrendűek (*brenze*). A magyarba ugyan az *i* (*á*)-t tartalmazó román szók az esetek többségében: *i* : *i* ~ *e* hanghelyettesítéssel kerültek be (pl. *amarit* < *amărit*, *kirzsa* < *cîrjă*, *deszken-tál* < *descinta*, *kirlán* ~ *kerlán* < *cîrlan*, *gircsáva* < *gîl-ceavă*, *szirba* < *sîrba*, *netentók* < *nătintoc*), van azonban példa a párhuzamos kettős: magas és mélyhangú hanghelyettesítésre is [*berszán* ~ *burszán* < *bîrsan* (Blédy, i.m. 13)]. A románból magyarba átkerült szókban jóval

gyakoribb azonban az *i:i*, *e* mint az *i:o*, *u* hangmegfelelés, ezért noha a Felföldön jelentkező első szótagjukban *i*-t vagy *e*-t tartalmazó alakváltozatok bekerülhettek ugyan a morva, szlovák, sőt a cseh nyelvből is, de — vándorló román pásztorok révén — közvetlenül vagy közvetve átkerülhettek a románból is.

E szó nincs meg sem Edelspacher Antalnak a magyar nyelv román eredetű elemeit tárgyaló (NyK. XII) szerényebb, sem Szinnyi Józsefnek amannál jóval gazdagabb szójegyzékében (Nyr. XXII—XXIII), sőt nem található Damian Istvánnál sem (NyF. 67. sz.). Szinnyi esetében összefüggésben lehet ez egyrészt azzal, hogy ő főként saját szótára, a MTsz. anyagát dolgozta fel, ide pedig — feltűnően — a *brinza* tájszóra vonatkozólag egyetlen adalék sem került be, másrészt meg a szót — ha egyáltalában eléje került — Szinnyi hihetőleg Miklosich Ferenc véleményéhez igazodva (vö. Nyr. XI, 118) maga is szláv eredetűnek tarthatta.

B) Noha a román *urdă* szó ismeretlen, illetőleg bizonytalan eredetű (l. Blédy, Infl. 72 és az ott id. irodalmat; Kniezsa, SzJ. 699; Rosetti i.m. 119—20), a magyarban a feudalizmus korabeli adalékok földrajzi jelentkezése miatt a magyar *orda* alakváltozatot feltétlenül román eredetűnek kell tekintenünk (így már Szinnyi: Nyr. XXIII, 482 és újabban Kniezsa, i.h. is), és persze még inkább ilyen eredetű a feudalizmus kora utánról a hétfalusi csángóból ismert *urda* alakváltozat (Nyr. III, 564). Ettől az Erdélyből ismert román eredetű *orda*, ritkán *urda* tájszótól külön kell választanunk a Gvadányitól, valamint a Hont megyéből újabban előkerült különleges 'a tehénnek borjazás után kifejt teje, főcstej' *urda* tájszót (Nyr. XVI, 574). Ez utóbbiakat joggal szláv, pontosabban szlovák közvetítéssel átkerült jövevényszóknak tarthatjuk (így Edelspacher: NyK. XII. 111; Alexics György: Nyr. XVII, 374; Szinnyi, i.h.; Damian: NyF. 67. sz. 43; Blédy, Infl. 72 és az ott id. irodalom; Kniezsa, SzJ. 699—700). Marinovics Milán a *brinza* szóhoz hasonlóan ugyancsak minden közelebbi bizonyítás nélkül *e* szót a románban az albán *urdə* átvételével meghonosodott szónak és innen a magyarba román pásztorok közvetítésével átkerült szónak tartja (Nyr. XLVI, 183). — A román eredetű szónak a

régiségben Erdélyben kizárólagos *orda* alakjával kapcsolatban vagy arra gondolhatunk, hogy a román *u*-s szókezdettel szemben jelentkező magyar *o*-s szókezdet a magyarban nyíltabbá válással keletkezett, vagy azzal kell számolnunk, hogy a XVI. század közepe előtt az erdélyi románban is a szónak nyíltabb hangalakja volt. E két lehetőség közül ez utóbbinak megvizsgálása a román szótörténet körébe tartozik.

C) A fogarasföldi kisállattartó tejgazdálkodásnak az odavaló magyar köznyelvben közkeletű harmadik román eredetű kölcsönszava, a *zsentice* elsőként szintén Daczó Máté fogarasi várnagynak Nádasdy Tamás, akkor országbíró és Fogarasfölde kapitányához 1549-ben írt levélbeli jelentéséből ismeretes. Noha — mint tudott dolog — Calpinus (1585) magyar tolmácsai erdélyiek voltak, e szó ekkorig, úgy látszik, még nem jutott el a szótári számtartás szintjéig, de a következő század elején (1604, 1621) Szenczi Molnár már szótározta. Ettől kezdve a szó egyik szótárból a másikba vándorolva a XVIII—XIX. századi magyar szótárak elmaradhatatlan eleme.

A történeti szóanyagban e szónak előbb egybeállított alakváltozatai, a *zsemtice* (1549), *zsendice* (1604), *zsentica* (1763) és *zsentice* (1801 k.) közül legrégebbi, de csak egyetlenegyszer előforduló forma Daczó Máté tollára talán csak elírásból kerülhetett a várható *semtijcze* helyett *semtijcze* alakban. A MTsz. és a SzamSz. szerint a magyar nyelvjárásokból a *zsendice*, *zsenyitice* és *zsendica* alakváltozatokat tarthatjuk nyilván; e három alakváltozatot azonban kiegészíthetjük a romániai magyar nyelvjárások nyelvföldrajzi anyagának eddig összegyűjtött szókészletéből Murádin Lászlótól közzétett következő nyelvjárásai formákkal: *zsendica* (Misztótfalu), *zsendice* (Szekelyszombor), *zsenygyice* ~ *zsenytyice* (Mezőköbölkút), *zsemlice* 'savó' (Pipe), *zsömlice* (Bözöd; NyÍrK. VI, 197, 201, 379, 381, VII, 118). — Magam is Désről meg környékéről gyermek- és ifjúkoromból a ritka *zsentice* és *zsenytyica* forma mellett a gyakoribb *zsenytyice* alakra emlékszem.

A szó származtatását illetően, egy Miklosich Ferenc eredeztetésére tett futó megjegyzéséből ítélve, e szót, úgy látszik, már Budenz József szlovák eredetűnek tartotta

(NyK. VI, 316), és az utána következő magyar kutatók közül Asbóth Oszkár, Gombocz Zoltán és Valló Albert szintén a szláv eredeztetés mellett foglalt állást (Asbóth: Nytud. I, 188; Gombocz: MNy. I, 165; Valló: Nyr. XXXIII, 571). Kniezsának a szó eredetére vonatkozó, legelfogadhatóbb véleménye szerint a magyar szó két forrásból való. Az alakváltozatok egyik csoportja (az erdélyiek mind, de az alföldiek egy része is) a románból származik, a másik csoport, az Erdélyen kívüli alakváltozatok legtöbbször (*zsendice* ~ *zsentica*, *zsincice*) a szlovákból való. Szerinte semmiesetre sem lehet igaza Crânjának, hogy a szó útja ez lett volna: délszláv *zentica* > magyar *zsentica* > román *jintița* és szlovák *zintica*. Ha ugyanis a délszlávból előbb a magyarba került volna a szó, a szláv naso-orális magánhangzók XII. század előtti eltűnése miatt a szónak jóval előbb, még e hangok eltűnése előtt bele kellett volna kerülnie a magyarba, és innen — magyar közvetítés esetén — a Crânjától jelzett többi nyelv szóincsébe. Különben ilyen régi, XII. század előtti átvétel esetén hangalakjában is ma a szónak magyarabb hangalakúnak (pl. valami *zsénce*-féle formájúnak) kellene lennie. A szó — Kniezsa szerint — „csak a vlach pásztorok működésének területén ismeretes“, ez pedig „vlach közvetítés mellett szót“. Magának a szónak szláv eredete ugyan valószínű, de a román nyelv közvetlenül valamely, vagy talán több szláv nyelvből vehette át a szót, a magyarba pedig a románból és a szlovákból került át (Kniezsa, SzLJ. 575—6). Kniezsa fejtegetései kiegészítéseként ajánlatos hangsúlyozni, hogy a *zsentica* és a *zsendice* alakváltozat felföldi adatok esetében lehet ugyan szlovák eredetű, az Erdélyből eddig előkerült és ezután bizonyosan még előkerülő ilyen változatok esetében azonban nyelvföldrajzi okokból feltétlenül románból és nem közvetlenül szlovákból való átkerülésre kell gondolnunk.

7. Feudalizmuskori kisállattartó tejjgazdálkodásunk itt vizsgált három legrégebbi román eredetű kölcsönszava mellett még a *gulásztra* ~ *gurászta* ~ *gulászta* 'föcstej', a *kaskavál* 'túrófajta', és a *zér* 'savó' szó származik a románból. Ez utóbbi három közül az első Erdélyben nyelvjárási szinten széles körben ismeretes, a két utóbbi azonban csak egészen szórványos előfordulással adatolható (l.

MTsz.; Blédy, Infl. 48—9, 55, 93). Ha ezekhez még hozzá-
számítjuk a tejegzdálkodást végzők román eredetű fog-
lalkozásnevét (*bács, berszán, csobán, eszkotár ~ szkotár,*
pakulár), valamint a tejegzdálkodás helyére (*esztena ~*
isztina < sztina, komárnyik, sztrenga ~ sztrunga) és esz-
közeire vonatkozó ugyanilyen eredetű kölcsönszókat (*ber-*
bence, burdó, galyáta, kelenta < krinta), az itt számba
vett fogalomkörben elég jelentős román szókincsbeli ha-
tást állapíthatunk meg. E hatás még jelentősebbnek mu-
tatkozik, ha a kisállattartó tejegzdálkodással kapcsolatos
juhgazdálkodás román eredetű szóanyagát (*berbécs, cáp,*
mióra, nótin, pleketor, turma, vakisa) is számba vesszük.

8. Ami aztán a román szóanyag magyarba való át-
kerülésének társadalmi vonatkozásait illeti, az előbbie-
ken behatóan vizsgált legfontosabb három kölcsönszó, de
mellettük az e fogalomkörbe tartozó, felsorolásszerűen
említett többi szó átkerülése is nyilvánvalóan a kisállat-
tartó falusi gazdálkodás szintjén, elsősorban a széleskörű
juhgazdálkodást űző nagybirtokok román és magyar job-
bágysága, zsellérsége, valamint a velük érintkező birto-
kosok és birtokigazgatási tisztviselők körében folyhatott
le. A városok esetében a városi román lakosság és a kör-
nyékbeli román lakosságú falvakban birtokos városok bir-
tokigazgató tisztviselői közvetíthették a román szókincs-
beli hatást a városi magyar polgárság felé. Így az e körbe
tartozó szóanyag aztán kilépett az állattartó-tejegzdálkodó
jobbágyság, zsellérség társadalmi szintjéről, és a falusi
birtokosság, értelmiség, valamint a városi polgárság köz-
vetítésével behatolt, illetőleg elterjedt a köznyelvben is.
Ilyenformán juthatott el némelyik kölcsönszó a XVI. szá-
zadi kolozsvári számadáskönyvekben való gyakori szerep-
lés, valamint a XVI—XVII. századi magán- és hivatalos
levelezésben, illetőleg hivatali írásbeliségben, sőt tovább-
menőleg már a XVII. század legelejétől a szótárakban és
az irodalmi művekben való jelentkezés szintjéig. Tejegz-
dálkodásunk e három feudalizmus korabeli kölcsönszavá-
nak vizsgálata tehát a pusztá etimológiai és szókincs-törté-
neti tanulságokon túl a magyar—román nyelvi érintkezés
társadalmi hátterére vonatkozó tanulságokkal is szolgál.

1. Közelebbről Kiss Lajos a címül írt szóval foglalkozva helyes módszertani meggondolások figyelembevételével kimutatta, hogy e szó és hangalaki változatai hangtörténeti, valamint szóföldrajzi ismérveket tekintve nem egy, hanem két irányból is belekerülhettek a magyar szókincsbe: délről a szerb, keletről a román nyelvből, sőt lehet számolni északkeleti irányból érvényesülő ukrán hatással is. A szerző az időrendi és eredetbeli kérdések körültekintő megvizsgálásával Szinnyi József és Blédy Géza véleményének ismeretében alapos megfontolás tárgyává tette a szó eredetére, illetőleg magyarba való átkerülésére vonatkozó kérdéseket (Nyr. LXXXVI, 455—7). Noha nincs Kiss cikkében úgyszólván egyetlen olyan megállapítás sem, amely meg ne állaná a helyét, mégis a tőle kifejtettekkel kapcsolatban bizonyos kiegészítő megjegyzésekre nem árt sort kerítenem. Az itt következő, ilyen természetű észrevételeim rendjén e szó időbeli, szóföldrajzi, stilusszintbeli jelentkezésére, hangalaki változataira, valamint származékokban és összetételekben való történeti előfordulására vonatkozóan teszek megjegyzéseket.

2. Ami először is az időbeli jelentkezést illeti, a magyar nyelv feudalizmuskori román eredetű kölcsönszavaira vonatkozó adatgyűjtés egyébként viszonylag gazdag anyagból sem tudok magam sem az OklSz. két legkorábbi, 1400-ból és 1410-ből való Baranya megyei tulajdonnévi adatánál előbbi, a szókincsbeli hatás szempontjából érdeklődésünkre különlegesen számot tartó keleti területekről származó adatokat idézni; az Arad, illetőleg a Máramaros megyei adalékoknál sincs gyűjtésemben a Kisstól idézetteknel régebből származó adalék.

Az időbeli jelentkezés vonatkozásában levéltári adataim nem is a koraiság, hanem inkább az időbeli folytonosság miatt tarthatnak számot a figyelemre. Míg ugyanis eddig a kutatás a korai, XV. századi adalékok felsorakoz-

tatása után — okleveles és szótári adatok hiányában — kénytelen volt a NySz.-ból és az OklSz.-ból ismert mindössze három-négy XVI. és alig egy-két XVIII. századi előfordulásra való hivatkozással beérni, ma oklevéltári gyűjtésben 1585-től kezdődően 1831-ig megszakítatlan egymásutániságban sorakoznak fel jelentős számban a levéltári darabokból kikerült adalékok: a XVI. századból 9, a XVII-ből 26, a XVIII-ből 13; az egyetlen XIX. századi, 1831-ből való adalék meg már abból a századból való, amelyre nézve a nyelvjárási szójegyzékek, sőt az újabb irodalom termékei is szolgáltatnak adalékokat (l. Nyr. X, 203; Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve 169, id. Kiss: Nyr. i.h.). Minthogy a XVI—XIX. századi levéltári adalékaim mind az erdélyi levéltári anyagból, illetőleg a moldvai és havaselvi román fejedelmek erdélyi származású íródeákjainak magyar nyelvű leveleiből valók, ezek — gondolom — eléggé meggyőző bizonytságot szolgáltatnak a kalug(y)er-nek az erdélyi régiségben való időbeli folytonosságára nézve.

3. Ugyanezek a többségükben földrajzilag is rögzített adalékok a kalug(y)er erdélyi jelentkezésére olyan sok települési pontról, illetőleg vidékről származó bizonytságot nyújtanak, hogy az adatok alapján bátran meg lehetne rajzolni e szó történeti fel-feltűnedezésének szóföldrajzi térképalapját. Ehelyett most csak felsorolom az évek sorrendjében a történeti szóföldrajzi előfordulás néhány válogatott adatát. 1585: Bethlen (Dés közelében). 1590, 1593: Kolozsvár. 1611: Munkács. 1614: Nagybánya. 1629: Borosjenő (Arad m.). 1636: Gyeke (Kolozs m.). 1640: Felsőszombatfalva (Fogarásföldre). 1642: Sófalva (Beszterce közelében). 1648, 1757: Gyergyószentmiklós. 1686: Nyújtód (Háromszék). 1687: Dragus (Fogarásföldre). 1714: Déda (Marosvásárhely közelében), Preszáka (Nagyenyed vidékén). 1730, 1775: Meződomb (Kolozs m.). 1732: Lucska (Beszterce vidékén). 1736: Sárd (Nagyenyed vidékén). 1745: Nagyszeben. 1747: Mezőuraly (Marosvásárhely közelében). 1761: Pata (Tószomszédos Kolozsvárral). 1779: Gyergyóújfalu. 1831: Kolozsvár. — E szemelgetős felsorolásból megállapítható, hogy a kalug(y)er és alakváltozatai földrajzi elterjedésére nézve a XVI—XIX. századból Munkácstól Háromszékig és Beszterce vidékétől Nagy-

enyedig, Fogarasig és Nagyszebenig jelentős számú adalékkal rendelkezünk. Ennek alapján meglehetősen joggal beszélhetünk a szónak a jelzett korbeli széles körű jelentkezéséről.

4. Az újabban összegyűjtögetett adalékok nemcsak az idő- és térbeli jelentkezés vonatkozásában, hanem a tekintetben is tájékoztatnak, hogy milyen társadalmi környezetben, sőt milyen stíluszinten éltek a címszóbeli szóval. Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy e szó a jelzett időszakokban jobbagyvallató jegyzőkönyvekben éppen úgy előfordul, mint a fejedelmi és magánlevelezésben vagy főkérmányszéki (guberniumi) iratokban, a helyi közigazgatás és a mindennapi élet legkülönbözőbb tárgyú szerkesztményeiben, valóban jogosan állíthatjuk, hogy e szó egész Erdélyben minden társadalmi réteg körében gyakrabban-ritkábban használatos lehetett. Ennek további bizonyosságául megemlíthetem, hogy a moldvai és a havas-elvi vajdák magyar nyelvű levelezéséből is feles számú adalékot jegyezgettem ki e szó, illetőleg származékos-összetételes alakjainak előfordulására nézve. Minthogy a román fejedelemségek magyar nyelven levelező íródeákjai minden bizonnyal csaknem kivétel nélkül erdélyi származásúak voltak, azért használták adott alkalommal a *kaluger*-t, mert maguk ezt a „legmagasabb“ erdélyi körökben, magában a fejedelmi udvarban is közkeletű szóként ismerhették. A *kaluger* ~ *kalugyer* szónak a Beszterce városához intézett, magyar nyelvű román fejedelmi levelekben való viszonylag gyakori előfordulása, szerintem, nemcsak e szónak az erdélyi magyar nyelvben való egykorú széles körű társadalmi korlátokat nem ismerő használatára, hanem arra nézve is bizonyosságul tekinthető, hogy e szó behatolhatott a Beszterce vidéki szászok szókincsébe is. Ezt egyébként e városnak élénk bukovinai és moldvai kereskedelmi-jogügyi kapcsolatai is valószínűvé teszik.

5. Az elmondottak már némiképpen az itt vizsgált szó stíluszintbeli jelentkezésére nézve is tájékoztatnak. A fejedelmi iratanyagban, illetőleg missilisekben való jelentkezés arra nézve nyújt kétségtelen bizonyosságot, hogy a *kaluger* és alakváltozatai a XVI—XVIII. században a legmagasabb hivatali írásbeliség stíluszintjéig is eljutottak. A szónak ugyanezen stíluszinten való életéről bizonyko-

dik a román fejedelmek magyar nyelvű levelezéséből megállapítható gyakori előfordulás is, hiszen a diplomáciai levelezés a hivatali írásbeliségnek valóban legmagasabb szintje. Az Approbatába (1653), a fejedelemség törvénykönyvébe való bekerülése meg éppen e szónak a legfelső írásbeliségben a szó szoros értelmében való kodifikálásáról bizonykodik.

Az irodalmi nyelv szintjén jelentkezés első adatát (1568) nem erdélyi szerző, hanem a Dunántúlról Debrecenbe került Melius Péter egyik vallásos művéből, sőt a *kalugyerbarát* összetélt még jóval előbből, már a DebrK.-ből (1519 körül) ismerjük (NySz.). A szónak az erdélyi irodalmi nyelvben való térfoglalását mutatja az, hogy ez Heltai Gáspár Magyar Krónikájában (1575), Rosnyai Dávidnak, az utolsó erdélyi török deáknak *Horologium Turcicum*ában (1680 k./1715 k.), Hermányi Dienes József *Demokritos*ában (1759), Rettegi György emlékirataiban (1760 k.) és Halmágyi István naplójegyzeteiben (1762, 1767) is élénk-élénk kerül. Minthogy pedig előbb az alsóbb hivatali írásbeliség köréből legalábbis számszerűen elég jelentős számú adatra utalhattam, úgy látom, hogy a *kaluger*-nek és alakváltozatainak Erdélyben minden stíluszinten való egykori életével számolni az egykorú adalékokkal kellően bizonyítható nyelvi tények közé tartozik.

6. A szó mai, illetőleg közelmúltbeli erdélyi életére nézve ennyit jegyezhetek meg: E szó hihetőleg csak azokon a vidékeken lehetett ismert, illetőleg lehet ma is használt szó, amely vidékeken román görögkeleti szerzeteskolostorok is voltak. Minthogy pedig ilyenek éppen a legjelentősebb magyar nyelvű lakosságot számláló székely nyelvjárások területén nemigen voltak, nyelvjárási szinten e szó alig-alig számítható a régiségben a széles körben elterjedt és a gyakori használatban elevenen élő szavak közé. Az erdélyi magyar köznyelv mai szókincsében is a ritka használatúak közé tartozik: inkább Moldva, Munténia és Olténia híres, műemlékszamba menő szerzeteskolostorait is meg-meglátogató kirándulók szó- és írásbeli emlékezéseiben találkozhatni vele.

Jóllehet az ÉrtSz. is felveszi anyagába ezt a vallás körébe tartozónak minősített szót, sőt Jókaitól (honnan?)

idéz rá egyetlen irodalmi adalékot is, az egyetemes magyar köz- és irodalmi nyelvben Erdélyen kívül alkalmazást még jóval ritkább használatú lehet e szó, mint azon a területen, ahol e román nyelvjárású és újabb román irodalmi nyelvi hatás a szó gyakoribb használatát érthetővé teszi.

7. Jóllehet a közelmúltban és ma ugyan csak *kaluger* és *kalugyer* alakban hallottam, hallom emlegetni a szót, a Kisstől felsorolt történeti adatokból (i.h.) meg a tőlem gyűjtöttekből úgy látszik, hogy egykor ennél jóval több alakváltozatban is élhetett. A gyűjtésemben levő adatokat alakváltozataik és időbeli előfordulásuk szerint így csoportosíthatom (A || előtti évszámok a levéltári darabokból kiemelt adalékok, az utána következők pedig a román fejedelmek magyar nyelvű levelezésében való előfordulás időpontjára vonatkoznak):

kalugyer: 1585, 1593, 1629, 1635, 1636, 1648, 1686, 1687, 1714, 1730, 1757, 1761 || 1604, 1676.

kaluger: 1611, 1632, 1640, 1642, 1656, 1732, 1745, 1779, 1781 || 1595, 1600, 1604, 1606, 1638.

kalogyor: 1590.

kaloger: 1614.

A román fejedelmek magyar nyelvű leveleiben előforduló *kalagor* (1593), *kalugor* (1598) és a *kalluger* (1656) alakváltozat közül az elsővel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a moldvai Bákó közelében fekvő, hivatalosan *Luizi Călugera*-nak nevezett település csángó népi neve *Lujzi Kalagor* vagy röviden csak *Kalagor* (a MNyj. VI, 32 l.-ján sajtóhibából: *Kalagos*); az utolsó közszói változat (1656) elírás is lehet. Az előfordulás helye miatt ezt a három alakváltozatot egyébként már eleve is ki kell rekeszteni a számba veendő erdélyi alakváltozatok sorából. Így aztán mind a történeti, mind pedig a jelenkori erdélyi adatok a *kaluger* és a *kalugyer* alakváltozat leggyakoribb volta mellett tesznek bizonyosságot.

8. Tartozom még azzal a kiegészítő megjegyzéssel is, hogy szótörténeti gyűjtésemben (ESzT.) e két alakváltozatban leggyakoribb alapszón kívül a következő származékszókra, illetőleg olyan összetételekre van néhány ada-

tom, amely összetételeknek egyik tagja az itt vizsgált szó. (Az évszám az első előfordulás időpontját jelzi.) Íme:

kalugereskedik 'szerzeteskedik, kalugerként működik' (1775).

kalugerkedik 'ua.' (1747).

kalugerség 'szerzetesség, kalugeri foglalkozás' (1749).

kalugyer-gárgyán 'szerzetesfőnök, kalugyer-
atya' (1779).

tanító-kalugyer 'szerzetességre felkészítő kalu-
ger' (1714).

A származékok és összetételek sorának kiegészítéseként megemlíthető, hogy egy másik, de aligha erdélyi keletkezésű összetétel, a *kalugerbarát* a sorban a legrégebbnek minősül: ez ugyanis már az 1519 tájáról való DebrK.-ben előfordul (NySz.). Az egyszeri kódexbeli előfordulás után azonban másutt nem is találkozunk vele.

9. Az eddig mondottak kiegészítéseként és egyben észrevételeim záradékként még a szó erdélyi elterjedésének valószínű irányára nézve is tehetek néhány észrevételt: Az évszázados népi egymás mellett való élés következtében e szó közvetlen népi, nyelvjárási hatás eredményeként is bekerülhetett az erdélyi magyar nyelvjárásokba, illetőleg az erdélyi köz- és innen az irodalmi nyelvbe. Az ilyen irányú átkerülés nyelvi színtere a közép-erdélyi, vármegyei magyarság szállásterülete: a Közép-Maros mente és környéke meg a Mezőség északibb területe és az egykori Kővár vidéke lehetett. Mint ez előbbi felsorolásból (l. 1. és 2. pont) látható, valóban erről a területről került oklevélszótári gyűjtésembe a legtöbb adat.

A *kaluger* ~ *kalugyer* szónak az erdélyi legmagasabb hivatali írásbeliségbe, a diplomáciai levelezésbe való behatolását kétségtelenül elősegíthették a moldvai és havaselvi román fejedelmek magyar íródeákjai, sőt a román fejedelmi udvarokat gyakran látogató erdélyi diplomáták és katonai vezetők is. A magyar diplomáciai nyelvben azonban csak a XVII. század végéig, Erdély önállóságának megszűntéig élt, csak addig élhetett e szó, hiszen Erdélynek „nagyfejedelemség“ rangjára való eme-

lése, tulajdonképpen az osztrák örökös tartományok közé való besorolása, az említett század végén egyszerre véget vetett az önálló diplomáciai kapcsolatoknak, és így természetesen a magyar nyelvű diplomáciai levélváltásnak is.

1965/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

PÓPA

1. Az ÉrtSz. csak 'görögkeleti pap' jelentésben szótárazza a címbeli szót, holott az erdélyi régiségben 'román görögkeleti pap' és 'román görög katolikus pap' jelentésben élt e szó. Ilyenformán történeti szótáraink megfelelő címszavát és természetesen az ÉrtSz. e címszava alatt adott egyetlen jelentést ajánlatos tájszó minősítéssel egy második 'román görögkeleti vagy román görög katolikus pap' értelmezéssel kiegészíteni.

2. Aligha kétséges az is, hogy különösen a keleti magyar nyelvjárások területén a XVI. századtól jelentkező *pópa* román és nem szláv kölcsönszó (így legutóbb Kiss Lajos: Nyr. LXXXVI, 453—5 is). A nem szláv eredetre nemleges bizonyoságként Kniezsa István hallgatólagos magatartása is megemlíthető. Ő ugyanis fejtegetései rendjén (SzlJ.) sem a szláv, sem a kétesen szláv eredetű szavak csoportjában nem tárgyalja a *pópá*-t. Az igaz (s ez feltűnő!), nem ejt szót róla a biztosan nem szláv eredetű szavak tárgyalása során sem, holott itt nagyon sok, feldolgozása megjelenéséig szlávnak tartott szóról mutatja ki a román eredetet. Kétségtelenül ilyen eredetre mutat az a társadalmi vonatkozású tény is, hogy a címbeli szó az eddig rendelkezésünkre álló régiségbeli adatok útmutatása szerint elsősorban olyan területen keletkezett levéltári anyagban és irodalmi művekben jelentkezik, amely területen a magyarság már évszázadok óta román és nem szláv nyelvet beszélő lakossággal él együtt. Magának a szónak magyar szövegbeli első jelentkezése is, nem mint Kiss jelzi, nagyszombati kiadványból és viszonylag későről, 1757-ből való (l. i.h. 453—4). Erdélyi szótörténeti gyűjtésében (ESzT.), illetőleg a magyar nyelv feudalizmuskori román kölcsönszavainak feldolgozására (NyIrK. V, 170—3, X, 93—110; StUBB. 1962/1. 14—34) vonatkozó történeti adatanyagban a pillanatnyilag érdeklődési körünkbe került szóra vonatkozó első

adat a Kisstól idézettnél kilenc év hiján két századdal előbből, 1566-ból való: a Pesty Frigyestől kiadott egyik levéltári darabban ugyanis már az ez évből olvasható „Michael *pópa* Karansebesy Lakos“ nevében nyilván foglalkozásmegjelölésként a *pópa* szó (l. Pesty, Szörény III, 339). Magam a szűkebb értelemben vett Erdély területén keletkezett levéltári darabokban 1632-től kezdve találkoztam a *pópa*val. Első, innen származó adatom is tehát jóval több mint egy századdal előbbi a Kisstól idézett legrégebbi adaléknál. Fogaras földének tőlem ismert legrégebbi, 1632-ből való urbariumában ugyanis 21 faluban 32 név szerint emlegetett román pap közül 29-nek neveként írnak az összeírók *Popa* Komsa —, kettőnek (*Opra Popa*, *Raduly Popa*) pedig *Komsa Popa*-féle névalakot. Fogaras földe 1640-ből való urbariumából az ohábai egyházi személyek felsorolását tartalmazó részből ezt az adalékot jegyeztem ki: „Koman, *popa* Nincs Bojersaga Jobbagy hazban lakik“. Egy három évvel előbből, 1637-ből való fogarasföldi urbariumban ugyane személy neve így fordul elő: „P a p. *Popa* Koman.“ Ugyanebben az 1637. évi urbariumban a Fogaras földe 37 falujából feljegyzett 69 román görögkeleti pap közül 67-nek *Popa* Sztójka-, illetőleg *Radul Popa*-típusú neve van; ez és még inkább a Felsőszombatfalván ugyanekkor feljegyzett „*Popa* Algye alias Pultze“ név világosan mutatja, hogy az urbariumnak ilyen típusú papneveiben a *Popa* nem öröklődő családnév, hanem olyan átmeneti név-elem, amely a foglalkozást jelölő köznévi és tulajdonnévi között áll. Alkalmassint még inkább ilyen jellegűeknek tekintendők az OklSz.-nak a XVI. század elejéről latin szövegből kijegyzett következő adalékai: 1508: Daan *Popa*. 1525: Joannes *Popa*. — Éppen ezért e szótár némi joggal sorolja fel ezeket a *pópa* 'sacerdos, pope' első köznévi jellegű előfordulásaiaként. Hogy aligha lehet az előbb felsorakoztatott egyik fogarasföldi esetben is a *Popa* tag öröklődő család-, illetőleg vezetéknev, ezt mutatja továbbmenőleg az is, hogy Mondrán például *Popa Bukur* neve mellé ezt jegyzik oda: „Boyerbul allo (így!) pap boyer fundust bir“. Márpedig az 1637-i és az 1640-i urbariumban szereplő teljes fogarasföldi bojér-összeírások ismeretében bátran állítható, hogy a fogarasföldi bojérok

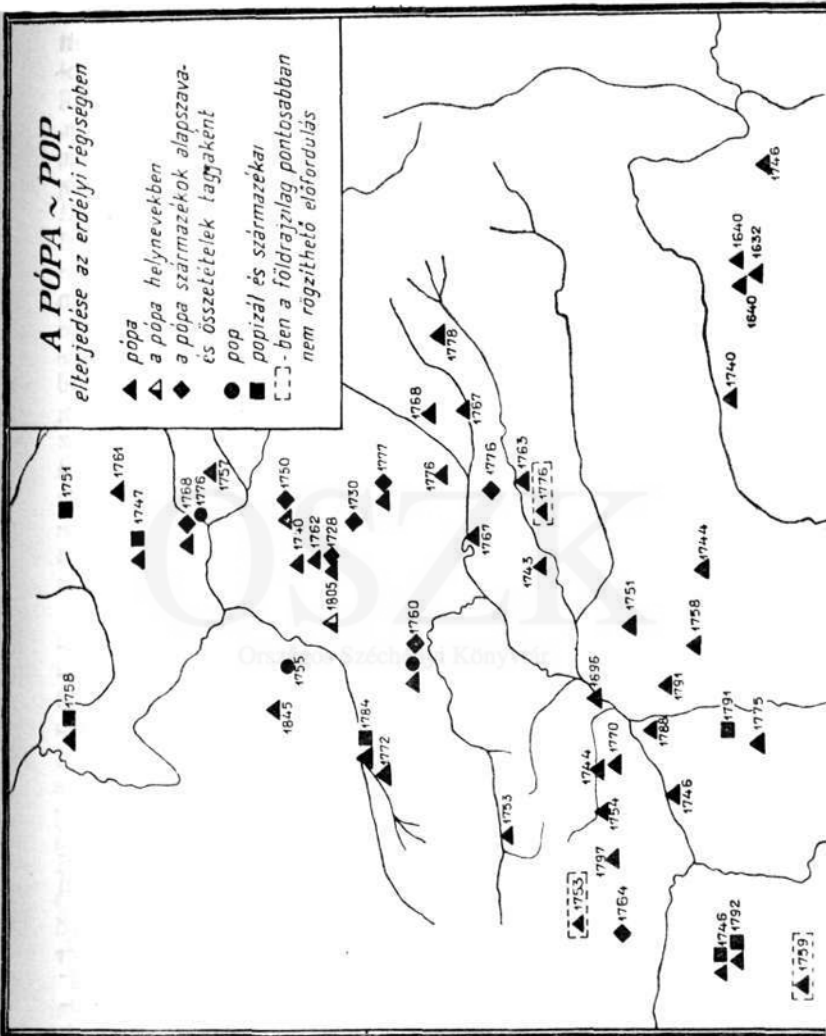
között ilyen korai időben *Popa* vezetéknevű nem fordul elő. A mondrai pap nevének *Popa* tagja tehát nem lehet ősi bojér-név, hanem csak a foglalkozás és egyben a társadalmi „átrétegződés” eredményeképpen keletkezett olyanféle foglalkozásra utaló megjelölés, mint ha ma valakire a románban *popa Bucur*, azaz Bucur pap formában hivatkoznak.

3. Egyébként a *pópa* szó ’román görögkeleti szerzetes’ jelentésben a XVII. századi erdélyi köznyelvnek, sőt a legmagasabb hivatali írásbeliségnek is közkeletű szava lehetett. Másként nem volna érthető, hogy diplomáciai levelezés rendjén Duca moldovai vajda 1672-ben miért használja közszóként a *pópát*, mikor a krími tatár „khám” levelét vivő Baltsi basáról ezt írja: „... bizonyos *pópánkot* késérőül adnánk emberei mellé” (ESzT.). A XVIII. századból aztán meg éppen a Kisstól idézett első előfordulást megelőző és az azt követő időkből fölös számú adalék van oklevélszótári gyűjtésemben a legkülönbözőbb stíluszinten keletkezett missilisekből, erdélyi guberniumi leiratokból, a helyi birtokigazgatás és hivatali írásbeliség legkülönbözőbb ügyekre vonatkozó darabjaiból. Ezen túlmenően még arra is utalni lehet, hogy már a XVIII. század közepéig olyan mértékig elterjedt szó lehetett Erdélyben a *pópa*, hogy még erdélyi keletkezésű, irodalmi jellegű művekben is jelentkezett. Például Hermányi Dienes Józsefnek a XVIII. századi erdélyi életbe belevilágító Enyedi Demokritosában bizonyos román aszszonyokról írva megjegyzi, hogy „éppen nem járnak vala a’ Bezerikában (= templomba); — Végre a’ *Pópa* addig inti őket, hogy egy néhányan el mennek.” 1767-ben Halmágyi István is emlegeti naplójában (298. l.) a *pópákat*; nála jelentkezik egyébként először e szó nemcsak *dis unitus*, azaz görögkeleti, hanem *unitus*, vagyis görög katolikus papokra vonatkoztatva. Ezek után valóban feltűnőnek tartható, hogy e szó nem került bele a Pápai Páriz-szótár egyik kiadásába, s nem Gyarmathi Sámuel Vocabularium-ába (1816) sem. Így szótári nyilvántartása a legújabb időkhöz elmaradt (StUBB. 1960. 2. 15 kk.; NyIrK. IV, 297). — Az akadémiai címszójegyzék (1899) a CzF.-ba felvett szóként jelzi a *pópá-t*, a szótárban azonban a maga helyén csak kétesen ide vonható uta-

A PÓPA ~ POP

elterjedése az erdélyi régióban

- ▲ pópa
- ◄ a pópa helynevekben
- ◆ a pópa származékok alapszava- és összetételek tagjaként
- pop
- popizál és származékai
- ⌈-⌋ -ben a földrajzilag pontosabban nem rögzíthető előfordulás

lás formájában található a *popa* (így *o*-val!). Nincs meg az első Tájszótárban (1838), sőt még Szinnyei MTsz.-ában sem. Ez utóbbi helyen csak a *pópa* 'botos kölönte, *cuttus gobio*' halfajta szerepel Szolnok-Doboka megyéből jelzett tájszóként, ez pedig a német eredetű *kop-hal* 'ua.' „népetimológiás módosulása“ lehet (így Kalmár: Nyr. XXI, 151—3 nyomán Kiss i.h. 454). Ha ez valóban így van, akkor a népetimológia aligha keletkezhetett a magyarban, hiszen itt nem volt és nincsen olyan közhasználatú szó, amely ilyenféle népetimológiás módosulást megindíthatott volna. Mivel egyik, éppen a szolnok-dobokai Ciblesre tett magashegyi kirándulásom alkalmával magam is részt vettem az egyik ciblesi hegyi patakban kezdetleges módon folytatott pisztráng-halászáton, s magam is fogtam gyakorlatlan kézzel — úgy hittem — pisztrángot, mikor azonban csodálatosan ügyes román halásztársamnak (rövid idő alatt 60—70 pisztrángot fogott!) a halacsát megmutattam, ő — jól emlékszem — románul *popă* névvel illette az ujjaim között fickándozó jószágot. Éppen ezért az előbbi eredeztetésnél jóval valószínűbbnek tartom, hogy a jelzett halat jelölő szolnok-dobokai tájszó is e román hálnév átvételével került a magyarba. A román tájszót egyébként a DLRM.-ben nem lelem. A fordított irányú kölcsönzés lehetőségével aligha számolhatunk.

4. Továbbmenőleg megjegyzendő, hogy nemcsak a román eredetű *pópa* köznév, hanem ennek románban alakult és magyarra átalakult igei-igenévi származékai is használatosak voltak már a XVIII. századi erdélyi köznyelvben. Ennek bizonyosságául szótörténeti gyűjtésemből a következő adalékokat idézhetem:

popizáltatja magát 'pappá szentelteti magát'. 1751: „vadnak... olyan Jobbágyi, kik *popizáltattván magokat*... papi szolgálatot tesznek“. 1765: négy román „pap... noha schismaticusok, de sem az aradi, sem az erdélyi nem unitus püspöktől dependálni nem akarnak, hanem Oláhországra *popizáltatták magokat*“. 1768: „Meghalván a télen a nem unitus oláh püspök, Dionysios Novákovics..., az archidiakonus nem ordinálhat papokat, e miatt az ecclesiákban *confusio* is vagyon, nemcsak hanem az oláh deákok kezdettek titkon Oláhországra bé-

járni, magokat popizáltatni“ (Halmágyi i.m. 167, 383).

popizált 'pappá szentelt'. — 1792-ben a Hunyad megyei Roskányról Altorjai Kis Lukács, Dobra vidéki krájník ezt írja: „A Felső Lapugyi Mostani Fungenns Pap Popa Joszip . . . Panaszol ellenem, Elsöbször a' véget hogy én tölle az előtte volt Popoknak Birtokába(n) lévő Ecclesiasticus Fundust el vettem volna, és egy Oláh országban *popizált* Papnak, s más Falusiaknak által adtam.“

popizáltatott 'pappá szenteltetett'. — Az előbbi üggyel kapcsolatban maga „Popa Josziv disunitus parochus“ a megyei tisztséghez küldött panaszában valóban ezt írja: „A F Lapugyi Határon az oláh Ekklesia számára hagyott szántó Földeket, és kaszálot . . . most egy Oláh országban *Popizáltatott* Papnak Krájník Kis Lukats Uram birtokomból el vévén, rész szerint annak adta rész szerint más Falusiaknak.“

A XVIII. századi erdélyi magyar köznyelvben nemcsak az általánosan elterjedt *pópa* szó tartozott tehát a szókincs viszonylag sűrűn használt román eredetű elemei közé, hanem a szintén román eredetű *popizál*, *popizált*, *popizáltatik*, *popizáltatott* és *popizáltatja magát* igei-igenévi származék is.

5. Ilyenformán tehát az erdélyi régiségbeli *pópa* 'román görögkeleti vagy görög katolikus pap' és származékai román eredete — megítélésem szerint — vitathatatlan, és így Kissnek előbb idézett Nyr.-beli cikkében az a vélekedés, hogy „a magyar *pópa* meghonosodásában a román nyelv alkalmasint jelentősebb szerepet játszott, mint a szerb“, mondom, e vélekedés teljesen jogos. Mindenképpen figyelembe veendő és helyeselhető azonban Kissnek a többszöri átvétel lehetőségére vonatkozó véleménye (i.h. 454), hiszen a délszláv nyelvterülettel érintkező magyar-ság körében nem délszláv, hanem román nyelvi-szókincsbeli hatást feltételezni valóban csak a társadalmi-nyelvi valóság teljes figyelmen kívül hagyásával lehet.

LIPITOR

1. A Bányai János szerkesztette Székelység-ben (1937. VII, 35) ezt a székely tájszót olvasom: *lipitor ember* 'tola-kodó'. Az idézett forrásból nem tudom megállapítani, hogy a kérdéses kifejezés valóban a székely nyelvjárásí, vagy csak köznyelvi szókincshez tartozik-é. A NySz.-ban, az OklSz.-ban és a MTsz.-ban nem lelem, csak Bartalnál olvasom e szót 'kóbor cigány, munkakerülő' jelentésben (MLSz.).

2. Szerencsére, szótörténeti gyűjteményem XVIII—XIX. századi adalékai jól tájékoztatnak mind e szó időbeli, mind pedig hozzávetőleges nyelvföldrajzi elterjedése kérdésében. A viszonylag gazdag szótörténeti adalékok közül ezeket szemelgettem ki:

lipitor 'szegényrendű zsellér-féle'. — 1732: „25 szegény bujdosó *lyptyitor*“ (Kőfarka SzD.). 1742: „a mi keves kaszalo vagjon... az Falusiak egymás kozott rudakkal e szerint szoktak fel osztani: a kik egesz nyilu gazdak azok-(na)k egesz nyil adattatik, akik pedig fel nyilasok vagy *Lipitorok* azok(na)k fél nyil szokott adattatni“ (Cente SzD.; nagyjából ugyanez a tájékoztatás olvasható ugyanabban a forrásban Magyarborzás *lipitor*-jaival kapcsolatban is). 1743: „Molduván Tógyer *Lipitor*“ (Meződomb K.). 1745: „A katonak fel allitasa en(n)yiben vagjon, minden nyilas paraszt Ember akár Jobbágj akár Sellér 2 Rs forint, az kik penig Udvari Birák *Lipitorok* Hurubasok egj egj Rs forint“ (Vajdaszentivány MT.; Zilahi Balog Pál Apor Péterhez). 1756: „Csontos Gábor... *Lipitor*, és szőcs“ (Szentmargita SzD.; a zsellérek között). 1757: „Todorán Iuon nevű *Liptyitoris* most recenter szállott Falunkban“ (Vika H.). 1758: „az emberek úgy mint a *Lipitorok* Szel-lerek (!) ki mentenek az Erdőkre mivel ez előtt fogdosták s most is fogdosni akarjak hogy katonákat tegyenek bel-öllők“ (Szászerked K.). 1760: „*Lipitorok*... Ezeknek szolgálattok nem egyéb hanem Leveleket hordoznak az hová

kivántatik“ (Báld K.) | „*Lippitorok*“^a ... Ezen Hurubások a havasokon laknak, egyik(ne)k is Hurubája után Appertinentiák nintsenek — noha némellyek kevés Irtásai, de többire tulajdon pénzékkal Vásárlott helyyeket usuálnak, és illyén(e)k Procreatiojából Tized Dézmát is praestálnak“ (Hesdát TA. — ^a Köv. 13 név felsorolása). | „Ezen Faluban az Jobbágyok minden Héten három Napot nálunk szolgálnak akár ökörrrel akár pedig kézi munkával; az Sellérek pedig az Hurubások, ugy az *Lippitorok* is egy napot akármi féle szolgálattal“ (Novoly K.). 1785: „Zsellér Huruba... vagyon az Méltóságos Exponens Posteritások földén építve: lakik benne Providus Pop Toma *Lipitor*“ (Kálna SzD.). 1789: „elegen vannak afféle *Lipitorok*, kik mások mellé vonták magukat“ (Sztrézakercesora F.; Wesselényi Dániel jószágigazgató gr. Teleki Józsefhez). 1803: „Dászkál Gavrilla... Lakatt a Titt Talinger Fridrikné Rátz Sofia Asz(szo)ny Rétze Kereszturi vulgo Lá Fintine mellett Lévo helyyén a holott egymás végtében Lakott hét vagy nyoltz Esztendeig, az előtt pedig *Lipitor* képpen ugyan a Tálinger Fridrikné Asz(szo)ny helyyén Kimpán Togyerásnál“ (Récekeresztúr SzD.; román tanúk vallomásából). 1840 k.: „Vétzkén“^a Egy van tenérel három napos Marhás. Van két napos Marhás 41, Marhátlan két napos 8 *Lipitorok* egy egy naposok vagy(na)k 15“ (^a Vécke U.). 1841: „Vétzkén Közép völgy lokára a Vétzkei *Lipitorok*knak és Czigányoknak számokra vetetett... Török buza.“

3. A szó eredeti köznyelvi elterjedését mutatja nemcsak az, hogy minden magyarázat nélkül kerül bele az egykorú írásbeliség nyelvébe, hanem az is, hogy összetételekben és származékok alapszavaként is jelentkezik. Íme egynéhány ilyen adalék is:

lipitor jószág 'kb. szegényrendű zsellértelek'. — 1839: „azon Ioszág... a *Lipitor jószágok* közi számláltatik“ (Csöb U.).

lipitor zsellér 'ua.' — 1755: „mind ketten Falu Selléri lévén... mint afféle *lipitor Sellérek* a Mlgs Possessoratus Urak közt felosztottak“ (Balsa H.).

lipitor kodik 'szegényrendű zsellérként szolgál'. 1844: „Mlgs Groff Nemes János Ur eö Ngánál Malom

mesterséget folytatott, most közelebbről pedig szolgálat, Ház, s Földes Ur nélkül egy s más Házánál *lipitorkodott* Biro Mihály“ (Katona K.).

lipitoroskodó 'lipitorként szolgáló'. — XVIII. sz. vége: A Magyaroi Közönség terhére *Lipitoroskodok* Tabellája^a. (Magyaró MT. — ^aEz regesztaszerű rájegyzés; magának az iratnak ez a címe: „Tabella, Melly meg mutatja, hogy Nemes Torda Vrgye Felső Kerületében Magyaroron némely Telkeken, egy Szolgálat tetel, vagy Taxa fizetés mellett hány Gazda lakik, és azoknak mennyi, és micsoda nemű Marhái vagynak, melyek a' Határt élík.“ — A tabellában felsorolt gazdák mindenikének neve után a *lipitor* minősítés áll.)

4. Nem kétséges, hogy a címül írt szó a román *a lipi*, illetőleg *a se lipi* ige *lipitor*, *lipitoare* származékának átvételével került az erdélyi magyar nyelv feudalizmuskori jövevényszavai közé. A román irodalmi nyelvből a *lipitor* szónak ugyancsak 'ragasztó ember' jelentését ismerjük, a nőnemű *lipitoare* formának azonban van 'nadály, pióca, vérszipó', sőt a hímnemű alaknak átvitt értelmű 'vérszipó, vérszipó, kizsákmányoló' jelentése is (l. DictRomMagh.). A magyar szó jelentése ez utóbbiakhoz áll közel. Nyilvánvaló, hogy a XVIII—XIX. században élnie kellett legalább az erdélyi román nyelvjárásokban egy átvitt értelmű, különlegesen a feudalizmuskori gazdasági-társadalmi rétegződés keretei között keletkezett 'ragadály ember' vagy 'szegényrendű, nyomorult, vagyontalan ember'-szerű jelentésű szónak, amelyet a falu legszegényebb, földhözragadt zsellér-népségére alkalmazva használtak. Amint a fentebbi levéltári kijegyzésekből látható, az ilyen, magyarul is *lipitor* ~ *liptyitor* névvel illetett zsellérfélének gyakran nemcsak hogy földje, illetőleg a földhasználatra vonatkozó joga nem volt, hanem marhával, sőt nemegyszer külön házzal vagy kalibával („huruba“) sem rendelkezett, hanem valamelyik másik, hozzá képest jó anyagi viszonyok között élő zsellér vagy jobbágy mellé vont meg magát és ott — különböző szolgálatokkal viszonzva a befogadásban megnyilvánuló jóakaratot — tengette életét. A *lipitor* tehát az erdélyi magyar nyelvjárások és az egykorú írásbeliség feudalizmuskori román eredetű

elemei közé tartozik. A *lipitor zsellér* szószerkezet, valamint a *lipitorkodik* igei és a *lipitoroskodó* igenévi származék már a román eredetű kölcsönszóval magyarban alakult szószerkezet, illetőleg itt továbbképzéssel formálódott származék.

5. Minthogy pedig az előbbieken felsorolt *lipitor*-adalékok közül néhány az udvarhelyi székelységből való, az a nem avatott tollról származó tájszói adalék, amelyből a cikkecske kezdőmondatában kiindultam, a történeti adatok világánál helytállónak bizonyul. Mindenesetre nem valami közkeletű szó lehetett, illetőleg lehet az udvarhelyi székelység körében sem, hogy nem került bele a tájszóközleményekbe és így nem a MTsz. anyagába sem.

1943/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SZLOBOZIÁT KIÁLT ÉS SZLOBOZIA-LEVÉL

1. Egy 1723-ból származó vallatásban olvasom időmeghatározásként román vallók ajkáról lejegyezve ezt: „Salyiban *Szloboziát kiáltottak volt*“ (ESzT.). Bár e kifejezéssel magam, amennyire visszaemlékszem, levéltári kutatás közben ritkán és csakis erdélyi levéltári darabokban találkoztam, érdemesnek tartom a *szlobozia*-kiáltásnak rövid magyarázatát adni.

Ez a kifejezés a román jobbágyok ajkáról került be a XVII—XVIII. századi erdélyi kéziratok források szövegébe; maga a kifejezés az újabb jobbágytelepítések műszava volt. Köztudomású ugyanis, hogy a XVII—XVIII. századi háborúskodások, nagy járványok és a magyarországi részek felé irányuló jobbágyszökések Erdélyben szerfelett megapasztották az ingyenes munkaerőt jelentő jobbágyság számát. Az elpusztult jobbágyállomány pótlása a birtokosoknak sürgető, halaszthatatlan feladata volt. A pusztán maradt jobbágytelkek benépesítésének egyik szokásos módja volt az is, hogy a földesúr, illetőleg megbízottja csalogatóul bizonyos időre szolgálat- és adómentességet hirdetett az újonnan jövő települőknek. Érdekes erre nézve idéznem a fejedelmi kézen levő gyalui uradalom 1640 táján kelt birtok- és szolgálatát-összeírásából a következő részletet: „Szolgálatjokat (ti. a jobbágyoknak) noha Urunk Önagysága (ti. a fejedelem, II. Rákóczi György) harmad hétre rendelte volt szántáson, aratáson, kaszáláson és egyéb nyári takarodáson kül, de az mostani udvarbíró, ki megholt, semmi rendet nem adván nekik indifferenter télben-nyárban másodhétben szolgáltatta. Mostan is az szerint szolgálnak. Ha valahonnan jövevény jobbágy vagy ide, vagy pedig idevaló jószágba jüne és meg akarna telepedni, az Önagysága indultuma ^a szerint az tisztek három esztendeig semmi szolgálattal, hogy épüljen, nem bántják, hat esztendeig semmi adózással szedővevővel nem terhelik“ (^a= engedély, kedvezés). A kérdé-

ses forrásból itten idézett rész mutatja, hogy mi volt a szlobozia-kiáltás lényege: bizonyos meghatározott időre szóló adó- és szolgálatmentesség ígérese az újabban települő jobbágyság számára. E szokás a XVII—XVIII. századi Erdély gazdálkodás-politikájában egészen általánosan alkalmazott jobbágyszerzési, jobbágytelepítési mód volt. Az ilyen kedvezmények eredménye volt az a jobbágyáramlás, mely az említett időben szinte állandóan mozgólódásra, a türhetetlennek érzett egyik kötöttségből a könnyebbülés reményével más földesúr keze alá való településre készítette a jobbágyságot. Az ilyen „kerengő“, kalandozó jobbágyok természetesen elsősorban is olyan földesúr birtokára települtek, aki ideiglenesen adó- és szolgálatmentességet, szloboziát kiáltott, szabadságot, azaz ideiglenes szolgálatbeli mentességet, kedvezményeket ígért. Minthogy a jobbágyok jelentős számban románok voltak, érthető, hogy maga a kifejezés is a románból került bele az egykorú erdélyi birtokigazgatás magyar nyelvébe.

2. Egészen más lehet a szlobozia jelentése Perlaki Andrásnak 1757-ben gr. Teleki Ádámhoz írt levele következő részletében: „Az Popa Gabor Deák fia mikor haza megyek akorá be jőne Ngdhoz a Szlobozija levélért csak tudhatná Ngod parantsolattyát mit kívánna Ngod tölle, hogy meg szerezhethné akkorá“ (ESzT.). Az e szövegrészletben szereplő szlobozia-levél már nem arra az időleges szolgálatás-mentességre vonatkozik, amelyről az előbbieken volt szó, hanem a jobbágyság állapotából a szabad állapotra való bocsátásra, az ún. manumissio-ra. A jobbágy tudniillik a földesúrnak tett különleges szolgálatai jutalmaként bizonyos anyagi ellenszolgáltatások fejében megválthatta magát az örökös jobbágyságból, és így a földesúri kötöttségtől mentes szabadok sorába kerülhetett. A „megváltkozás“, illetőleg az elbocsátás, a manumissio tényéről kiállított földesúri bizonyáglevelet nevezhették a magyar—román nyelvi együttélés területein szlobozia-levélnek. Természetesen e felemás összetétel előtagja is ugyanaz a román szlobozia szó, mint amely előbb a szloboziát kiált kifejezésben már elének került.

TRETINA, TRETINA

Egy jó félszázada annak, hogy Takáts Sándor kis cikkében foglalkozott már a *tretina-péncz*, *tretina-marha*, *tretina-juh* összetétel *tretina* tagjának magyarázatával, és arra az eredményre jutott, hogy a *tretinát* a román jobbágyok fizették a dézma helyett (MNy. III, 376; Rajzok; elszórtan). Magam e kérdést akarom most itt közelebbről megvilágítani. Minthogy a rendelkezésemre álló eddig ismeretlen levéltári adatok a kérdés tisztázását megkönnyítik, alább felsorolom őket.

E szolgáltatás-nemre a legrégebbi adat a Szatmár megyei Hodos 1569. évi latin nyelvű urbáriumának következő szövegrészletében maradt ránk: „Ex singulo grege ovium quantascunque fuerit, dant singulas oves mulgibiles cum agnis, dant etiam singulos caseos, quam solutionem *tretinam* vocant“ (Veres, Doc. 286). Ennél jóval több és beszédesebb adalékot őrzött meg Somlyó (ma: Szilágysomlyó) várának 1594. október 10-én kelt urbáriuma. Ebben az összeírásban a somlyai uradalom községeinek jobbágy-szolgáltatására és általában gazdasági állapotára vonatkozó adatokat foglalták össze. Az urbáriumból a következő szilágysági *tretinatehén*-adásra vonatkozó adalékokat idézhetni: „*Tretina* tehennel tartoznak No. 4“ (Badacsony) | „*Thretina* tehenet az varhoz adnak No. 7“ (Csehi) | „*Tretina* tehennel tartoznak az varhoz No. 1“ (Gyulakuta) | „Az kinek marhaia vagon keözötteók az varhoz minden ember egi vago tehennel tartozik melliet wk *Tretina* tehennek hinak. Ez estendeóban attanak tehenet 25.“ (Györtelek) | „Az kinek marhaia vagon keözeötteók az varhoz minden ember egi egi vagho tehennel tartozik, Melliet eök *Tretina* tehennek hynak ez eztendeóban attanak tehenet No. 25, de mongiak hogi az jeöweö estendeöre js megh uettek volna rajtok“ (Kerestelek) | „*Trethina* tehennel tartoznak eztendeigh No. 6“ (Máron) | „Ezek *Thretina* tehenet adnak No. 3.“ (Szoros) | „Hýtek zerent valliak az

vaída Babos Gergeli es az Meszes alliai vjdebéli krainikok ^a hogi... *Thretina tehennel* ezen hett falutól ^b estendeigh tartoznak No. 27“ (^a L. erre: NyIrK. IX, 61—77. — ^b E hét meszesalji falu: Bagolyfalva, Bornamező, Bogdánháza, Boján, Csiszér, Rátpataka és Vajdafalva.) | „Hytek zerent ualliak az vaída Pula Lukach es az Pecheheli (!) vjdeki krainikok hogi... *Thretina tehennel* vgian ezen Pecheli vidékeöl az hatt falubeli portiokból tartoznak No. 31.“ | „Hitek szerent valliak a vaída Buka lukach es az Rez alliai vidékbéli karinikok, hogi... a feleöl megh jrotth tizen negi faluban ^a... Az vaída tartozik karachionba egi eözzel, eö neki ismigh az *Tretina tehenek* keozeöl valliak hogi tartoznak egi tehennel“ [^a E 14 rézalji falu: Alsó- és Felsőgyümölcsényes, Alsó- és Felsőjáz, Alsó- és Felsőkazinc (= -kaznacs), Bagolyfalva, Bucsum, Detre, Elyüs, Fűzes, Halmosd, Oláhvalkó, Újvágás] | „*Thretina tehennel* vgian azon tizen negi falutól eztendeigh tartoznak No. 31“ (MNY. LXI, 242, 359—60. — Ezeket az adatokat kivonatosan és átírásban közli Petri, SzMon. II, 195, 197—9, 200—1, 203 és utána újra: MNY. XXXIX, 195—6).

Ugyanennek a várnak egy 1658. április 6-án kelt urbáriumában ezekre az adatokra találtam: **K e r e s t e l e k:** A dézmáért *tretinát*, vágóbarmot adnak a csehi tisztekkel (!) (Petri, SzMon. II, 208). A csehi vajdaság alatt levő négy román részbirtok: Somlyócsehi, Köröstelek, Szoros, Györtelek *tretinával* tartozik: évenként közösen szolgáltat be a várhoz tizenhat vágóbarmot (i.h. 209). — A meszesalji vajdaság öt faluja (Csiszér, Kisboján, Boronamező, Bagolyfalva, Bogdán) ad évenként *tretinát* vágó marhában húszat (i.h. 214). — A „pecselyi vajdaságálja“ hat falujának (Pecsely, Alsó- és Felsőbán, Ballaháza, Tótfalu, Tusza) jobbágyai *tretinát* 20-at adnak (i.h. 215). — **B a k s a:** *Tretinát* adnak évenként vágó marhát 18-at (i.h. 216). — A rézalji vajdaság alatt levő kilenc faluban (Fűzes, Újvágás, Oláhvalkó, Alsó- és Felsőjáz, Alsógyümölcsényes, Bagolyfalva) mindannyi részbirtok *tretinát* évenként 21-et ad... Mindenik vajdának fizetésében Szent Mihály adajából s *tretinából* egy-egy forint, egy-egy *tretina* jár... Dézmát nem adnak semmiféle veteményből, mert a *tretinát* azért adják (i.h. 219).

Közelebbről (1938 táján) Kalotaszegre vonatkozó levéltári kutatás közben több *tretina*-adatot írtam ki az e területre vonatkozó levéltári anyagból. Ezek az adatok szépen kiegészítik és megerősítik a szilágysági adalékok nyomán kirajzolódó képet. Álljanak itt a következő adalékok: Kalota. 1715, 1720: „Füstzabbal, Szent Mihály adajával, karácsontyukjával és egyéb szolgálattal a *tretinán* és zabdézsmán kívül mindenkben tartoznak“ (BfN.). — Felsőfüld, Hodosfalva, Nagysebes, Váralja és Székelyó. 1715: „Mivel gabonájukból dézsmát nem adnak, azért *tretinával* tartoznak szüreti alkalmatosságra ú.m. felsőfüldi, hodosfalvi, váraljai és székeljói jobbágyok: ez az öt falu adott egy harmadfü tinót“ (I.h.). — Székelyó. 1720: „Mindennel úgy tartoznak mint a többi: *tretinával* is.“ — Sebesváralja. 1720: „Dézmagabona helyett *tretinával* tartoznak“ (i.h.). — Székelyó. 1766: Br. Bánffy Farkas jobbágyai közül három fizet 36 dénár, 68 den. illetőleg 1 frt. 36 den. *tretyinat* (i.h.). — Sebesvár. 1766: Ugyanannak öt jobbágya közül csak egy fizet 24 den. *tretinát*, a zsellérek (2) nem fizetnek (i.h.). — Nagysebes. 1766: Ugyanannak három jobbágya 24 den., 48. den., illetőleg 1 frt. 3 den., egy zsellére pedig 1 frt. 98 den. *tretinát* fizet (I.h.). — Csucsá. 1766: Ugyanannak két jobbágyától 1 frt. 48. den., illetőleg 1 frt. 68 den., három zsellérétől 18 den., 68 den., illetőleg 1 frt. 2 den. *tretinát* szednek (I.h.). — Hodosfalva. 1766: Itten a fentinek fizetendő *tretina*-összegek 24 dénár és 1 frt. 36 dénár között mozognak (I.h.). — Felsőfüld. 1766: Ugyanannak három jobbágya 48 den., 1 frt. 70 den., illetőleg 2 frt. 38 den. *tretinát* fizet (I.h.). — Székelyó. 1781: *Tretyina*-pénz 14 jobbágytól 14 frt. 34 kr. (I.h.). — Kissebes. 1781: 7 jobbágy és 3 zsellér 7 frt. 13 kr. *tretyina* pénzt fizet (I.h.). — Nagysebes. 1781: 17 jobbágy és 9 zsellére *tretyina* pénze 16 frt. 41 kr. (I.h.). — Sebesvár. 1781: 15 jobbágytól és 36 zsellértől 7 frt. 1 kr. *tretyina*pénzt szednek (I.h.). — Felsőfüld. 1781: 13 jobbágy és 2 zsellér 17 frt. 9 kr. *tretyina*pénzt fizet (I.h.). — Hodosfalva. 1781: 10 jobbágy és egy zsellér *tretyina*pénze 9 frt. 16 kr. (I.h.). — Csucsá. 1781: *Tretyina*pénz 5 jobbágytól és 13 zsellértől 12 frt. 1 kr. (I.h.). — Gyalui havasok. 1781: „A fennebb (ti. az össze-

írásban) megírt Rogozselén, Karmazánon és ezen Visságon lakó fiscalis jobbágyok a bárány, méh és makktermés idején sertés-dézmákon kívül semmi censust sem praestálnak (a Bánfiaknak) az egy *tretyinapénzen* kívül“. Rogozselről és Karmazánról 2 jobbágytól és 6 zsellértől a *tretyinapénz* 2 frt. 40 kr., Visságról 17 zsellértől 7 frt. 4 kr. (I.h.). — Székelyó. 1798: Három jobbágy egyenként 1 frt. 2 den. *tretyínát* fizet (I.h.). — Nagysebes. 1798: A 11 jobbágy közül 7 a következő *tretyina*-összegeket fizeti: 24, 34, 36, 48 (kettő), 54 den., 2 frt. 4 den. (I.h.). — Kisesebes. 1798: Négy jobbágy közül egy fizet 1 frt. 2 den. *tretyínát* (I.h.). — Csucsá. 1798: 11 jobbágy fizet egyenként 1 frt. 2 den.-t. Egy jobbágy, aki kocsmáros, csak *tretyínát* fizet (I.h.). — Trányis. 1798: 7 jobbágy közül kettő 34, illetőleg 36 den. *tretyínát* fizet (I.h.). — Föld. 1804: A jobbágyok *tretyina*- vagyis dézma-váltsága 1—2 frt. között ingadozik (I.h.). — Hodos. 1804: A *tretyina* vagyis dézma váltsága 20 kr. és 2 frt. között mozog (I.h.).

Mikor Takáts Sándor a *tretinát* értelmezte, elkerülték figyelmét a Szilágy vármegyei adatok, a kiadatlan kalotaszegi adatokat meg nem is ismerhette. Figyelme körén kívül maradt azonban az OklSz. elég szűkszavú tájékoztatása és egyetlen XVI. századi adaléka is. Ott a szolgáltatás-nemre vonatkozólag ez olvasható: *tretina*: species tributii jobagionalis; eine art colonicale steuer. 1578: Az *tretinat* es az dizno waltsagoth megh attak mint at teob faluk («Szatmár m.» Szam. jegyz.). [Vö. *Tretine prouentum semel in anno videlicet in mense Majo juunencum uel juencam unam dant...* Vö. *tót tretina triens, tertia pars, Bernolák*]. — Az OklSz.-nak ez az adaléka régiségre nézve a második, de egyben a *tretina* névnek eddig magyar szövegben a legrégebb előfordulása.

A felsorakoztatott adatokból megállapíthatjuk, hogy a *tretina* ~ *tretyina* a Szilágyságban, Kalotaszegen és vidékén kizárólag a román jobbágyság szolgáltatás-neme volt. Olyan helyen fizették ezt a jobbágyok, ahol — legalábbis kezdetben — a jobbágyföldök után dézmát nem adtak a földesúrnak. E természetbeli szolgáltatás, mint a fentebbiekből látható, nagyon különböző volt. Néhol egyenként, máshol falvanként, ismét másutt falucsoportonként szedett szolgáltatás-nemnek látszik, és mint ilyen a *tretina* ~ *tre-*

tyina és *tretina-tehén* nevet viselte. Később a természetben való szolgáltatás helyett pénzváltásgot fizettek. Ez időtől, a XVIII. század közepe tájától fogva éppen ezért e szolgáltatásnemre az egyszerűbb *tretina* ~ *tretyina* név mellett a váltáság pénzbeli voltát jelző *tretyina-pénz* kifejezést is használták.

Magának a *tretina* ~ *tretyina* köznévek eredetét kétfelé is kereshetjük. Lehet, hogy igaza van az OklSz.-nak, amely e köznevet a tót *tretina* 'triens, tertia pars' köznévből származtatja. Van azonban a románban is 1. *tretin*, *-na* 'hároméves' melléknév, illetőleg 2. *tretin* 'hároméves ló' köznév. Minthogy román jobbágyok adózás-neméről van szó, valószínűbb ez utóbbi származtatás. A szolgáltatás mindenestre a hároméves állat adásának szokásáról kaphatta nevét. Az 1715-i és 1720-i urbáriumnak Felsőfüldre, Hodosfalvára, Sebesváraljára és Székelyóra vonatkozó feljegyzése is világosan mutatja, hogy az adandó állat eredetileg valóban harmadfű tinó volt.

1943/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A KALÁK ÉS A KALÁCS SZÓBOKRA

1. Szótörténeti adatok gyűjtögetése meg az ESzT. szócéduláinak rendezgetése közben sokáig tájékozatlanul állottam e szókkal és származékaikkal szemben. A tájékozatlanság emlékét régebbi okleveles kijegyzéseim jelentés nélküli, illetőleg megkérdőjelezett cédulái máig is őrzik. S jöllehet nem szótárforgatás közben, hanem az „elieven“ okleveles anyag gyűjtögetése rendjén vetődött mindegyre elém a kalák és a kalács szó, illetőleg a velük alakult, meglehetősen népes két szóbokor egyik-másik tagja, s az alapszó értelmezéséhez is elsősorban a levéltári adatok segítettek hozzá, most mégis úgy látszik célszerűnek, hogy előbb azzal a néhány nagyon szűkszavú szótári adalékkal hozakodjam elé, amely adalékok igazában mégiscsak a levéltári adatok ismeretében váltak számomra beszédessé.

Minthogy már első elém kerülésekor mindjárt tájszónak tetszett az itt vizsgálandó szó, először is az MTsz.-t néztem meg. Itt a címbeli egyik szóra vonatkozó egyetlen adalék után álló forrásutalás alapján a következő szűkszavú, s — amint alább majd kiderül — nem is egészen szabatos szótári értelmezésre akadtam: „kalák: lopott marhának megtérítéséért előre adott pénz“ (Udvarhelyszék — Kriza, Vadr.). E helyett az igazán bizonytalan értelmezés helyett Szinnyei József a jóval találóbb, noha még mindig nem teljesen szabatos 'ellopott marha visszaszerzéséért előre adott pénz' jelentést iktatta a MTsz. megfelelő címszavába. Más adatot azonban e szóra ő sem idézhetett. Amint tovább keresgéltem, megtaláltam a kalák szóbokrának két tagját a NySz.-ban a PPBm.-re való utalással közölt kalák és kalákos címszó alatt. NySz. adalékaival szemben köteles óvatosságból fellapoztam a PPBm.-et. Itt nem a szótár törzsanyagában, hanem az Addendá-ban valójában nem a kalák, hanem a kalák-pénz címszó alatt ezt az értelmezést találtam: 'Taxa in-

dicii, der Lohn des angezeigten Diebstahls'. — Az ott a NySz.-től idézett alakban meglelt *kalákos* címszó 'Furti index. Diebstahls Angeber Verräther' értelmezése is egyezett a NySz.-ban találttal. A PPBm. és ennek későbbi változatlan lenyomata, valamint az utolsó PP. kiadás, a PPEm. (1801) egymáshoz való viszonyát ismerve nem okozhat meglepetést, hogy mindkét újabb kiadásban csak a PPBm.-ből már előbből ismert címszókkal találkozhatni (ezekre nézve l. StUBB. 1960. 2. 22). A szótári, illetőleg szófejtő előzmények kutatása rendjén Gyarmathi Sámuel Vocabulariumában (Bécs 1816) is ráakadtam a következő adalékokra: „*Kalátsoló*, ki a' lopott portékát *kaláts pénzért kikalátsolja*, kinyilatkoztatja. L(atine) divinator, manifestator, detector, R(ussice) Kljats, saga, B(ohemice) gadac, hada (!) V(alahice) *kolák*, *kaláts pénz*“ (így!). A szótár toldalékában elem került az alapszó is a következő címszóban: „*kolák*, pénz, mellyet a' tolvajt feladonak fizetnek, Val(ahice) *kolák*, lásd *Kaláts pénz*“ (VocSupl. 102). — Gyarmathi tehát az utóbbi esetben egyetlen megfelelésként már csak a román *kolák* (*colac*) szóra utal (l. erre: NyIrk. IV, 297. kk.). — Ennyi az, ami a közkezen forgó nyomtatott forrásokból az itt vizsgált szóbokorra nézve fellelhető. S ha ez elég is ahhoz, hogy a magyar szótárszerkesztőktől szótározott szó eredete tekintetében határozott utat mutasson, korántsem elég arra, hogy tisztázza a szó mögött rejlő szokásjogi hátteret, fogalmat nyújthasson a szó feudalizmus kori elterjedésének idő- és térbeli határaitól meg más mozzanatokról.

2. A *kalák* és a *kalács* értelmezéséhez és az erdélyi régiségben való széles körű elterjedésének szemléltetéséhez elengedhetetlenül szükséges volna erdélyi szótörténeti gyűjtésemnek (ESzT.) e két szó vonatkozásában sem szegény anyagából ide vonatkozó kijegyzéseim közvételéle. Minthogy azonban ennek még válogatással való közlése is messze túlhaladná egy ilyenféle szómagyarázat szűk kereteit, itt csak az adatok címszó szerinti felsorakoztatására, az időbeli jelentkezésre és összefoglaló megjegyzéseim előadására szorítokozom. — A következőkben a régiségbeli adalékokat csoportosítom:

a) A *kalák* és szóbokra:

kalák (1651, 1783): 'a szökött jobbágy vagy tolvaj nyomra vezetőjének fizetett pénz'. — Az utolsó okleveles adat utáni időből csak Kriza tájszójegyzékéből ismerjük e szót; ez egyben az utolsó adalék is.

kalákoló (1783): 'a kalák-ot elfogadó, illetőleg a nyomra vezetésre vállalkozó személy'. — Jóval gyakoribb azonban a *kalákos*, illetőleg a *kalács*-ból alakult *kalácsos*, *kalácsoló* ~ *kalácsló* származék.

kalákos (1659, 1783): 'a kalákpénz ellenében nyomra vezető'.

kalákosság (1749, 1762) 'kalákosi szerep'.

kalákot (fel)vesz (1728): '(a nyomra vezetésért) kalákot fogad el'.

kalákozik: 'valamely tett elkövetőjének személyét illetően vélekedik'.

kalákpénz (1651): kalák, kalácpénz.

kikalákol (1728, 1783): 'kalákosként megnevezi a gyanúsítottat'.

kikalákolás (1728): 'kalákosként megnevezés'.

bor-kalák (1728): '? borban fizetett feljelentési díj'.

b) A *kalács* és szóbokra:

kalács (1766, 1812): 'kalák'.

kalácsló ~ *kalácsoló* (1812, 1818): 'kalákoló, kalácsos'.

kalácsolás ~ *kalácslás* (1757): 'a kalácsosként való nyomra vezetés'.

kalácsoltat (1766): 'kalácsolás útján megneveztetni a kárt okozót'.

kalácsos (1745, 1812): 'kalákoló, kalácsló'.

kalácsos asszony (1818): 'kalákoló nő'.

kalácsos ember (1770): 'kalákoló férfi'.

kalácsos levél (1731): 'a kalácsosságra vállalkozás tényéről szóló irat, pontosabban a kikalácsolás tárgyát és a kalács összegét meghatározó kétoldali, a károsult és a kalácsos kötelezettségvállalását meghatározó bizonyáglevél'.

kalácsosság (1806, 1818): kalákosság.

kalácpénz (1678, 1812): 'kalák'. Jóval gyakoribb, mint az értelmezésként használt szó.

kalácsot vesz (1766): 'kalácsot fogad el'.

kalács-vétel (1666): 'a kalács vagy kalácpénz felvétele'.

bekalácsol (1767): 'kikalácsol'.

elkalácsol (1793): 'kikalákol'.

kikalácsol (1766, 1812): 'kikalákol'.

kikalácsolás (1812): 'kikalákolás'.

kikalácsolt (1812): 'a kalácsolótól megnevezett személy'.

kikalácsoltatik (1757): 'kikalákoltatik'.

megkalácsoz (1771): 'kikalákol'.

Már a felsorakoztatott címszók számából is látható, hogy: az itt vizsgált két szó mennyi származékban, összetételben, illetőleg mennyi kifejezésben élt, tehát milyen eleven közkeletű szó volt az erdélyi régiségben.

3. Bár az eddig előadottak figyelembevételével vizsgálandó két szóbokor — mint az alábbiakból kitetszik — nemcsak nyelvészeti szempontból fontos, mégis mivel a szó eredetének vizsgálata más kérdések megoldásához is hozzásegíthet, elsősorban az eredet kérdését kell szemügyre vennünk.

Gyarmathi fennebb idézett megfeleléseinek ismeretében két irányban kereshetjük a szó rokonságát: a) a szláv nyelvek és b) a román nyelv körében. Minthogy azonban a szláv eredeztetésnek nem találok nyomát sem Miklosich Ferencnél (l. magyarul: Nyr. XI, 66. kk.), sem Kniesz Istvánnál (SzlJ.), a *kalák* szónak közvetlenül valamelyik szláv nyelvből való bekerülése lehetőségét el kell vetnünk, és Gyarmathi útmutatása (l. előbb az 1. pontban) nyomán a szót románból kell eredeztetnünk. Az ilyen megfontolásból itt számba veendő román *colac* szóra a fontosabb román szótárakból a következő adatokat sorolhatom fel:

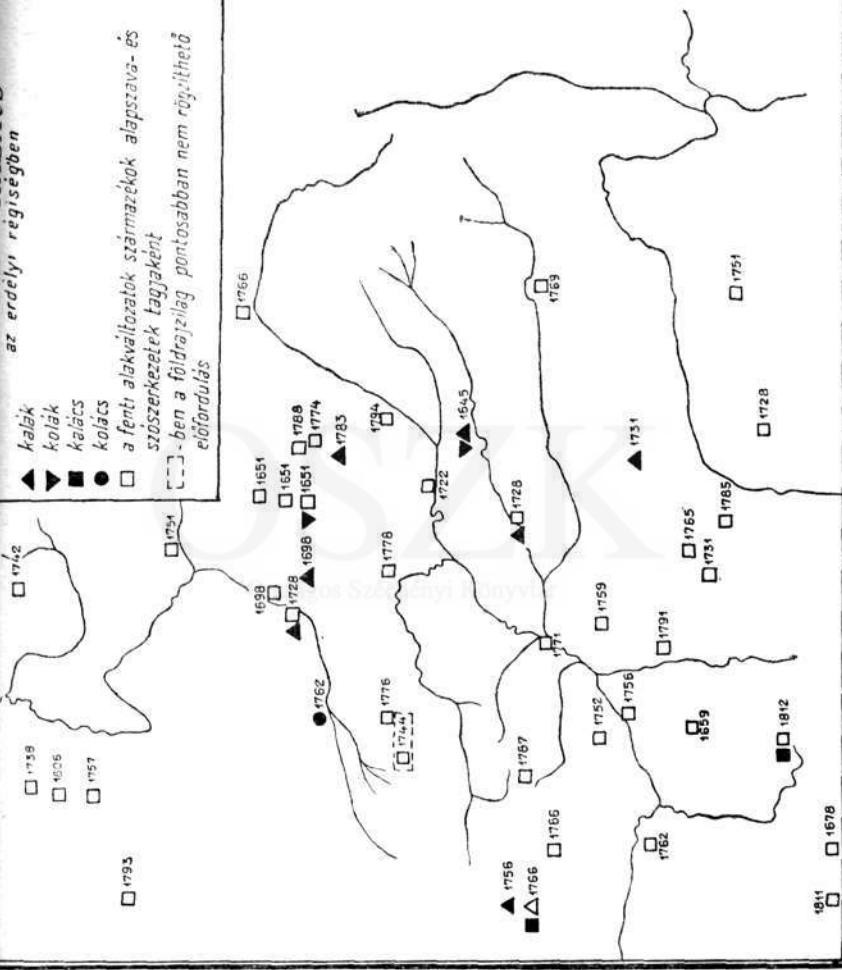
a) Cihacnál a *colac* egyik jelentéseként a „récompense“ olvasható. Ő ugyan a szófejtő megfelelések között tévesen utal a magyar *kalács* 'gateau' szóra, ellenben helyesen, noha nem szabatos jelentéssel, vonja ide a *kalák* 'dénunciation d'un voleur' szót és származékát, a 'délateur' értelmizéssel idézett *kalákos*-t, sőt utal a román és magyar szó közös szláv eredetére (vö. cseh *kolák* 'récompense').

b) Tiktin — alkalmasint nem egészen pontos — jelentéssel hivatkozik az ide vonható *colaci* 'suchen' igére.

A KALÁK ~ KALÁCS

az erdélyi régiségben

▲ kalák
 ▼ kolák
 ■ kolács
 ● kolács
 □ a fenti alakváltozatok származékok alapszáva- és számszerkezetek tagjaként
 [] -ben a földrajzilag pontosabban nem rögzíthető előfordulás

c) A legtöbb felvilágosítást a román akadémiai nagyszótártól (Dac.) kapjuk. A bennünket itt most közvetlenül érdeklő régi jelentések ezek: 1. 'a lopott állat megtalálásáért és feljelentéséért járó pénzbeli jutalom'. 2. átv. 'jutalom; különösen a vadászó vagy lázadó fejére kitűzött pénzösszeg'. — Igei a *colaci* alakjának — a Dac. szerint — egyebek mellett 'feljelent' jelentése is van.

d) Candrea—Adamescu Dict. Enc.-ja elavultként ilyenféle jelentést közöl: 'elveszett tárgy megtalálásáért vagy a tolvaj feladásáért járó jutalom'.

Hogy ilyenformán az egyébként már ugyancsak elavultnak tekinthető magyar tájnyelvi szó valóban az itt felsorolt román szócsaládból való kölcsönvétel, ezt — szerintem — a következő meggondolás bizonyítja:

a) A felsorolt adatokból kitetszőleg a szó csak az erdélyi régiségből és csak olyan területről mutatható ki, ahol a magyarság a románsággal évszázadok óta együtt él.

b) Cihac idézi ugyan a csehől a 'récompense' jelentésű *colac* szót, az itt vizsgált magyar szóbokorhoz azonban a cseh szónak vagy bármely más szláv nyelvben előforduló társának csak közvetve lehet köze. Ha ugyanis a szó a cseh nyelvből került volna be, elsősorban az északnyugati nyelvjárásterületen kellett volna elterjednie; ennek azonban nyoma sincs. A szláv szó tehát nem közvetlenül, hanem csak román közvetítéssel kerülhetett át az egyes számú *colac* alakjából származó *kolák* > *kalák* formában a magyarba. A közvetlen átadó nyelv tehát a magyar számára a román volt. A gyakran hallott többes számú *colaci* (olv. kolács) alakból jól magyarázható az első pillanatra hangalakjára nézve meggondolkoztató *kalács* származék alapszavának és összetételei előtagjának cs-szövége is.

Jóllehet mindez, gondolom, elégséges bizonyíték az itt tárgyalt magyar tájszó román eredetére nézve, sőt a jelentős számú történeti adalék még széles körű múltbeli elterjedésére is, mindeddig az egyébként már elavult *kalák*: *kalács* származékai érdekes módon nem kerültek bele egyetlen, a magyar nyelv román kölcsönszavait tárgyaló összefoglalásba, nem még Blédy Gézának a történeti román kölcsönszóanyagot is magába foglaló, egyébként máig legteljesebbnek mondható román kölcsönszó-

jegyzékébe sem (l. tőle: Infl.). Méltányosan meg kell jegyezni: nem lehet csodálkozni azon, hogy a meglehetősen elszórt XVIII—XIX. századi szótári adatok elkerülték a kutatók figyelmét.

4. A szöfejtő megjegyzések mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni egyrészt azokat a gazdasági-társadalmi körülményeket sem, amelyek között a kalákolás szokása megszületett és — kétségtelenül évszázadokig — élt, de másrészt annak vizsgálatát sem, hogy mi volt az oka e szó magyarból való elavulásának.

Magára a szokásra nézve gyűjtött levéltári adatok világosan mutatják, hogy e szokás a feudalizmus korában a földhöz kötött, „örökös jobbágyság“ gazdasági-társadalmi keretei között született meg. A kalácsos vagy kalákoló a maga egyéni hasznán kívül kizárólag a földesúr anyagi érdekeit szolgálta, amikor kalákot vagy kalácspénzt vett föl a földesúrtól vagy a földesúri birtokigazgatás valamelyik közegétől (udvarbíró, tisztartó) azzal az ígérettel, hogy a szökött jobbágy, az eltűnt állat tolvaja, vagy bármilyen kár okozója felkutatása ügyében nyomra vezet. Hogy a földesurak mennyire számon tartották a gazdasági érdekeik védelmére alkalmas kalákosokat vagy kalácsosokat, arra nézve nagyon jellemző egy szótörténeti gyűjtésben 1728-ból rendelkezésemre álló kijegyzés. E szerint gr. Teleki Ádámnak a Kolozsvár környéki Kályánról Kendilónára rendelt egyik jobbágya egy Csicsógyörgyfalváról elszökött másik jobbágya és ennek két fia felkeresésére vesz fel a keresés sikere esetére ígért 4 forint kalácspénzből 1 forint előleget. Az, hogy a kendilónai földesúr a tőle legrövidebb úton is 30—40 kilométerre fekvő Kályánról hozat kalákost a mindkettőjük lakóhelyétől legalább 40—50 kilométerre fekvő Dés melletti Csicsógyörgyfalváról elszökött jobbágyai felkeresésére, mutatja azt, hogy a földesúri érdekek védelmének messzi vidéken hírhedt kiszolgálóit a maguk korában mennyire számon tartották, és céljaik érdekében mennyire felhasználták a földesurak. Minthogy a kalákos minden időben elsősorban a szökött jobbágyok felkutatásában forgolódott, érthető, hogy a földesúri-jobbágyiszelléri kötöttség megszűnte után a kalákolás szokása is ebben a fontos vonatkozásban feleslegessé vált, s

ezután már legfeljebb a lopott jószág felkeresése ügyében vehették igénybe a kalácsosok segítségét. A szokásnak ebből a feudalizmus kora utáni, halódó szakaszából való a Vadrózsákból, illetőleg a MTsz.-ből idézett ama jelentés, amelyben már csak a lopott marha nyomra vezetőjének járó pénzbeli juttatásról emlékeznek meg. Mint annyi más esetben, itt is a gazdasági-társadalmi viszonyokban beállott változás az oka tehát a *kalák* ~ *kalács* és szóbokra elavulásának. A magyarban való teljes elavulásra mutat az, hogy a szóra, illetőleg családjára az imént hivatkozott 1863-i Kriza-féle szójegyzékbeli egyetlen adalékon kívül (l. az 1. pontban) nincs egyetlenben egy más adatunk sem. Ezzel teljesen egybevág az, hogy már a DAC. is a román szó elsődleges jelentésben való teljes elavulásáról tanúskodik. Valószínűleg ezért nem került be e jelentés még az elavultság jelzésével sem a DLRC. és a DLRM. megfelelő címszavába.

5. Az itt vizsgált szócsaládról mondottakból is kitűnik, hogy a románból magyarba átkerült feudalizmuskori kölcsönzők életútjának végigkövetése a kor gazdasági-társadalmi viszonyai között keletkezett és e viszonyok gyökeres megváltozásával megszűnt szokásjogi kérdések ismerete nélkül nem lehet eredményes vállalkozás. Az egykorú szokások figyelembevétele — amellett, hogy hozzásegít egyes nyelvtudományi „rejtélyek“ megoldásához — egyben a feudalizmus korabeli élet közelebbi ismeretéhez is egy-egy új vonást hozhat. Ebben a különleges szótörténeti kérdésben itt ilyen úton-módon nyert tanulságok is arra mutatnak, hogy a román—magyar szókincsbeli kölcsönhatás vizsgálatában életszerű nyelvtudományi eredmények csak a gazdasági-társadalmi és a szokásjogi mozzanatok figyelembevételével érhetők el.

SZÓTÖRTÉNETI ÉSZREVÉTELEK
A K A L Á K A K Ö L C S Ö N S Z Ó É L E T É H E Z

Pop Sever emlékének

1. A címben kiemelt szót a NySz. 'zusammenkunft zur gemeinsamen verrichtung einer arbeit' jelentéssel és megkérdőjelezett 1733, illetőleg 1738 évszámmal egyetlen forrás következő adalékában idézi: „Nem hiszem, hogy egy nemzetben is volna annyi mese és szófia-beszéd a tündérországról, mint a magyarok között. Erről beszélnek a leányok a fonóban és kalákában.“ Magáról a bennünket most közelebbről érdeklő szóról, mint annyi mindenről a magyar szótárak közül, a legrészletesebben a sokat tudó CzF. szól. E forrás a kaláká-t székely tájszónak tekinti, s ezt írja róla: KALÁKA (kal-ó-ka, mintegy gyül-ő-ke vagy kal-am-ka); ... Így nevezik a székelyek azon munkát, amelyet többen összeállva gyorsabb munkával, nagyobb erővel végeznek, pl. midőn valakinek búzáját, szénáját az atyafiak vagy szomszédok vagy jóbáratok közös erővel néha zeneszó mellett is betakarítják, miért közös ebédet vagy vacsorát s olykor mulatsággal is párosítva kapnak. Kalákában szántani, gyűjteni, szénát, gabonát hordani, fonni.“ Egy Erdélyi János gyűjtéséből idézett, de a mi szempontunkból itt figyelmen kívül hagyható „székely dal“ egy szakaszának közlése után CzF. még mindehhez ezt a jelentés- és szóföldrajzi szempontból érdekes megjegyzést teszi hozzá: „Abaújban, a munkásoknak munka utáni megvendégtetésök és multságuk. Átv. ért. többeknek összeverekedése. Ugyan volt ám kaláka, azaz verekedés.“ (Az idézetbeli *dőlt* kiemelés itt és az előbb használt forrásban is megvan.) A gyökelmélet alapján álló CzF.-ban ugyan érthető, ma azonban már tarthatatlan héber és török szóegyeztetés elisméltése itt annál is inkább mellőzhető, mert a dolgozat egyik következő pontjában röviden sort keríték a kaláka eddigi eredeztetéseinek bírálatos tárgyalására is.

Legújabbban az ÉrtSz.-ban — nem egészen indokoltan tájnyelvi minősítéssel — 1. Falusi dolgozók önkéntes, segítő szándékú alkalmi összeállása egyes munkák (aratás, házépítés) közös ingyenes elvégzésére. 2. A kalákában végzett munkát követő vigalom, mellyel a gazda a segítséget meghálálja. 3. Ált(alában) evés-ivással egybekötött falusi társas összejövétel. — Ugyanez a szótár az 1. jelentésre Jókai Mórtól és Móra Ferencről a 3. jelentésre pedig Arany Jánostól idéz egy-egy bizonyosságot; ezért nem látom egészen indokoltnak a szótár tájnyelvi szó minősítését. Az ÉrtSz.-tól a nyilvántartásba besorolt *kalákázik* ige valóban az alapszó bokrához tartozó leggyakrabban hallható és így szótári nyilvántartásra leginkább kínálkozó származék.

2. Minthogy erdélyi szótörténeti anyaggyűjtésem során az érdeklődésünk körébe került szóra nézve jelentős számú, különböző korokból és vidékekről származó levéltári adalék gyűlt össze, ezeknek a felsorakoztatását annál is inkább fontosnak tartom, mert a NySz. eddig legrégebbinek tekinthető egyetlen történeti adatának kora bizonytalan, viszont az itt felsorakozó okleveles adalékok e szóra vonatkozó ismereteinket mind az előfordulás ideje, mind a jelentkezés nyelvöldrajzi körülményei, valamint a szó használati köre vonatkozásában figyelemre méltó módon gazdagítják. Az adatok felsorakoztatásában először magára a) az alapszónak két alakváltozatára, utána b) a képzett származékokra és végül c) a szóval alakult jelzős szerkezetekre, illetőleg összetételekre vonatkozó adalékok rendjét követem. Az alább felhasználandó, magam gyűjtötte oklevéltári anyag levéltárjelzeit — helykímélés céljából — elhagyom; ezek mind az ESzT.-ból valók. A kiadványokból gyűjtött adalékok forrásjelzését azonban kötelezőnek tartom jelezni. Ahol ez lehetséges — sajnos nagyon ritkán —, saját adalékaim esetében az előfordulás helyének jelzése után közlöm annak a személynek a nevét (esetlegesen társadalmi hovatartozására és korára vonatkozó tájékoztató megjegyzést is), akinek nyelvéből az adalék a tőlem használt forrásba belekerülhetett. Íme az adatok:

a) *kláka*. 1633: „mikor az malmott czinaltata es hazzatt. Minketys hivot Clakaban Pentek es egieb innep na-

pokon, hogy segítziunk eo kegnek“. 1649: „az nagy Debrekj Hataron Arattanak az sjtajak, De azt Nem tudom *klakaban* arattanakj vagy pinzirt“ („Kis Debreki Lup Juon“ 60 éves) | „Tudom ezt hogy azt szitajak Egj Nap arattanak Jt Nagj Debreken az el tavaly (így!) Eöszel *klakaban* az szeginy Eczetj Orban Buzajaban, 32 kalongia Buzat“ („Nagy Debreki Marosan Jonas Mikes Mihalj ur(am) Jobagia“ 45 éves) | „azt tudom, hogj *klakaban* arattanak“ („Körtviliesi Torda Lazlo“ 65 éves). 1764: (az) „Erdöt... kik vágták le, es hordották bé a maga Házához, *Klákában* cselekedtéke a' Jobbágyok és Sellérek...“ (Hivatalos vallató kérdések között) | „égy nyil erdöt vévén Andrási Ur(am) maga számára asztat mi Falusiakul közönségesen *Klákába* vágtuk le Andrási Ur(am) kérésére jo akaratunkbol, de Kolosvárra kételenségből Jobbágyi szolgálatban hordottuk bé“ (Méra). 1806: „praestál a Toért egy napi *klákát*“ (Barátfalva).

kaláká. 1703: „az idénis mind az Udvarban forgottam mikor *Kalákába* kérte lázárfalvát“ (HszSzj.). — 1740: „*Kalákára* való asztal 2, ahoz valo Pad“ (I.h.) | „*Kalákához* való csuprok nro 13“ (I.h.) | „*Kalákához* valo Fa Tángyér nro 95“ (I.h.). — XVIII. sz. közepe: „Széna takarásban és hordásban két nap *kalákába* Segittsen“ (Szárhegy). 1754: „soha se egj se más fenyegetésekkel ijjegetésekkel a' Jozzagot ő Nga nem *kalákáztatta*, hanem tsak a' két Tiszt... ha midőn pedig efféle *Kaláká* esett, akkor jól meg vendéglettek őket“ (Marossárpatak) | (A) „Jobbágy és Sellér embereket... eo Excell(entia)ja szolgálattyan kívül Groff Teleki Lajos Ur dolgoztatta *kalákában*, ezt pedig kételen kellett véghez vinni“... | (Az asszonyokat is) „fonotatta... *kalákában*“ (Gernyeszeg). 1764: „Térbértz nevezetü helljet *kalákába* használtam“ (HszSzj. Pótl. — Bikafalva). 1767: „Nyomásban lévő láb földeit a Csorda innya a Marosra menvén, tsak hogy nyomásban lévő földeit tapodgya azért is erővel *kalákát* vett“ (Udvarfalva). 1775: „...nemis láttam, hogy erősen gyakorolná, járván az ökelme házát, hanem Temetéskor, *kalákájának*... alkalmatosságával...“ (I.h. — Kézdi-kővár). 1779: „Hát Midőn Ferero Hadnagy ur itten Egerpatakán lakván és az Urnak *kalákája* lévén, hasonlóképpen Nagyobb Fejér Mihály Lovas katonának is *ka-*

lákája volt és az Hadnagy ur Fejér Mihályni menvén s tisztességesen a Musikást tisztességesen kérvén vagy kétt oráig, azon kérésére nem hogy oda adta volna, de kalapját fejéből kicsapván...“ (HszSzj. 64). 1780: „a' Falus Biro... Csorék Vaszinak el köttette a' tehenit, hogy a' Falus Biroért *Kalákába* nem ment Hoszszu Lászlónak“ (Buza). 1781: „...hallottam maga házánál *kalákájában*, hogy monda Székely Istvánnak, hogy forgodgyál kereszt fiam ez iránt az föld iránt“ (HszSzj. Pótl. — Kézdialmás). 1782: „...*kalakajok* leven... egybe vesze maga az öreg: Ferencz fiával“ (I.h. — Szörcse). 1783: „Biro Mihálynitt *Kalaka* volt“ („johannes Hadnagj ex Legjenfalva“ 20 éves. — Székelylengyelfalva). 1785: „...mikor néhai Sámuel Deák a' csürét építette tudom, hogy *kalákát* kére és ott vala *kalákába* szavazni Réti Csutak Uram is“ (I.h. — Kovászna). 1789: „...minden Pénteken egy ollyas *kalaka* forma tartassék, a mikor minden katona a kinek marhája vagyon tartozzék... fáért az Erdőbe küldeni...“ (I.h. — Kézdivásárhely). 1795: „...a Tsürnek valo bornát *Kalákával* hozatta Fejér Györgyné Asszony“ (I.h. — Ozsdola). 1801: „...a kérdésben fel tett időben *kalákában* Fel Torján lako Kováts Jánosnál énis ott voltam“ (I.h. — Felsőtorja) | „Kaszállo... mellyet az Ecclesi) a kaszál le *kalákáb(an)* (Kudu). 1815: „10 szekér ágot maga coservatumában tartott mind addig mig *kalákával* el költöztették“ (I.h. — Alsócsernáton). 1817: „...másnap *kalákát* hivtam a faluban Balog Mosesnek“ (I.h. — Szárazajta). 1823: „...egy katona Ember *kalákát* tsinálván estvének idején... szokás szerént jól ittanak...“ (I.h. — Étfalva). 1826: „Annak előtte *kalákába* lévén Szozyori Mihály Uramnak Bokor-vágni, szabad járást engedett...“ (I.h. — Lisznyó). 1840: „...én töb *Kalákás* társaimmal több versen jártam az Allfalvi erdőben... *Kalákába*, Tutaly, Tőke és Bükfa hozni“ (Gyergyószentmiklós).

b) *klákás*. 1790: „Budorloi *Klákás* Legények(ne)k szena Gyujtoknek Czipora“ (Nagyida).

kalákás. 1762: „...ezen helyen edj darabot kész le kaszált szénául Aknai Dobai Moses U(ram) ö Kegyelme elcsovált, aminthogy a csovákotis láttam, mert csoválskor ott voltam, de azután... hallottam hogy *kálákások*

kal gyűjtette fel és rakadta (!) a maga szénája közzé“ (Désakna). 1763: „*kalákásokra* sokat költött“ (Nyárádszentlászló). 1776: „... az Anyám eszrevevé ugj készitet a *kalákásoknak* enni...“ (HszSzjPótl. — Kézdivásárhely). 1836: „Michael Bándi de Bibartzfalva miles Siculus pedestris annorum 66. fatetur... *kalákásokat* gyűjtenek s ugy hordják haza a sok szenet“ (I.h. — Barót). 1840: „... én több *Kalákás* társaimmal sok versen voltam az Allfalvi erdőben... Koltár Imrének mint szomszédomnak Kalákába Tutaly, Töke és Bükfa hozni“ (Gyergyó-szentmiklós).

kalákázik. 1728: „Jo János és Király István Varsánapra virradolag éjjel *kalákáztak*“ (HszSzjPótl. — Sze-merja). 1804: „a D(omi)nus Getzi Minya opponálván magát hogj ő nem *kalákáz* és semmiképpen elé nem állatt“ (Ádámos).

kalákázás. 1754: „Se égyszer, se masszor nem hallottam hogy Mlgs Expon(ens) Ur ö Nga a' Gernye-szezi Joszághoz tartozo embereket *Kalákázásra* egy vagy más praetextus alatt kényszergette volna“ (Marossárpatak).

kalákáztat. 1754: „...soha se egy se más fenyegetésekkel a' Joszágot ö Nga nem *kalákáztatta*, hanem tsak a' két Tiszt... ha midőn pedig efféle Kaláka esett, akkor jól meg vendéglették őket“ (Marossárpatak).

c arató-kaláka. 1776: „Kádár András Providus Annor(um) c(irciter) 24 fatetur... most 3 Esztendeje *arato kaláka* vala Kozma Györgynitt ott vala Szöcs Péterné Asszonyom is...“ (HszSzjPótl. — Kovászna). XIX. sz. eleje: „Andok István 56 esztendős Gy(alog) katona felel... Konya Ferencznél *arato kaláka* lévén onnan a lovas Katona Cseh János zekéit el lopta volt“ (I.h. — Zágón).

bika-kaláka. 1778: „Hid kalákanak fele *Bika kaláka*“ (Mezőzáh). — A *bika-kaláka* nyilván olyan kaláka volt, amelyet a falu bikája tartása érdekében tettek, a *hid-kaláka* pedig a faluban vagy a falu határán lévő híd vagy hidak fenntartására végzett kalákabéli szolgáltatás lehetett.

fahozó kaláka. XVIII. sz. vége: „Kosztánczi Lázár... Sellér 30 esztendős... felel... Tompa Ádám Ur

fa hozó és fonó kalákáját meg tisztelő alkalmatossággal történt verekedés után azon Nemes Házból erőszakos hatalommal a Musikást Rádully Ferentz rántá ki az Asztal mellől“ (HszSzjPótl. — Kisborosnyó).

fonó-kaláka. 1799: „Simon alias Oláh János... 45 esztendős... felel... Az én Háznál volt a' *fonó-kaláka*“ (I.h. — Lécfalva).

fonó-kalákás. 1756: „Stephanus Jakabos Providus, Annorum cir(citer) 45... fatetur... mind *fonó kalákási*, szövei akár minemün dolgoztakis... Gróf Kálnoki Borbára Asszony konyhájáról éltek“ (I.h. — Altorja).

gyapot-fonó kaláka. 1806: „1. Bizonyosság. Gyalog katona Bartalis Mihályné Paszka Anna, mintegy 24 Esztendős vall... a Kis Aszony az Aszonymnak akarattya ellen *Gyapot fonó kalákát* akarván csinálni... kezdődött az egyetlenség...“ (I.h. — Kézdiszentlélek).

hegyező-kaláka. 1813: „*Hegyző kalákára* pálinka, kenyér 3 Rfl.“ (i.h. — Kézdimartonfalva). — Bogáts jegyzete szerint (i.h.) az ilyen kalákán a ház hegyének fedését befejező munka elvégzésére rendezett önkéntes munkát, illetőleg a vele kapcsolatban rendezett vendégséget érthették.

hid-kaláka l. bika-kaláka.

kaláka-abrosz. 1829: „Egy *kaláka*-Abrosz Bet-sü Arra 1 Rf.“ (I.h. — Kézdikővár). A kaláka befejezése-ként a kalákások megvendéglélésekor használt abrosz lehetett.

tapasztó kaláka. 1814: „*Tapasztó kaláka* 24 Rfl.“ (I.h. — Kézdimartonfalva).

tapasztó kalákás. 1808: „... a *Tapasztó kalákásoknak*... vétetett volt négy kupa Pálinka...“ (I.h. — Kézdivásárhely).

A *kaláka* szóra és körére nézve fennebb felsorolt viszonylag gazdag okleveles anyag figyelembevételével most már sok vonatkozásban is jóval többet mondhatni, mint az eddig közkézen forgó adatok alapján.

3. Elsősorban a szó időbeli jelentkezésére nézve jelentenek az adatok sok újat. Az előbbieken már hivatkoztam arra, hogy e szóra a NySz. csak egy, időbelileg bizonytalanul rögzített adatot szolgáltat. Ha ezt éppen azért figyelmen kívül hagyjuk, marad a *kaláka* legko-

rábbi szótári előfordulásaként a PP. Bod Pétertől sajtó alá rendezett III. kiadásában (1767) olvasható következő adat: „*Kaláka*: Auxilium spontaneum, ein freywillige Hilfe“ (A PPB. Addendájában). — Természetesen ugyanez a szó megvan a PPB. 1782-i egészében változatlan lenyomatában és meg a román kölcsönszó-anyagban még gazdagabb 1801-i PPE.-ben is.

Szavunknak a PPB.-ben való jelentkezése önmagában is arra utal, hogy a kalának 1767 táján már jó ideje széles körben használatosnak kellett lennie az erdélyi magyar köznyelvben ahhoz, hogy 1767-ben Bod a szótározást szükségesnek tartsa. Az imént megismert szótörténeti adatok a Bod-féle kiadásba való bekerülés időpontja előtt valóban egy évszázadnál korábbról, 1633-ból szolgáltatnak hiteles bizonyítékot a szó első jelentkezéséről. Mivel az akkori jelentkezéskor a szó még a szőeleji más-salhangzó-torlódás feloldása nélküli hangalakban (*kláka*) jelentkezik, a kölcsönzésnek akkor még elég frissnek kellett lennie. Ez az alak ugyan a Kolozsvár vidéki Mérán és Barátfalván még 1764-ben, illetőleg 1806-ban, tehát szórványosan viszonylag későn is előfordul, az először 1703-ból felsorakozó sok XVIII—XIX. századi bontóhangos forma (*kaláka*) azonban a szónak lassú meghonosodásáról tanúskodik. Erre mutat egyébként a képzett származékok, valamint a vele alkotott összetételek és jelzős szerkezetek XVII—XVIII. századi sűrű jelentkezése is. Az időbeli előfordulás elsősége számbavételével ezeknek ilyen sora állítható össze:

a) 1633: *kláka*. 1640: *kláka*. 1649: *kláka*. 1806: *kláka* | 1730: *kaláka*. | 1670: *kalákás*. | 1700 után: *kalákázhatik*, *kalákáztatás*. 1702: *kalákázás*. 1728: *kalákázik*. 1754: *kalákáztat*.

b) 1740: *kaláka-asztal*, *kaláka-csupor*, *kaláka-adás*. 1789: *kaláka-forma*.

c) 1730: *fahozó kaláka*. 1756: *fonó-kalákás*. 1760: *arató-kaláka*. 1769: *nyári kaláka*. 1778: *bika-kaláka*, *hidkaláka*. 1790: *kalákás legény*. 1794: *törökbúza-kaláka*, *kapáló kaláka*. 1796: *bika-kalákás*, *bírói kalákás*. 1799: *fonó-kaláka*. — A következő századból még: 1806: *gyapotfonó kaláka*. 1808: *tapasztó kalákás*. 1813: *hegyező*

kaláka. 1814: *tapasztó-kaláka*. 1825: *fahordó kaláka*. 1837: *pitonka-kaláka*. 1840: *bor-kaláka*, *kalákás-társ*.

4. Az újabban előkerült levéltári adatok beszédesek a kaláka és társai szóföldrajzi jelentkezésére nézve is. E tekintetben nem meglepő, hogy éppen a feudalizmuskori Kis- és Nagydebrecről, valamint Körtvélyesről való román tanúk szájából feltehetőleg román nyelven elhangzott vallomás magyar nyelvű „inquisitoria relatoria“-jának szövegében (l. előbb a *kláka* címszó alatt) fordul elő romános *kláka* formájában a szó. Ugyancsak érthető, hogy viszont magyarrá vált alakjában (*kaláka*) elsőként a XVIII. század elejétől Háromszéken tűnik fel. A század közepétől már ugyanilyen alakban, illetőleg származékokban és összetételekben rábukkanunk a Közép-Szamos vidékén, a Mezőségen, le egészen a Maros mentén Hunyadig, a Kis-Küküllő vidékén, Csíokban, Udvarhelyszéken. Legnagyobb bőségben azonban első ilyen formában való jelentkezése területéről, Háromszékből kerültek elő okleveles adatok. Itt kell közbevetőleg megjegyezni, hogy a nyelvföldrajzi előfordulás pontjai kiegészíthetők még az egykori Kővár-vidék néhány román falujából származó XVIII—XIX. századi olyan előfordulás megemlítésével, amely előfordulás levéltári adataira szótörténeti anyagom rendezetlen volta miatt pillanatnyilag nem tudok szövegszerűen, pontosan helyhez, időhöz és személyhez kötöten hivatkozni.

A szónak Kővár vidékétől délkeletre Háromszékig, illetőleg délnyugaton Hunyadig elszórt pontokon való gyakori XVII—XIX. századi előfordulásából és a Bod-féle PP.-kiadásba (1767) való bekerüléséből bátran következtethetünk arra, hogy a *kaláka*-nak és származékainak a XVIII. század elejétől hihetőleg ismertnek kellett lennie az egész belső-erdélyi és a székely nyelvjárásterületen. A Kővár vidékétől nyugatabbra való XVII—XVIII. századi előfordulásra nézve mindeddig nincs egyetlen történeti adatunk sem.

5. Némiképpen kiegészül ez a nyelvföldrajzi kép azal, ha számba vesszük a feudalizmus kora végéről és a rá következő időkből származó, újabb nyelvjárási adalékokat is. A rendelkezésre álló forrásokból a következő ilyen adatokat sorolhatjuk fel. (A közlésben az adatok

földrajzilag nyugat felől keleti irányba haladva sorakoznak fel):

Már az első Tsz.-ban (1838) e szóra a következő adalékok olvashatók: „*Kaláka*, ebédért vagy vacsoráért többek által végzendő munka. *Kalákába* szántani v. a' gabonát meghordani; *kalába* (!) lábtyut kötni, ha sok aszszony egy urnak lábtyukat köt. Székely szó... „Önkintes segítség, segítőknek sokasága... Székely szó... Többeknek összegyűlése kézi munkára, p.o. *arató*, *fahordó kaláka*; innen *kalákázni*, meghívni többeket egy vagy más dologtételre. *Ugyan volt kaláka*: ugyan volt összeverekeedés. Székely szó és mondás“. — Ugyanez a szótár a bennünket érdeklő szót Szatmár vidékének is jelzi. A Szamoshátról Csúry Bálintnak egy élet munkájával készült nagyszerű szótárában valóban e szónak ilyen jelentése és vele kapcsolatban ilyen felvilágosítás olvasható: 'közös erővel, barátságból végzett ingyenmunka és az azt követő vendégség'. Ugyanott a néprajzi háttérrel Csúry így ismerteti: „*Kaláka* leginkább vasárnap szokott lenni. *Kalákában* szokták learatni egyeseknek a búzáját, lekaszálni a szénáját stb. Ilyenkor jól ellátják a munkásokat kaláccsal, pálinkával. A gazda néha megfogadja a hegedűsöket is. A munka hegedűszó mellett folyik. A vendégség vége vidám és zajos szokott lenni...“ (SzamSz.; a forrásnak a mi szempontunkból érdektelen, a kalákában lekaszált szénáról szóló kalákás pohárköszöntőjét elhagytam.) Viski Károly egy kisebb szóközleményéből tudjuk, hogy *Nagyszalonta* szókincsében 'összejövetel szíveségből végzendő munkára, tollfosztásra, tengerihántásra' jelentésben használatos az itt vizsgált szó (Nyr. XLIV, 363). E szalontai adalékot néhány más bihari pontról származó, következő adattal szerezhethetjük meg: *kaláka*: esti multság (Köröstárkány; MNy. X, 334) | *kaláka*: a közös fonást követő tánc (Furta környéke; Nyr. IV, 94) | *kalákába inni*: a munkások ingyen végzik a fonást, s akkor a gazda multságot rendez (Fugyivásárhely; Nyr. III, 232) | *kaláka*: evés- és ivásért végzett munka; multsággal összekötött munka (Zilah; Nyr. XIV, 334) | „Közös hordáskor a *kalákások* így köszöntik a gazdát: No az Isten megsegített bennünköt haza hozhattuk a fát“ [Magyardécse; Sófalvy Károly, Adalékok a magyardécsei

nyelvjáráshoz. H. és é.n. (1901) kny. 13] | *kaláka-étel*: pojúka sült leves, olyan húsos leves étel, melybe már előbb megsült húst főznek bele; közönséges kaláka étel (Gyergyó; Nyr. XII, 235) | *kaláka*: Midőn valakinek több munkásra van szüksége, nem fogad pénzzel, hanem inkább meghívja rokonait és jó ismerőseit segítségre. E szíves segítségért egyszer megvendégeli a segítőköt. E vendégségre összejött gyülekezetet nevezik *kalákának*. Pl. ha kifogyott, amint mondják, a juhmagból, akkor *kalákát csinál* és mindenkitől, aki a *kalákában* jelen volt, egy bárányt vagy juhot kap. Ez a *báránylopó kaláka*. Hasonló a *fahozó, kenderlopó, tapogató, ganyézó, takaró, arató kaláka* (Csikmadaras; Nyr. XX, 47). Egy másik, jóval kisebb terjedelmű leírás általános csíki népszokásként tárgyalja a *kalákát*, a *kenderlopó kaláka* név helyett azonban a *szöszlopó kalákát* említi és írja röviden le (l. László Elek, Csíki székely népszokások: Ethn. VII, 383—98; a kalákára vonatkozó sorok a 388. l-on) | „A falut kihivassa *kalákába*, hogy hozzanak istálo fát...” (Zetelaka; Nyr. II, 89). — Ezek mellett az Udvarhelyszékről származónak jelzett következő nyelvjárási szövegekben találkozunk az érdeklődésünket itt foglalkoztató szóval: „Ahajt mit csinálának ténnap a *kalákába* (valamely nagyobb munkának elvégzésére hivottak közreműködése és mulatsága, pl. *éhattak külákába, s é kē hogy mönnyünk*)“ (Nyr. IV, 33) | „Másnap a zötelakiak essze vereködtek a fösözgben Andris báékkal, mert ő kēmék bize nem akartak kitérni az utbó . . . , s erre a szomszédok elé, s a falu népe es elé, s ahajt lött ojan *kaláka* (csetepaté), hogy földindulásnak is számot tött vóna, s emböri körösztýén oiant tudom nem látott“ (Nyr. IV, 80—1) | „A minap es a *kalakaba*, csak ingömöt rágott, örökkég csak az én bücsületömöt eszi“ (Nyr. VI, 517). — Egy régi, ugyancsak *udvarhelyszéki* verses mondókában: „Gyalokuti saláta, | Remetei *kaláka*, | Ugy tánczónak félétte, | Majd e' sijd Reméte“ (Nyr. XI, 40).

Külön meg kell említenem, hogy a *kalákáról* van egy rövid és egy hosszabb leírásunk a Nyárádmentérről is. E szokással foglalkozók szerint e vidéken, ha valamely gazdának sürgős dolga van, amit háza népével csak későn végezhetne el, meghívja ismerőseit, szomszédait,

rokonait, hogy segítsenek neki a munkában, mert adandó alkalommal ő is visszaszolgálja. Mindenféle munkát lehet kalálással végeztetni. A századforduló tájáról való leírások külön néven említik a *kaszáló-*, *kapáló-* és *arató-kalákát*. Ezen kívül a következő kalálaféléket említik: 1. vasárnap az első harangszóig a pap számára megvendégelés fejében végzett közös munka. 2. A földesúr számára 26 vasárnapnyi táncos multság fejében a leányok és legények által évi 2—4 nap munkakötelezettséggel kapcsolatos *táncos-kaláka*. 3. Törökbúza-hántás alkalmával végzett kaláka. 4. *Fonó-kaláka*, illetőleg ennek nemzedékenként elkülönülő két formája: az ifjúság *táncos-kalákája* és az idősebb asszonyok *bába-kalákája* (l. bővebben: Gál Kálmán, Nyárádmelléki népszokások: Ethn. VII, 186—9. — Harmath Lujza: Nyárádmenti székely népszokások: i.h. X, 44—7).

A Tsz.-ban és a MTsz.-ban írás- és szóbeli közlésből származó általános utalást találunk a szónak az utóbbi században az Avas tájékán, Szatmár vidékén, Kolozsváron és a székelységben való előfordulására nézve. Az itt jelzett földrajzi területen a régiségben és a nyelvjárásokban a felsorolt adatok tanúsága szerint általánosan elterjedt *kaláka* szóra más magyar nyelvjárások területéről mindössze két adatunk van. Az egyiket CzF.-ből már előbb idéztem. E szerint Abaújban a *kaláka* a „munkásoknak munka utáni megvendégelésök“. A szó Abaújban való múlt századbeli életére 1838-ból a MTsz. is hivatkozik. Az ezen kívül említhető másik forrás szerint (Nyr. XVI, 332) a tőlem vizsgált szó a múlt század végén a Nagyikunságban 'házi multság' jelentésben volt használatos. — Nem felesleges itt közölnöm azt a nemleges megállapítást sem, hogy a *kaláka* szóval nemcsak a korlátolt szókincset felölelő OrmSz.-ban, hanem a teljességre törekvő SzegSz.-ban sem találkozunk.

Az idézett tájszó-adatok arra mutatnak, hogy a magyar nyelvjárások közül a *kaláka* szó szinte kizárólag a keleti magyar nyelvjárásokban, főként a székelységben, a belső-erdélyi, szilágysági, szatmári és bihari részeken volt használatos, a másik két, az abaúji és nagyikunsági adat elszórtságában és eltokozódottságában nem jelentheti azt, hogy a szónak a magyar nyelvjárásokban való

általános elterjedtségével számolnunk kellene. Szerintem maga az, hogy az anyagát bírálatosan megrostáló Szinyeyei a MTsz.-ban túlnyomó többségében Erdélyből és a vele szomszédos területekről származó adalékokat sorol fel, e tájszó nyelvföldrajzi elterjedésére nézve döntő jelentőségű. Ezzel csaknem teljesen egybevág az a történeti szóföldrajzi kép, amely a fennebb ismertetett levéltári adalékokból (2. pont) rajzolódik elénk. A történeti adatok azonban a szó elterjedését még valamivel kisebb területre, a tulajdonképpeni Erdély határai közé szorítkoznak mutatják.

6. Eléggé biztos tájékoztatást nyújtanak a fennebb idézett (2. pont) levéltári adalékok meg más nyelvtörténeti források a *kaláka* szó használatának, illetőleg elterjedésének társadalmi körülményeire nézve is. Ebben a vonatkozásban is nagyon jellemző, hogy a szó legrégebbi, 1633-beli előfordulása román jobbágy-tanúk vallomásából került bele a magyar nyelvű vallatásba. Mivel szinte kétségtelen, hogy a román jobbágyok román nyelven vallottak, a nemesi Belső-Szolnok vármegye magyar kancellistái azért iktathatták bele a magyar szövegbe romános alakjában az itt vizsgált szót, mert a jobbágyi-falusi élet e közkeletű műszavát közvetlenül értették ugyan, de magyar megjelölést erre a közösségi munkaféleségre nem ismertek, és ezért rá vonatkozólag használták a magyar köznyelvben akkor már román eredetű kölcsönzőként valamelyes mértékig meghonosodott szót. Nyilvánvaló, hogy gazdasági-társadalmi okokból főként a XVII—XVIII. században nagyon súlyos helyzetben élő román jobbágy- és zsellérlakosság kényszerült igénybe venni a közösségi segítséget. Ezért találkozunk először éppen a román jobbágy-zsellér élet körére vonatkozó vallatásokban, majd a levéltári anyag szaporodásával a magyar jobbágy-zsellér lakosságra vonatkozó történeti forrásokban is ezzel a szóval, illetőleg fogalommal. Nem lehet azonban feltűnő az sem, hogy a jobbara szabad, de szoros vérségi és vagyoni kötelékben élő székelység között is oly gyakran találkozunk a *kaláka* említésével. Az, hogy a székelységben is e közösségi munkanem megjelölésére románból kölcsönzött szót alkalmaztak, minden valószínűséggel arra mutat, hogy a székelység e szo-

kást a nyelvi megjelöléssel együtt a román jobbágyságtól és zsellérektől ismerhette meg, illetőleg vehette át.

7. A kaláka első, XVII. századi jelentkezése korabeli forrásokból kijegyzett s fennebb (2. pont) idézett adatainknak ilyen vonatkozásban nem egészen világos fogalmazású szövege alapján nem dönthető el, hogy vajon a szó akkor a hivatkozott vidék nyelvében robot-szerű, vagy pedig önkéntesen vállalt munkára vonatkozott-é. A későbbi, XVIII. századi adatok csaknem mindenikéből úgy látszik, hogy a szó széles körben való használatára utaló levéltári adalékok bőséges jelentkezésétől kezdve az erdélyi magyar nyelvjárásokban és köznyelvben a szó abban a ma is közkeletű egyetlen jelentésben használatos, amelyet a CzF.-ből előbb már idéztem (l. 1. pont). Az általános kaláka megjelölés mellett azonban hova-hamarébb sor került a kaláka különleges formáira pontosabban utaló jelzői összetételek alkotására is. Így keletkezett aztán az arató- (1760), bika- (1778), bor- (1840), fahordó- (1825), fahozó (1730), fonó- (1799), gyapotfonó- (1806), hegyező- (1813), hid- (1778), kapáló- (1794), kőhordó- (1769), nyári- (1769), pitonka- (1837), tapasztó- (1814), törökbúza-kaláka (1794), illetőleg a bika- (1796), fonó- (1756), tapasztó-kalákás (1808) összetétel és a kalákás legény (1790), kalákás-társ (1840) jelzős szószerkezet.

Semmi kétség, hogy a magyar kaláka elsődlegesen segítő jellegű közösségi munkára vonatkozott. A jobbágyság zsellérlakosság feudalizmuskori gazdasági-társadalmi kiszolgáltatottságában megvolt azonban a lehetőség arra, hogy a közösségi munkaformával a rendi társadalom kedvezményezettjei, a földesurak, illetőleg a birtokigazgatás tisztségviselői is éljenek, illetőleg visszaéljenek. Hogy az efféle valóban meg is történt, arra nézve tanulságos sorok olvashatók előbb az egykorú szövegekben (2. pont). Látnivaló: a vallomásokban mindegyre szó esik arról, hogy a jobbágyok és zsellérek egykor nemcsak egymás megsegítése céljából, hanem a földesúr, illetőleg tisztjei kívánságára is kényszerültek kalákába menni, azaz kalákázni. Nemritkán azonban az ezért szokás szerint járó megvendéglés — főként a birtokigazgatásban nagy szerepet játszó tisztviselők visszaélései következtében — elmaradt. A visszaélés egy kirívó, de természetesen nem

egyetlen esetére nézve a *kaláka* címszó adatai között az Udvarfalváról idézett 1767-ből való szöveg jó tájékoztatást nyújt.

Az indokolatlan kaláka-gyűjtés közösségi megakadályozására kétségtelenül már korán történhettek a földesúri-jobbági kötöttség keretei között is lépések. Ilyenféle intézményes szabályozásra azonban a viszonylagos szabadságban élő székelység köréből származnak a legkorábbi adataink. Úgy látszik ugyanis, hogy az előfordult visszaélésekből okulva, illetőleg a még megeshetők ellen megelőzéssel védekezve a szokás meggyökeresedésével a faluközösség minden esetben nyilvános falugyűlésen megejtett szavazással döntött a kaláka-gyűjtés lehetősége felől (l. pl. előbb a *kaláka* címszó alatt az 1785-i kovásznai adatot, de talán ide vonható az 1817-i szárazajtai szöveg tájékoztatása is).

8. A szó történeti jelentkezésének, szóföldrajzi elterjedésének és társadalmi-szokásjogi vonatkozásainak legalább ilyen mértékű tisztázása után a vele kapcsolatos szófejtő véleményeket is szükséges ismertetnem.

Érdekes, hogy — eddigi tudásunk szerint — e szóra nézve elsőként a magyar szófejtés úttörője, Gyarmathi Sámuel nyilatkozott. Gyarmathinál ez olvasható: *Kaláka, Kláka*, dolgozó sereg, L(atine) sponte laborantium confluxus, labor arbitrarius, I(llirice) *tláka*, labor (Voc. 1816; a rövidítéseket magam oldottam fel). Ez illír eredzetetés esetében nem dönthető el, hogy Gyarmathi vajon az ókori illírré vagy ennek folytatójára, az albánra gondolt-e. (Kniezsa, SzlJ. 846 ugyan Gyarmathit a szláv szófejtés hívei közé sorolja, de ez csak abban az esetben lehet helyes, ha feltesszük, hogy Gyarmathi az illírt szláv nyelvnek tekintette.) E szófejtő kísérlet nyomában Kassai József (II, 93) helyteleníti ugyan elődje illír rokonítását, a helyében tőle adott szófejtés azonban délibábos erőszakoltsága miatt a futó megemlítésnél többet nem érdemel. Mivel a bolgárban és a szerb—horvátban van *tlaka* 'corvéé', a szlovákban meg *tláka* 'ua.' szó, Miklosich Ferenc a magyar nyelv szláv jövevényelemeinek vizsgálata rendjén a magyar *kaláká*-t bolgár, litván, orosz, szerb szókkal veti egybe, azaz szláv eredetűnek minősíti, majd megjegyzi, hogy a román *klaku* (így!) valószínűleg a ma-

gyarból való kölcsönvétel (Nyr. XI, 223; l. még NyK. II, 475). Ezzel szemben vele nagyjából egy időben már Hunfalvy Pál felveti és — mai megítélésünk szerint — meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar *kaláka* a román *claca* : *clacă* származéka. De jóllehet ő a román szó eredetére nézve nem nyilatkozik, nem helyesli a román szótárak latin és olasz egybevetéseit. Fejtegetéseit azzal zárja, hogy ő a román szóban a magyar nép *kalákáját* találja fel. (Ezekre nézve l. NyK. XIV, 306—7.) A román *klakasú* (ϖ : *clăcaș*) szót azonban már Hunfalvy is — alkalmasint helytelenül — a magyar -s képzővel alakult származékok közé sorolja (NyK. XIV, 433—4). Amennyire feltűnő Hunfalvy fejtegetése után, hogy Szinnyei József a magyar nyelv román eredetű szavainak vizsgálata rendjén a szótári rész megfelelő helyére (Nyr. XXIII, 100) nem iktatja be az itt tárgyalt szót, éppen annyira érthetően Hunfalvy magyar nyelvtudományi tekintélyének is része lehetett abban, hogy Moldován Gergely a magyar *kaláka* szót szintén a magyar nyelv román eredetű szókinccselemei közé sorolva azt írja, hogy ez „kétségtelenül a román *clacă*-ből származik“; utal azonban a román szó szláv megfelelőire és a román *tl* > *cl* fejlődés két magyar esetére is (l. AFMon. és kny. 5; Moldovánra való hivatkozással ugyanígy Herman Ottó, MPász. 703). Az elődök eredményeit felhasználva Damian István a magyar szó szláv származtatása ellen helyesen hozza fel hangtani ellenvetésként, hogy a *tlakából* a magyarban *kaláka* forma nem fejlődhetett, valóban a magyarban a *kaláka* helyett e származtatás helytálló volta esetén *taláka* alakot várhatnánk. A *tlaka* > *clacă* fejlődésnek tehát a románban kellett végbemennie. Szóföldrajzi szempontból nézve is a szónak a keleti magyar nyelvjárásokban való megléte a román eredetet bizonyítja (vö. Damian: NyF. 67. sz. 26—7). A román szótörténet munkásai közül Scriban a román szó szláv egybevetéseivel egyidőben közli azt a véleményét is, hogy a magyar *kaláka* ~ *koláka* a románból való. (L. tőle: DicțLR. 1939; a nála idézett második, egyébként lehetséges alakváltozatra nem ismerek sem történeti, sem nyelvjárási adatot.)

Ezek után érthető, hogy a *kaláka* belekerült Blédy Gézának a magyar szókinccs román elemeit egybefoglaló

szójegyzékébe (Infl. 53). Jóllehet ő az erre a szóra vonatkozó könyvészeti adalékokat is megközelítő teljességgel egybeállítja, sajnálatosan elkerülték figyelmét az első magyar szófejtő kísérletek és el a történeti adatok közül éppen a PPB.-ban való, addig első biztosnak tekinthető előfordulás is. Blédy forrásutalásaiból úgy látszik, hogy ő csak a NySz.-nak jogos kételyt sugalló történeti adalékát ismerte. Jóllehet utána másfél évtizeddel Kniezsa felütően nem hivatkozik a román eredetet hirdető Hunfalvy, Moldován, Scriban véleményére, sőt nem a Blédyére sem, a román szó bolgár eredeztetését (így a DAC. és a DLRM. is!) kiemelve mégis ő véglegelte azt a ma már általánosan elfogadott nézetet, hogy a magyar *kaláka* a román *clacă* 'früher Frohne, Robott, jetzt Feldarbeit an Feiertagen für die nicht bezahlt, sondern nur Speise und Trank verabreicht wird' szó átvétele. Mindehhez magam a történeti adatok ismeretében hozzátehetem, hogy a szó nyilvánvalóan előbb *kláka* alakban kerülhetett bele az erdélyi magyar nyelvbe, s itt a szóeleji mássalhangzó-torlódás egyik szokványos feloldási módjának alkalmazásával, bontóhang közébeiktatódásával nyerte későbbi és egyben mai formáját.

Az előbbieken kimutattam, hogy a történeti adatok mindannyia s az egy század óta nyilvántartott adalékoknak csaknem mindenike a romániai magyar nyelvjárásokból való. A hangtani megfontolások mellett a *kalákának* ez a nyelvföldrajzi előfordulása további bizonyíték arra, hogy e szó az évszázados egymás mellett élés nyelvi következményeként a románból került át a magyar szókincsbe.

9. S ha ez így van, akkor meg kell vizsgálnunk az alaki megfeleléseken és a nyelvföldrajzi mozzanatokon túl a román szó és a magyarba átkerült kölcsönszó történeti-társadalmi jelentkezésének és jelentései alakulásának kérdéseit is.

a) A román *clacă*-ra vonatkozó első adat a XVII. század végéről vagy a XVIII. század legelejéről való, újabban Halici Mihálynak tulajdonított Anonymus Caransebesiensis néven emlegetett szójegyzékében olvasható *Klake* alakban (DAC.: uo. még több XVIII. századi előfordulás). Az 1633-tól fennebb román vallók ajkáról elhangzott vallomások magyar fordításból kijegyzett s előbb idézett adalék azon-

ban kétségtelen bizonyítéka annak, hogy bármikor került is át a szlávból a románba a szó, a XVII. század derekán már beletartozott a jelzett vidék legalább három román pontjának, de hihetőleg távolabbi vidékeknek román szókincsébe is. A többi XVIII. századi magyar levéltári adat valamelyes bizonyossággal szintén a román *clacă* Erdélyszerte való korai elterjedéséről tanúskodik.

b) A román szó jelentésére a következő szótári adatok vehetők figyelembe: a DAc. 1. Corvée... (În vechile Principate române, pînă la 1864, cînd s-a desființat zilele de muncă fără plată pe care era dator să le facă șerbul (țăranul neliber, clăcaș, rumân, vecin, iobag) stăpânului moșiei (Domn, boier, mănăstire) pe care locuia și care-i dădea în schimb pămînt de hrană (din ale cărui produse dedea dijmă) pentru el și familia lui, boieresc (Moldova), robotă (Transilvania). — 2. Journée de travail gratuite pretée par les paysans; réjouissances qui terminent cette journée... Prin extensiune (și în Transilvania) muncă gratuită de bună voie, răsplătită numai cu mîncare bună, seara cu petrecere cu lăutari și joc, făcută de săteni și sătence, uneori la sărbători mai mici sau în lungile nopți de iarnă, spre a ajuta pe preot, dascăl sau alt om de seamă din sat ori spre a se ajuta unul pe altul la lucrările cîmpului (arat, prășit, secerat, cărat, desfăcutul păpușoiului etc.), la clădiri, lucrări femeiești (tors, țesut, etc.). — 3. Troupe... Ceată, grămadă.

c) Egy másik szófejtő szótár a szónak alábbi két, egy régi és egy mai jelentését ismeri: „Vechi. Corvadă, muncă gratuită pe care țărani și șerbii o datorau domnului, boierilor sau mănăstirilor: în Țara Rom. 12 zile pe an, în Mold. 24 (numită și boieresc și lucru, iar în Trans. robotă). La 1864, supt Cuza fiind împrăștiți țărani, s-a desființat claca. — Azi, Ajutor mutual între țărani la seceriș, la dezghiocat fasole și la altele cînd se adună în casa celui care are nevoie de ajutor și care le dă în schimb mîncare și băutură, și astfel e sinonim cu șezătoare. *Lucru de clacă* 'lucru gratuit și fig. fără tragere de inimă, deci prost' (Scriban, DicțLR.).

Nem lehet kétség afelől, hogy a magyar szó — a XVII. század első feléből és közepe tájáról ismert első, bizonytalan jelentésű adalékokat kivéve — az előbb idézett mai

jelentésben volt használatos (1. előbb a 2. pontban a *kláka* alatti első idézeteket). A többi levéltári adatból is jobbra ez a jelentés olvasható ki. Az összes adatok ismeretében csak éppen itt-ott látjuk megvillanni a másik, a moldovai és havaselvi régiségben kizárólagosnak jelzett 1. román jelentést. Valószínűnek látszik tehát, hogy a magyarban eddig kiderítetlen okokból a román kölcsönszó a DAC.-ból idézett 2. jelentésben honosodott ugyan meg, de — talán a Moldova és Erdély közötti szoros népiségtörténeti kapcsolatok vagy esetleg ettől független gazdasági okokból történt belső jelentésfejlődés eredményeként a XVIII. század folyamán a *kaláka* (< *kláka*) a DAC.-tól közölt 1. jelentésben szórványosan Erdélyben is használatos lehetett. Az uralkodó s hovatovább mindinkább eluralkodó jelentésként azonban a 2. jelentés véglegződött. Az meg aztán igazán érthető, hogy a feudalizmus korabeli jobbágyi-zselléri kötelezettségek teljes megszűnte után a *kaláka* csak az a 2. jelentése állandósult, amelyet a román szótáriródalom is egyetlenül élő „mai“ jelentésnek tart.

A MTsz.-tól 2. jelentésként idézett 'házi multság', illetőleg 'falusi nyári táncmultság' és a 3.-ként számon tartott, csak kis területre szorítkozó 'lármas veszekedés, csetepaté, verekedés' alkalmasint a magyarban keletkezett, úgy, hogy a *kaláka* befejező mozzanatára, a multságára, illetőleg az ezzel kapcsolatos nézeteltérésekből eredő békétlenkedések, veszekedések, erőszakoskodások, illetőleg verekedések jelölésére siklott át a jelentésbeli hangsúly. Ha tehát egyáltalán voltak, illetőleg vannak ilyen jelentései is a szónak, ezek csak ilyenféle természetes jelentésváltozással a magyarban keletkezettek.

10. Szükségesnek látszik fejtegetésem záró soraiban néhány szót ejteni a *kaláka* és családjának a magyar szókészletben elfoglalt mai helyéről is. Az, hogy a fölös számú történeti és nyelvjárási adatok egybehangzóan a szónak csak romániai nyelvjárások területén való életét bizonyítják, nem jelenti egyben azt is, hogy e szó megmaradt volna erdélyi magyar táj- vagy legfeljebb köznyelvi szónak. CzF. 1865 táján ugyan még a *kaláká-t* „székely szó“-nak minősíti, s Hunfalvy is csak a romános vidékeken ismeretes szók közé sorolja (NyK. XIV,

308), a századvégi (1899) akadémiai Czimszó-jegyzékben azonban már szótári előfordulására való utalás nélkül, azaz olyan szóként olvashatjuk a *kaláká*-t, amelyet a jegyzék két szerkesztője, Melich János és Szily Kálmán élő köznyelvi szónak tekint. S ha ez a jelentés nélküli besorolás magában még nem is perdöntő a kalákának a közmagyar nyelv szintjéig való felkerülése kérdésében, a szónak a legújabb szótárakba való bejutása már kétségtelen bizonyítéka annak, hogy e szó, természetesen a feudalizmuskori jelentéstől kissé eltávolodva, már beletagolódott a magyar alapvető szókészletbe. Ennek bizonyságául csak egynehány újabb magyar szótár következő adatát idézem (a szótári címszókból a mi szempontunkból érdektelen nyelvtani jelzéseket elhagyom): *kaláka* 'Volksbrauch gemeinsam verrichtete Arbeit' [KelThien, MNémSz.] | *kaláka* 'travail en commun (des paysans qui s'entr'aident)' [Sauvageot, MFrSz.] | *kaláka* 'entraide de villageois, entraide collective au village, *kalákában* avec l'entraide de villageois' [Eckhardt, MFrSz.] | *kaláka*: voluntary cooperative work (of peasants) [Országh, MAngSz. 1953, a jóval kisebb terjedelmű kézisztárban azonban e szó nincs meg]. — Valamelyes mértékig a köznyelvi-irodalmi nyelvi szinten való meghonosodás elfogadhatósága ellen szól azonban az ÉrtSz. tájnyelvi minősítése, habár — amint arra előbb már rámutattam — némi ellentmondást látok a minősítés meg a között az előfordulásra vonatkozó tény között, hogy az itt vizsgált szóra nézve ott Arany, Jókai és Móra műveiből vett példamondatokat olvashatni.

Mindezeknek tekintetbevételével talán megnyugtatóbb a szót az erdélyi köznyelvi szókinszbe beletartozó olyan szónak tartani, amely az erdélyi írók révén vagy erdélyi tárgyú irodalmi művekből stilisztikai jellemzés célkitűzésével az irodalmi nyelv szókinszében is polgárjogot nyert.

Az, hogy például a szók használati körét rövidítések alakjában gondosan jelző Eckhardt (erre nézve I. MFrSz. VI, IX—XII) e szó mellé semmi ilyenféle jelzést nem tesz, gondolom, határozottan azt mutatja, hogy ő is a szót nem táj-, hanem irodalmi nyelvi szóként kívánja számon tartani.

11. Az itt előadottakból a *kaláka* szó történetére nézve kiderítettek mellett alkalmasint néhány figyelmet érdemlő általánosabb módszertani felismerés is kiemelhető.

a) A közvetlen és állandó népi érintkezés olyan különleges esetében, mint amilyen a román—magyar egymás mellett élés esete, a szókincsbeli kölcsönhatás vizsgálata csakis a történeti, gazdasági és társadalmi viszonyok minél bensőségebb ismerete esetén biztathat eredménnyel.

b) Éppen az ilyen vizsgálat minél eredményesebb végzése érdekében a történeti adatoknak pontos időhöz, helyhez, személyhez és társadalmi rétegekhez kötése elengedhetetlen kívánalom.

c) A helyhez kötött román kölcsönszó történeti adatai nemcsak a magyar szótörténeti kutatást segítik majd hozzá a román kölcsönszavak történeti-nyelvföldrajzi kérdéseinek tisztázásához, hanem feltehetően a román szótörténet művelőit is támogathatják az ilyen jellegű vizsgálatokban. Román szótörténeti adatok esetleges hiányában a magyarban általános elterjedtségnek örvendő román kölcsönszó esetében meglehetősen valószínűséggel számolni lehet azzal, hogy ezek a szók egykor az erdélyi román nyelvjárásokban is általános elterjedtségűek voltak, hiszen másként e szók használata a magyarban is területileg csak szűk körre szorítkoznék.

d) Amennyiben ez egy-egy szó esetében megtehető, a kérdéses szó történetét a tőle jelzett néprajzi szokással, a népi élet megfelelő mozzanatával kapcsolatban kell megvizsgálni. Ilyen jellegű szótörténeti kutatás még a népi élet kutatóját is hozzájuttathatja történeti-néprajzi tanulságokhoz.

12. Ha e sorok írójának több mint négy évtizede folyó szótörténeti gyűjtéséből származó román kölcsönszó-anyag okleveles adatainak a Babeş—Bolyai Egyetem magyar nyelvtudományi tanszékén most folyó feldolgozó munkálata során sikerül majd ilyenféle módszertani elveket érvényesítenie, megvan valamelyes biztosítékunk arra, hogy a magyarba átkerült román kölcsönszavaknak vizsgálata a magyar nyelvtudomány érdekein túl a román nyelv kutatói számára is némi tanulsággal járhatson. Nyil-

vánvaló azonban, hogy a kétoldali tanulságok minél teljesebbé tétele érdekében ajánlatos a magyar nyelv román kölesönszavainak feldolgozása rendjén a román és a magyar nyelv kutatóinak egyidejű bensőségesebb együttműködése.

1962/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

IV
TÁJSZAVAINK ÉLETÉBŐL

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BAZSÁLRÓZSA, BAZSARÓZSA

1. Az EtSz. a 'Paeonia; Peonienrose, Pfingstrose' jelentésű szavunkat csak a régiségből és csak *bazar* ~ *basal*, *bazsal* ~ *bazsál* alakban ismeri; a *bazsal* alakkal kapcsolatban megjegyzi, hogy ez az alakváltozat a XIX. század óta ismeretes. Van azonban ennek a növénynévnek a különböző nyelvjárási pontokon más alakja is. Bács-Bodrogból *basa-rúzsza* alakot ismerünk (MTsz.). Nagy Rózsa a Baranya megyei Nagyváty növényekkel kapcsolatos szokásairól és néphagyományairól írt szép dolgozatában szintén a *bazsarózsa* alakot említi a 'Paeonia officinalis' neveként (MNnyv. IV, 304 és kny. 39). A Szamoshátról Csúry Bálint is ugyanennek a növénynek neveként a *bazsarózsza* névalakot ismeri (SzamSz.). Ugyanő idézi ebben a szólásban is: „Úgy nyílik az orcája, mint a *bazsarózsza*“: (= olyan piros, majd kicsattan) [i.h.]. Szegedről a *bazsarúzsza* 'Paeonia' név mellett, régi névalakként a *buzér*, sőt Móra Ferenc nyelvéből a *papvirág* nevet is ismerjük (SzegSz.). Magam is Désen és — emlékezetem szerint — Erdélyben másutt is a *bazsarózsa* nevet hallottam emlegetni. Háromszékből szintén e név használatára vonatkozó értesüléssel rendelkezem (Sándor Tivadarné szóbeli közlése 1944). Családi kapcsolataim révén tudom, hogy Szatmárnémetiben például a *bazsarózsa* név mellett a *pümközsdí rózsza* is járja (Csáti Béla szóbeli közlése). Egybevág ez Csúry szótári adataival, nála ugyanis a *bazsarózsza* és a *pümköstirózsa* a Pfingstrose két névváltozata; ugyanígy van ez Baranyában is (l. Nagy Rózsa, i.h.), habár az OrmSz. csak a *pümközsdí rózsza* nevét szótározza a 'Paeonia officinalis' neveként. Nagy Jenő szerint a kalotaszegi Magyarvalkón egy Bándi János nevű ember ragadványneve a *Bazsarózsa*. Állítólag az anyósa ragasztotta rá e nevet: annyira csodálta vejét (ritka anyós!), hogy egy alkalommal felkiáltott: „Jaj, nem adnám semmijér, ojan, mint egy *bazsarózsa*“ (EM. XLIX, 112).

2. Az EtSz. e növénynevet ismeretlen, helyesebben tisztázatlan eredetűnek mondja, de jelzi, hogy valószínű az összefüggése az egyh. szláv *božur*, bolgár *bòžur*, szerb—horvát *bòžur* növénynévvel. Érdekes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a *bazsálrózsa* névnek az erdélyi régiségből az EtSz.-ban idézett alakokon kívül még más formái is kimutathatók. Egy XVI. századi növényteni munkából nemrégiben közölt növénynév-bejegyzések között rátalálunk a XVI. század végén tett *bufir rofa* 'Peonia', a XVII. századi kézzel beírt *Bafur* és végül a következő századból keltezhető *Basa-rósa* névalakra is (MNY. XXXIX, 333). Az előbbi névalak talán közvetítő forma a szláv nyelvekből ismert alakok meg a magyar régiségből kimutatottak között.

3. Ezeknek és más régiségbeli alakoknak a felsorolásával Kniezsa István már határozottan a szláv származás mellett foglalt állást, habár magát a szláv szót tisztázatlan eredetűnek minősítette (SzlJ. 85). A TESz. szerkesztői határozottan délszláv eredetű szóként tárgyalják e virágnevet, és forgalmi értékére vonatkozó minősítésként ezt írják róla: „A szaknyelven kívül némileg népies stílusértékű szó, a köznyelven a *pünkösdi rózsza* az általánosabb.“ Ez a minősítés azonban aligha tekinthető egészen pontosnak. Valószínűleg csak a magyarországi köznyelvben áll így a helyzet, mert például az erdélyi köznyelvben a *Paeonia* neveként a *pünkösdi rózsza* nevet alig-alig ismerik. Itt ti. a *bazsarózsa* és a *peonia* név járja. E két névváltozat használatával kapcsolatban azonban igaza lehet Cseh Zoltánnak, aki szóbeli közléssel arról értesít, hogy gyermekkorában, e század elején Héjjasfalván a kerti *Paeonia festiva*-nak csak a nemesítetlen fajokhoz hasonló, sötétvörös színű, de teljes virágú változatát nevezték *bazsarózsának*, a valamivel később divatba jött rózsaszínű és fehér virágú virágfajtát már *peoniának* nevezte környezete. Dési gyermek- és ifjúkori emlékeim alapján magam is ezt mondhatom. Ma már Kolozsvárt például e virágot csak *peonia* néven hallom emlegetni.

Ezek után azt hiszem: ha valaki megrajzolná e virágfajta szóföldrajzi térképlapját úgy, hogy nemcsak a nyelvjárási, hanem a táji (regionalis) köznyelvi névváltozatok is rákerülnének a lapra, rendkívül színes és módfelett érdekes lap kerülne elénk.

1944/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BECSTELEN, BESTELEN

1. A kolozsvári régiségbeli *bestelen király 'sintér'* szó-szerkezetről mondtak (MNy. XXXVI, 262) kiegészítéseként még annak idején néhai való jó Csefkó Gyula, a magyar szó- és szólástörténeti kutatás egyik szerénységben rejtőzködő, nagy képviselője, több XVII—XVIII. századi adalék egyidejű felsorakoztatásával megállapította, hogy a *becstelen*-t „Erdély XVII—XVIII. századi nyelvben csaknem mindig *s*-sel mondták és írták“ (MNy. XLIII, 208). Minthogy az azóta eltelt idő alatt erdélyi szótörténeti adatgyűjtő munkám (l. Pais-Eml. 67—77) rendjén a címbeli alakpár vonatkozásában is viszonylag gazdag anyagra tettem szert, a Dés város teljes ó-levéltári anyagából és az Erdély más részéből származó levéltári darabokból kijegyzett fölös számú *becstelen* ~ *bestelen* adalék birtokában most abban az előnyös helyzetben vagyok, hogy a címbeli két alakváltozat idő- és térbeli jelentkezésével, valamint a végbement többszörös jelentésváltozással kapcsolatban az eddigi megállapításokon túl újabb észrevételeket tehetek. Most tehát erre keríték sort.

2. Az észrevételezés rendjén legbizonyítóbb erejű kétségtelenül az volna, ha felsorakoztathatnám az összes, okleveles gyűjtésből rendelkezésemre álló erdélyi régiségbeli adalékokat. Mivel erre az adalékok meglehetősen nagy száma miatt a rendelkezésemre álló tér kötöttségében nem gondolhatok, az adattárat a mellékelt térképvázlattal helyettesítve, az alábbiakban csak magyarázó-összefoglaló észrevételeim előadására szorítkozom. Különleges előnyt biztosít számomra a felvetődő kérdések tisztázása alkalomával az, hogy legalább egy település, Dés levéltárának darabjaiból kijegyezgetett tekintélyes számú, időbelileg folyamatosan felsorakozó adalékanyag birtokában az érdeklődésre számot tartó kérdések jóval biztosabban tisztázhatók, mint ha csak elkülönülő pontokról származó, tér- és időbelileg elszórt adatok állanának rendelkezé-

semre. Éppen ezért a következőkben előbb a dési anyag alapján tehető észrevételek közlésére keríték sort. A dési régiségbeli adatokból valamelyes bizonyossággal ezek állapíthatók meg:

a) A *bestelen* ejtés első írásbeli rögzítésével a dési anyagban egy 1702-ből keltezett oklevélben találkoztam. Ez időponttól kezdve azonban itten a cs-s formákkal szemben az s-es alakok rohamos terjedése szembeszökő. Az idevonatkozó adalékok között ugyanis 1702 után mindössze négy évből (1706, 1736, 1740, 1749) jegyeztem ki cs-s adalékokat az 1702—1816 közötti időszakaszból származó mintegy 40 s-elő szótörténeti adattal szemben. A *bestelen* forma eluralkodása és új jelentéseivel [erre nézve l. alább a b) pontot] egyetlen ejtésalakká válása Désen tehát csak a XVII. század végén kezdődhetett ugyan meg, de aztán alig fél század alatt itten a *bestelen* ejtés válhatott egyeduralkodóvá, hiszen gyűjtésem rendjén a dési levéltári anyagban 1749 utánról egyetlen *becstelen* olvasatú alakkal sem találkoztam. S noha innen gyűjtött anyagomban 1816-on innenről kijegyzett adalékom sincs, ebből egyáltalában nem következtethetünk a *bestelen* dési kihalására, hiszen magam gyermek- és ifjúkori emlékeim alapján jó lélekkel állíthatom, hogy Déznek nyelvjárásias köznyelvében az s-es alak még 1910—1920 között is kizárólagos volt, és a *becstelen* csak irodalmi nyelvi szinten és irodalmi nyelvi 'inhonestus' jelentésben élt Désen még a „bennszülött“ értelmiség mindennapi nyelvében is. Így emlegették akkortájt a *bestelen*-t 1. 'gyalázatos, ocsmány, rút'; 2. 'idomtalan, esetlen, ormótlan' rokon jelentésű szók egyenértékeseként szokással, természettel, ruhadarabokkal, fejérszemélyek kikapósságával, könnyű erkölcsével, valamint tárgyak szokatlan nagyságával (*bestelen* nagy!) megmiegymással kapcsolatban, tehát mindig azokkal a viszonylagosan „újabb“ jelentésekkel, amelyek az előbbi 'inhonestus' jelentésből fejlődhettek.

b) Kétségtelen a dési régiségbeli adatokból az is, hogy a többszörös jelentésváltozás, illetőleg jelentésszíneződés (1. 'érték nélküli'; 2. 'becsület nélküli'; 3. 'erkölcsileg rút, ocsmány, gyalázatos'; 4. 'idomtalan, ormótlan, esetlen') a dési nyelvben már a *becstelen* alakváltozat egyedül való használatának korában, tehát még az első ilyen adat je-

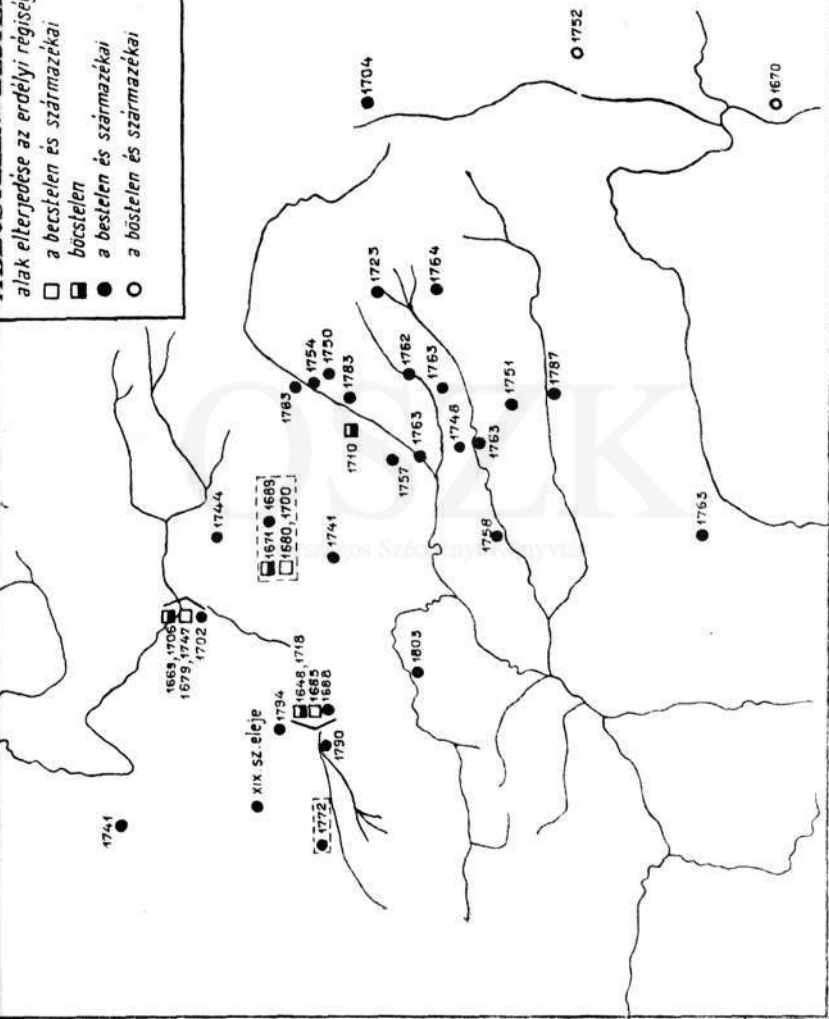
lentkezését (1669) megelőző időben, de közelebbről meg nem határozható időpontban megindulhatott. A *bestelen* tehát már az előbb 3.-ként jelzett új jelentéssel kezdhetette meg a maga külön életét; legfeljebb az előbb jelzett 4. jelentés tekinthető ez újabb ejtésforma XVIII. század elején inneni jelentésfejlődése eredményének.

3. Jóllehet szótörténeti céduláim végleges rendjének kialakítása előtt egész Erdélyre vonatkozólag nem tudok olyanszerű biztos megállapításokra jutni, mint azt a már teljesen elrendezett dési szótörténeti adalékok felhasználásával tehettem, az eddig összekerült mintegy 50 erdélyi *becstelen* ~ *bestelen* adat tanúsága alapján ilyen megállapítások tehetők:

a) A *becstelen*, illetőleg *böcstelen*-nek olvasható írásváltozatokkal Erdélyből csak az 1648—1718 közötti időből rendelkezem. Ezek szerint erdélyi vonatkozásban az első dési jelentkezésnél (1669) valamivel előbbről (1648) került elő az első *böcstelen* adat éppen Kolozsvárról, s a legutolsó (1718) is innen: az aranyműves-, ötvös-, a mészáros- és szabócéh iratanyagából 6 adat; a többi 7 adat közül is 5 a széki református egyházmegye törvénykezési jegyzőkönyveiből való. Az előbbi tehát a városi polgárság, az utóbbi az egyházi értelmiség egykori ejtészváltozatát rögzítheti. Csak két, azonagy iratból származó *böcstelen* adalékom van nyelvjárási környezetből, a marosszéki Szentkirályról. Hogy azonban a cs-s ejtés egész Erdélyben már a XVII. század második felében általánosságban visszaszorulóban volt az s-elő ejtéssel szemben, arra bizonyíték az, hogy 1670-től már találkozunk a *bestelen* ~ *böstelen* ejtés rögzítésével is. Először a Sepsiszentgyörgytől délre fekvő Bodolán (1670), de aztán valamivel később Kolozsvárt (1688, 1692, 1698) és a széki református egyházmegye említett jegyzőkönyvének szövegeiben (1698) is. Egy kolozsvári vallató jegyzőkönyvből való egyik kijegyzésemben érdekes kettősségként a hivatali nyelvhasználatot rögzítő vallató kérdésében cs-s alak, a köznyelvi formát őrző valamásrészletben viszont s-elő változat áll. A XVIII. századból való, földrajzilag rögzíthető adalékaim is Erdélyszerte az s-elő alakot mutatják elterjedtnek. (A további szöföldrajzi részletezés helyett l. a térképvázlatot.) Mint-hogy pedig legutolsó cs-s adalékom Désről 1749-ből, más-

alak elterjedése az erdélyi régióban

- a berstelen és származékai
- böstelen
- a bestelen és származékai
- a böstelen és származékai

honnan Erdélyből 1718-ból való, a rendelkezésemre álló adatokból kitetszően a cs-zökkel szemben a XVIII. században egyre szaporodnak az s-elő formák, úgyhogy ezen időponton túl Erdélyben nyelvjárási és nyelvjárásias köznyelvi szinten máig is szinte kizárólag az s-elő alak él. Valóban igazat kell tehát adnunk Csefkónak abban, hogy a *becstelen*-t Erdély XVII—XVIII. századi nyelvében csaknem mindig s-sel mondták (i.h. 208). Legfeljebb időmegjelölés tekintetében kell pontosabban így fogalmaznunk: A XVII. század 70-es éveitől egyre gyakrabban, a XVIII. század közepe tájától meg, úgy látszik, kizárólagosan s-sel ejtették. Hogy az ilyen ejtett alak a XIX. század elején az erdélyi köznyelvben is általános lehetett, arra bizonyítékul nem kisebb tekintély, mint Gyarmathi Sámuel idézhető. Ő ugyanis Vocabulariumába (Bécs 1816) a *bestelen* címszót és két származékát felveszi, a *becstelen*-t azonban hiába keressük a betűsor megfelelő helyén.

b) A levéltári adalékok tanúsága szerint Erdély-szerte végbement az a jelentésváltozás is, amelyről már a dési adatok megvizsgálásakor szóltam. A XVII. századi erdélyi adatok bizonyossága szerint is még a *becstelen* alakváltozat egyeduralkodása korában megkezdődhetett ez a jelentésváltozás, a *bestelen*-t azonban már csak erkölcsi megbélyegzésként 'gyalázatos, ocsmány, rút', később konkrét tárgyakkal kapcsolatos 'idomtalan, ormótlan' jelentésű jelzőként alkalmazták az „új“ alakváltozat jelentkezése óta.

4. Talán jó úton járok akkor, amikor a *be(ö)stelen* > *be(ö)stelen* változás esetében nem merő fonetikus hangfejlődésre, hanem más, hasonló hangalakú szó alaki hatására gondolok. A régiségben és éppen az erdélyi régiségben is rendkívül gyakori volt ugyanis a *bestye* (< latin *bestia*) melléknév (EtSz.) jelzőként való alkalmazása különösen nőszemélyre vonatkoztatott megbecstelenítő minősítésként. Például csak 1567-től kezdődően a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekben, de másutt is idevonható adalékok százaival találkoztam (l. még a NySz., OklSz., CzF., EtSz., MTSz. adatait is). Kezdetben a *becstelen* másodlagosan bizonyonnyal 'becsülete vesztett'-et, 'inhonestus'-t jelenthett, de minthogy ezt a jelzőt nagyon gyakran használhatták kikapós fehérszemélyek, latorkodó, fajtalankodó fér-

fiak megbecstelenítő, sőt gyalázó jelzőjeként, a XVI. században már a *bestye k...*: *bestye kurafi* kapcsolatban sűrűn használatos hasonhangalakú *bestye* hatására, azaz alakkeveredéssel (*becstelen* × *bestye* > *bestelen*) kaphatta a *becstelen* újabb s-es formáját, és éppen az előbb jelzett, a XVI. század közepétől állandósultnak tekinthető *bestye*-jelzős kapcsolatok hatására nyerhette „újabb” 1. ’gyalázatos, ocsmány, rút’ → ’rút, csúnya, utálatos’ (pl. természet) jelentését előbb erkölcsi értelmű megbélyegzés, majd újabb, érthető jelentésfejlődéssel (’csúnya, rút → idomtalan, esetlen, ormótlan’) konkrétabb értelmű minősítésként is.

5. A szótörténeti gyűjtés rendjén összekerült fölös számú erdélyi *bestelen* adalék láttán a NySz. hiányaira jellemző újabb észrevételként megjegyezhető, hogy e szótárba az s-elő forma csak egyetlenben egy késői, 1785-ből való budai (!) kiadványból vett idézetből került bele. A szómutatóban azonban a *bestelen* alakváltozat nem, csak a *becstelen* szerepel. Az OklSz.-ban meg éppen hiába keressük akár a *becstelen*, akár a *bestelen* alakváltozatot. Az EtSz. szerint a *bestelen* először Márton József szótárában (1807) jelentkezik, majd Gyarmathi tölem is idézett Vocabulariumában (1816). Az EtSz. ugyan nem idézi, de megvan a CzF.-ban is legalább utalószó formájában így: *BESTELEN*, tájszó *BECSTELEN* helyett. — CzF. tehát a *bestelen*-t alak szerinti tájszónak tekintette. Ilyenként alkalmasint az első Tsz. (1838) következő címszava alapján kerülhetett be a CzF.-ba: „*Bestelen, becstelen, becsület ellen járó ember. Kézdi széki szó...*” Az első Tsz. jelentésmegállapítása azonban aligha szabatos, hiszen Szinyeyi József egyebek mellett Háromszékből is csak ’utálatos, rút, ocsmány’ jelentésben szótározza e tájszót, emellett rögzíti Zilahról az ’idomtalan, esetlen, otromba’ jelentést is. Ez utóbbi jelentés azonban az előbbiekkal együtt nemcsak a Tsz. jelzette pontokon, hanem — megfigyelésem és a kapott szóbeli felvilágosítások szerint — egész Erdélyben a nyelvjárásokban, sőt még a nyelvjárási színézódésű köznyelvben is általános. Hányszor hallottam gyermekkoromban egész életét Désen és Désaknán leélt, áldott emlékü nagyanyám szájából az erkölcsi megvetés, utálkozás felháborodott kifakadásaként ilyenféle mondatokat:

„Bestelen természet!“ | „Micsa *bestelen* gúnyát vettél fel?“ | „*Bestelen* perszóna!“ (nőre). „Ne *bestelenkedj* örökké!“ És így tovább.

6. Éppen a *bestelen* széles körű erdélyi köznyelvi és nyelvjárási használatára való tekintettel nem ártott volna tehát az ÉrtSz.-nak ez alakváltozatot *táj*(nyelvi) jelzéssel és különleges jelentéseivel a szótár anyagába már csak azért sem felvennie, mert ennél jóval ritkábban és szűkebb területre korlátozódóan használatos erdélyi megmásnét való tájszók is helyet kaptak a magyar szókészletnek ebben az egyébként csodálatosan gazdag és nagyszerű kincsestárában. Az ÉrtSz.-ba való felvétel mindenesetre megkönnyítette volna bárki számára ennek a még irodalmi művekben is itt-ott fel-feltűnedező erdélyi tájszónak megértését, illetőleg helyes értelmezését.

Most — utólag — látom, hogy erre ugyancsak szükség lenne, hiszen közelebbről is a romániai magyar elbeszélők nyelvéről írva, Péter László tanácstalanul állt meg az Asztalos István használta *bestelen* előtt, bevallva azt, hogy nem tudja megállapítani: egyéni szóalkotás teremtette-e vagy pedig tájszó (Nyr. LXXX, 67). Ha elővette volna a MTsz.-t, persze feleletet kaphatott volna e kérdésre. Így is jó úton járt azzal a vélekedésével, amely lényegében megegyezik a fennebb kifejtett magyarázattal.

JÓ BONYÓ, JÓ BOPO; BONYÓ, BOPO

A kalotaszegi Bábonnyban 1936-ban és 1938-ban végzett népryelvkuató munkám során gyakran hallottam a jó *bonyó* és jó *bopo*, még gyakrabban a *bonyó* és *bopo* köznevet. A két előbbit 'dédanya', illetőleg 'dédapa', a két utóbbit 'nagyanya', illetőleg 'nagyapa' értelemben használta e kicsiny falucskának alig száz lelket kitevő magyar lakossága. E kis falu egyik családjában, az Eszes Laci Jankó házában, ahol a gyűjtés időpontjában (1938 táján) még a dédszülők is éltek, az unokák a nagyszüléket *apó* ~ *apu*, illetőleg *anyó* ~ *anyu* néven szólólongatták, a dédszüléket pedig *bopónak*, illetőleg *bonyónak* hívták. Egy másik családban, özv. Eszes Kis Jánosnénál az *apai nagyanyát ides* (= édes) *bonyónak* vagy a *mi bonyónknak* mondták. Bár e két használat a faluban nem volt általános, érdemes volt feljegyezni ezeket az adalékokat, mert a két család tekintélyes volta miatt az e két családban keletkezett jelentéshasználat idővel esetleg átterjedhet más családokra is, sőt általánossá is válhatik, ha e fejlődést a köznyelviesség a tájszók háttérbe szorításával, illetőleg helyettesítésével meg nem akadályozza. — Nem árt megjegyezni, hogy a *Bopo* Bábonnyban 1938 táján egy öreg rendű ember megkülönböztető (ragadvány)neve volt; ezt aztán a falu többségében román lakossága is *Bopău* formában emlegette.

A *bopa* és *bonya* rokonságnevet egyébként Kolozs megye megjelöléssel már a századeleji közlésből ismerjük (Nyr. XXX, 385, XLIV, 175). Magam is feljegyeztem a *bopa* 'nagyapa' tájszót 1932 nyarán a Lápos menti Domokoson.

A *bonya* ~ *bonyó* tájszót elsőként a román *bună 'avia'* szóból magyarázta Alexics György (Nyr. XVI, 514), majd az ő nyomán Szinnyei (Nyr. XXIII, 114). E magyarázat azonban kétségtelenül téves irányban jár. Az EtSz. írói is Horger Antal magyarázatát fogadták el (MNY. IX,

228—9; 1. még Zolnai Gyula: MNy. XIX, 88—9). Eszerint a *bonya* és a *bopa* rokonságjelző tájszó a régiségből is kimutatható *job anya* és *job apa* jelzős kapcsolatból szóhatártévesztés eredményeképpen alakult. Szinnyei valóban idéz is Kalotaszegről egy *jóbonya* alakot (Nyr. XVI, 143, XXII, 423).

E fejtegetésekhez magam először is azt fűzöm hozzá, hogy a kalotaszegi *B á b o n y* népnyelvében ma nem a *bonya* és *bopa*, hanem *bonyó* és *bopó* alak él. A birtokos ragos alakok azonban a következők: *bonyóm*, *bonyód* ~ *bonyád*, *bonnya* ~ *bonyája* ~ *bonyója*, *bonyónk* ~ *bonnyánk*, *bonyótok* ~ *bonyátok*, *bonnyik* | *bopóm* ~ *bopám*, *bopód* ~ *bopád*, *bopja* ~ *bopája* ~ *bopója*, *bopónk* ~ *bopánk*, *bopótok* ~ *bopátok*, *bopjik*.

A párhuzamos *bopó* ~ *bopa*, illetőleg *bonyó* ~ *bonya* alakváltozatok egymáshoz való viszonyát nem kell különösebben magyarázni. Ez alakváltozatok közül az elsők éppen olyan kicsinyítő, becéző alakok, mint amelyet az *anya* és *anyó* szópárban láthatunk.

Másik megjegyzésem a címben írott tájszók történeti alakjára vonatkozik. Kalotaszeg történetére irányuló levéltári kutatásaim közben éppen kalotaszegi keletkezésű levéltári darabokban olyan adatokra akadtam, amelyek kétségtelenné teszik Horger magyarázatának helyességét. Egy 1695-ben *B á n f f y h u n y a d o n* tartott vallatás irataiból például a következő részletet jegyeztem ki: „En nagyobb leven idővel Szallek az Kis Kati Mathe *jobbapam* helyere“ — vallotta az egyik jobbágy (ESzT.). Egy másik bánffyhunyadi vallatás alkalmával Paulus Bethlendi (74 év körüli) jobbágy 1770-ben így vallott: „Az én Édes Anyám Attyától hallotta s Az Anyám Nékem beszellelte, hogy Koldusi állapotra jutván a *jobb Apám*... egyik háztól fogva a másik házig vezette“ (I.h.). Az itt idézett két okleveles adat — minden valószínűség szerint — szó szerint feljegyzett jobbágyvallatásokból való, tehát mindkettő kétségtelenül nyelvjárási adalék. Mint-hogy a XVII. és XVIII. századi oklevelek hangjelölése nagyon bizonytalan, az itt közölt szövegekből nem merek arra következtetni, hogy a két oklevélszöveg kérdéses szava csakis *jobbapá*-nak olvasható, hiszen a szövegek

helyesírása az okleveles forrás leírójának helyesírását is tükröztetheti. Annál inkább nem merem ezt tenni, mert egy másik, ugyancsak kalotaszegi eredetű levéltári darabban a következő részletet olvastam: 1698: „... azt a földet... ennekem meg az *job anyam* szerzette volt...” (I.h.). Ez az adat egyebek között még azért is érdekes, mert román jobbágyok vallatásából való; minden jel arra mutat, hogy e vallatás román nyelven folyt, és a vallató a saját köznyelvében is meglévő *job anya* ~ *jobb anya* közszóval fordította le a megfelelő román szót. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a *job anya* ~ *jobb anya* szó még a XVII. század végén is élt az erdélyi köznyelvben. A másik két történeti adatból is erre lehet következtetni anélkül, hogy az okleveles forrás szerkesztői a kérdéses közszók lejegyzésekor nem tartották szükségesnek értelmezést fűzni hozzájuk.

A felsorolt levéltári és a jelenkori nyelvjárási adatok tehát nem hagynak kétségben afelől, hogy Horger származtatása helyes. Az azonban lehetséges, hogy a fejlődés mégiscsak ez volt: *job anya* > *jobb anya* > *jó bonya*, elvonással: *bonya*: > *bonyó*; illetőleg *job apa* > *jobb apa* > *jó bopa*, elvonással: *bopa*: > *bopó*.

Kalotaszeg népnyelvi térképének most folyó gyűjtőmunkálataiból úgy látszik, hogy a *bonya* ~ *bonyó* 'nagyanya', a *bopa* ~ *bopó* 'nagyapa' és a *jó bonyó* ~ *jó bonya* 'dédanya', a *jó bopó* ~ *jó bopa* 'dédapa' jelentésben Kalotaszegen szélteben használatos. Szólásokban van még ennél általánosabb 'ősapa'-féle jelentése is. Pl. Bábonyban, ha nagyon régen élt ősre utalnak, a *bopám bopját* (~ *bopáját*) vagy *bopóm bopját* (~ *bopóját*) emlegetik. „Még a *bopám* se beszélt így” — mondják a régiesen, különösen beszélő emberre. „Ez is a *jóbopám* világából van” 'ez a dolog is nagyon régi'. — A kalotaszegi jelentésváltozatok között érdekes a *bopa* ~ *bopó*, illetőleg *bonya* ~ *bonyó* szónak a nagyszülékre utaló jelentés mellett kifejlődött 'öregember', illetőleg 'öregasszony' jelentése is. E jelentésváltozás a rokoni szálakkal át- meg átszótt kalotaszegi falvakban egészen érthető. Ilyen jelentést jegyzett fel az elsődleges jelentés mellett Magyarbikalon is a népnyelvi térkép anyagának két

gyűjtője, Gálffy Mózes meg Márton Gyula, és ilyent figyeltem meg magam már előbb B á b o n y b a n.

Ez adatok természetesen önmagukban is érdekesek, de a most készülő általános és tájnyelvi atlaszok mutatják majd meg igazán érdekesen azt, hogy ezek az alak- és jelentésváltozatok a magyar nyelvjárásterület mely pontjain és milyen jelentésben élnek.

1943

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Országos Széchényi Könyvtár
Könyvtár
Könyvtár
Könyvtár
Könyvtár

A CIBÓKA TÁJSZÓ ÉS ALAKVÁLTOZATAI

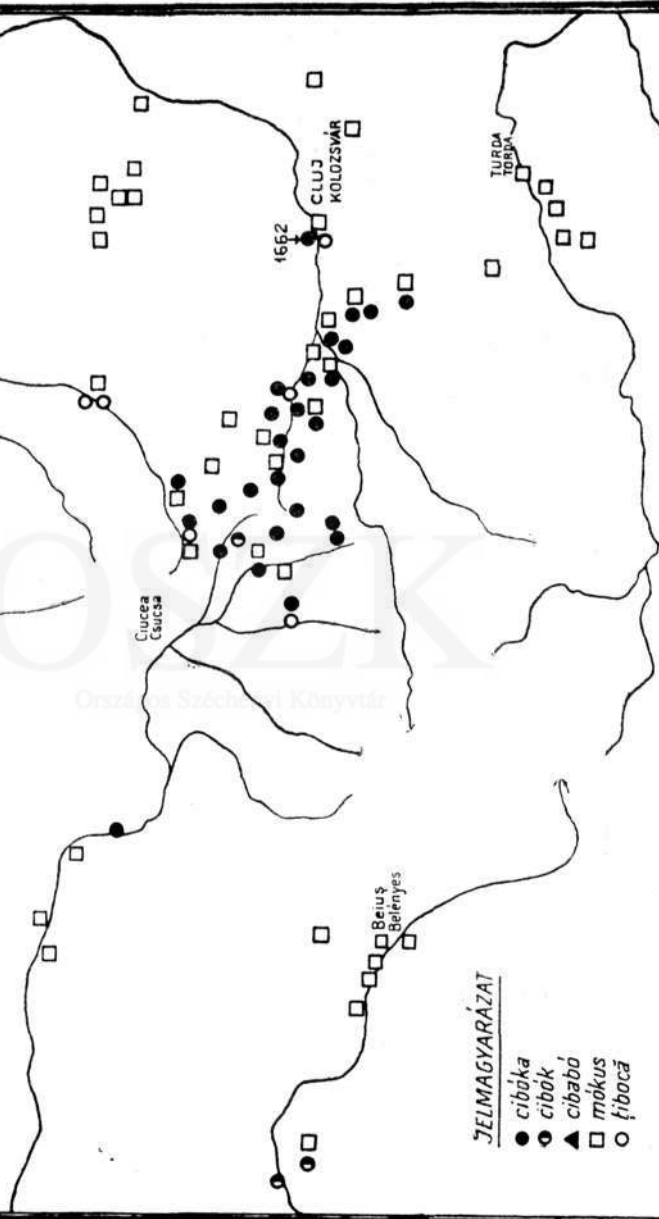
1. A román nyelvföldrajzi gyűjtés helyszíni munkálatai során Petrovici Emil a 'mókus; Eichhörnchen' román nyelvjárási neveként Kalotaszeg Almás menti részének közvetlen közelében fekvő, teljesen román lakosságú Almásszentmihályon a *țiboucă* tájszót jegyezte fel. Minthogy Gálffy Mózesnek és Márton Gyulának Kolozsvár vidékén végzett magyar nyelvföldrajzi gyűjtőmunkája rendjén a román—magyar nyelvi kölcsönhatás tanulmányozása céljából néhány ponton a magyar adatok mellett a kérdőív teljes román szóföldrajzi anyagát is össze kellett gyűjtenie, gyűjtésük eredményeként tudjuk, hogy az Almásszentmihállal tőszomszédos Magyarzsombor románsága is a *tsibokă* tájszóval él (vö. Gálffy — Márton — Szabó: EM. XLIX. és kny. ETF. 181 sz. térkép és jegyz.). E tájszónak a szóban forgó vidék román nyelvjárásában való elterjedésére nézve nem érdektelen megjegyezni, hogy Kalotaszeg alszegei részén, az előbbi pontokhoz közel eső, vegyes lakosságú Bábonyban, majd délebbre, a Felszegezen a vegyes, magyar és román lakosságú Magyarókeréken, valamint a Nádasmentén a teljesen román Gorbón — román adatközlők szájáról — a szóban forgó állat neveként a gyűjtők ugyancsak a *tsibokă* tájszót, illetőleg ennek hangalakbeli változatait jegyezték fel (i.h.). Ez adatok felsorakoztatása után érdemes hivatkozni arra a szóföldrajzi adatra is, hogy a gyűjtés során még Kolozsvár egyik városrészében, Monostoron is a román adatközlőtől a *mókus* *tsibokă*-nak hallották a gyűjtők emlegetni (i.h.). Jóllehet a román szófejtés tudomásom szerint nem foglalkozott ezzel az, úgy látszik, csak egy szűk területen élő tájszóval, talán szabad lesz itt megemlítenem Petrovicinak egy előadásomhoz való hozzászólásából kiragadott véleményét, hogy ti. az előbbieken hivatkozott román tájszó alkalmasint magyar eredetű lehet. S noha e

cikkecske első megjelenéséig a magyar szófejtés sem tisztázta véglegesen a *cibóka* és ennek családjába tartozó tájszóváltozatok (l. alább) eredetét, talán szabad előlegeznem azt a véleményem is, hogy az alább kifejtendők számbavételével a román tájszó nekem is magyarból románba átkerült szónak tetszik. Mindettől függetlenül is néhány újabban előkerült adat világánál érdemes a magyar *cibóka* tájszó és alakváltozatai magyar nyelvöldrajzi és nyelvjárástörténeti vonatkozásainak tárgyalására most itt sort keríteni.

2. Mindjárt előjáróban megállapítható, hogy magára az itt vizsgálandó magyar tájszóra a MTsz.-ban csak egyetlen, de éppen Kalotaszegről közölt adatot találhatni. Újabban azonban Gálffy és Márton előbb már említett nyelvöldrajzi gyűjtőmunkája tisztázta azt, hogy Kalotaszeg egész területén az 'Eichhörnchen' magyar neve szinte kizárólag: *cibóka* ~ *cibóuka*. A felkutatott 42 kalotaszegi pont közül mindössze hárman adták az adatközlők a szóban forgó állat neve utáni kérdezőskedésre a *mókus* feleletet. Emellett néhány ponton párhuzamosan élő alakként mindkét elnevezés felbukkant, nem egy esetben úgy, hogy a párhuzamos alakok közül a *cibóka* már csak az idősebb rendűek szókincsében élő, a *mókus* ~ *móukus* viszont csak a fiatalabbaktól hallott állatnévként használatos (erre nézve l. Gálffy, Márton és Szabó, i.m. 459 és kny. 38, illetőleg a XII. sz. térkép és a hozzáfűződő jegyzetek). Ugyancsak Gálffy és Márton gyűjtéséből közreadott szótérképlapról tudjuk, hogy a *cibóka* elterjedési területe túlnyúlik a szorosabb értelemben vett Kalotaszeg határain, hiszen a Kolozsvárral nyugatról tőzsomszédos *K i s b á c s o n* kizárólagosan, *S z á s z f e n e s e n* meg a fiataloktól lejegyzett *mokus* mellett párhuzamosan, de régebben nyilván szintén egyetlen elnevezésként is a *cibóka* él. A *k o l o z s v á r i* *H ó s t á t b a n* azonban már csak a *mokus* nevet ismerik, és Kolozsvárról északkeletre, a *B o r s a v ö l g y é n*, keletre meg délkeletre a *M e z ő s é g* néhány gyűjtőpontként felvett közösségében is csak a *mókus* hangalakbeli változatai kerültek elő (i.h.). Minthogy Szászfenestől nyugatra, a Kalotaszeg Kapus menti része felé eső két pont közül *G y a l u b a n* a *mókus* párhuzamos névpárjaként a *cibóká-t*, *M a g y a r*

A CIBÓKA

és alakváltozatainak mai jelentkezése
a mókus és a fibocă társaságában

JELMAGYARÁZAT

- cibóka
- cibók
- ▲ cibabó
- mókus
- fibocă

lónán meg csak ez utóbbi alakot találták meg a gyűjtők, számomra valószínűnek látszott, hogy e pontoktól délre az Aranyosszék felé fekvő, jelentősebb magyar lakosságú községekben is találkozhatunk a *cibóka* névvel. Éppen ezért egy e vidéken még 1946-ban tett, más természetű tanulmányi kirándulás alkalmát felhasználtam arra, hogy tisztázzam Aranyosszék felé a *cibóka* és általában a kalotaszegies nyelvjárási sajátságok elterjedésének földrajzi határát. A »Huszonöt lap« anyagának kikerdezésével aztán tisztázódott, hogy a Szamos és az Aranyos vízválasztó vidéke egyben nyelvjárási határ a kalotaszegi és az aranyosszéki nyelvjárás között a Kolozsvár felé eső községek: Magyarfenes, Tordaszentlászló, Magyarléta nyelve a kalotaszegi, Magyarlétán túl, az Aranyos víz-vidékén élő magyarság nyelve az aranyosszéki nyelvjáráshoz tartozik. E megállapítással mindenben azonos eredményeket hoztak a közelebről Aranyosszék tájnyelvi atlasza érdekében végzett nyelvföldrajzi kutatások (Murádin László szíves szóbeli közlése). Éppen ezért érthető, hogy a vízválasztó vidékén, a kalotaszegi nyelvjárás körébe tartozó Magyarlétán és a rajta innen eső Magyarfenesen meg Tordaszentlászlón még az itt szóban forgó állatot a *cibóka* névvel illetik, bár Magyarlétán ismerik, de csak nagyon ritkán használják a *cibóka* mellett a *mókus* nevet is. (Ez itt is nyilván az iskola útján terjedő szó!) Az Aranyos melléke első, részben magyar lakosságú pontján, Alsójárán és Aranyosszék néhány községében (Aranyosrákos, Csegez, Mészkö, Torockó, Torockószentgyörgy) végzett ugyanilyen futó vizsgálódás során viszont már csak a *mókus* ~ *mokus* névvel talákoztam. Lényegében ugyanilyen szóföldrajzi eredményt hozott Murádin előbb említett aranyosszéki gyűjtőmunkája is. Magyarfenesen ugyanis a gyűjtő a *cibóka* tájszó mellett a fiatalabbaktól a *mókus* elnevezést is hallotta, Magyarlétán és Tordaszentlászlón azonban csak a *cibóká*-val, Aranyosszék területén viszont csak a *mókus* szóval és hangalakbeli változataival találkozott. (Ezeket az adatokat Murádin szíves hozzájárulásával még mutatványként sajtó alá készített nyelvföldrajzi térképlapjáról idéztem. Az időközben megjelent térképlapot l. NyIrK. II, 187.)

3. Még annak idején, a *cibóka* lapjához fűzött megjegyzések fogalmazásakor (i.h.) feltűnt nekem, hogy — eddigi tudásunk szerint — Erdélyből csak Kalotaszegről, helyesebben a kalotaszegi nyelvjárás területéről ismert *cibóká*-nak a Szilágyságban *cibabó* alakváltozata él. (Nyr. XXVIII, 235, MTsz., EtSz.; erre nézve l. még alább az 5. pontban.) Ez utóbbi változat viszonylag régi szó lehet, hiszen Baróti Szabó Dávid Kisded szótára (Kassa 1792, 52) is feljegyzi így: „Evet: evetke, mokus, *tzibabó*“. Ebből már régebben arra következtettem, hogy a *cibóka* szó kalotaszegi jelentkezése településtörténeti okokra vezethető vissza (l. erre nézve: Huszonöt lap. 459, illetőleg kny. 38). Valamivel később aztán az az ötletem támadt, hogy mivel Kalotaszegnek a nyugati fele, az ún. Felszeg egy okleveles adat tanúsága szerint 1276-ban Bihar megyéhez s ugyanez még jóval később is a váradi püspökség kalotai főesperességéhez (diaconatus de Kalota) tartozott, Kalotaszeget is a Bihart birtokba vevő magyar népcsoportok szállhatták meg (l. Bunyitay, VPüsp. III, 399 kk.; Ortway, MgEgyhFl. 505 kk. és térk.; Balázs, Kolozs 16. kk.; Jakubovich Emil: MNy. XXII, 221, 300, 359.; Jakó, Bihar 16—7.; Gálffy—Márton—Szabó, i.m. 459 és kny. 38). Éppen ezért jogosan úgy vélekedhettem, hogy e közigazgatási és egyházszerkezeti tények csak úgy érthetők meg, ha feltesszük, hogy a belső-erdélyi magyar nyelvjárástól maig elűtő kalotaszegies nyelvjárásai sajátságok miatt Kalotaszeg nyelvjárását vagy az ún. duna-tiszai (újabbán: tiszai) vagy az északkeleti nyelvjáráshoz tartozónak kell vallanunk. Mikor aztán 1949-ben alkalmam nyílt a kolozsvári egyetem és a kolozsvári akadémiai Nyelvtudományi Intézet egy kutató csoportja keretében mind a Sebes-, mind a Fekete-Körös mellékén nyelv-földrajzi kutatásokat végezni, bizonyos mértékig e vélekedésem még szilárdabb alapot kapott. Mivel mind ez ideig (1962) nem volt alkalmam ilyen irányú észrevételeimről beszámolni, röviden jelzem, hogy a csaknem teljesen román lakosságú királyhágói részekről elválasztott bihari és kalotaszegi magyarság nyelvjárása olyan mértékű egyezést mutat, hogy ezt másként, mint a jelzett településtörténeti tények figyelembevételével megmagyarázni nem lehet. Minthogy másfelől a kalotaszegi alnyelv-

járás lényeges hangtani sajátságokban (az *a*-zás és az *e*-zés hiánya, az *ě*, *ę*, *ä* megléte stb.) élesen különbözik a belső-erdélyi (mezőségi) magyar nyelvjárástól, ha már nyelvjáráshatárokat állapítunk meg, a kalotaszegi alnyelvjárást az ezutániakban nem lehet a belső-erdélyi nyelvjárásterülethez számítani, hanem — véleményem szerint — egy, részben a duna-tiszai (tiszai), részben az északkeleti nyelvjárásterület szilágysági részlegéhez közel eső, évszázados elkülönődésében azonban bizonyos mértékig önálló nyelvjárási sajátságokat fejlesztett tájnyelvi alakulatnak kell tekinteni. Ennek részletekbe menő igazolása ezutáni nyelvöldrajzi és nyelvjárástörténeti feladat. Ami szöföldrajzi szempontból ezt igazolni látszik, az éppen a *cibabó* : *cibóka* és alakváltozatai földrajzi elterjedésével kapcsolatos. Előzetes feltevésem mellett is nem kis meglepetésemre 1949 őszén a régi Bihar megyének Kalotaszeg felé eső legkeletibb, részben magyar lakosságú pontján, a Sebes-Körös melléki Réven valóban megtaláltam a *cibóka* 'mókus' nevet, ettől jóval távolabb, a Fekete-Körös völgyének az Alföldre kilépő szakaszán pedig, Tenkén és valamivel kintebb, Belfenyéren, megeltem a *cibók* : *mókus* névpárt. Belfenyéri adatközlőm, Kovács László (58 éves) azonban tájékoztatott arról, hogy ő gyermekkorában csak a *cibók* változatot ismerte, a *mókus*-sal csak elemi iskolai tanulása során találkozott. Ez utóbbi állatnév tehát a régebbi *cibók*-kal szemben csak az irodalmi nyelv hatása alatt kerülhetett bele a fiatalabb rendű belfenyérik szókincsébe. Úgy látszik azonban, hogy a régebbi név itt teljesen visszaszorulóban van: a belfenyéri fiatalabb nemzedék már sohasem használja a *cibók*, hanem csak a *mókus* állatnevet (Belfenyérről való Csák László akadémiai munkatársam szíves szóbeli közlése).

4. Ami aztán a *cibóka* : *cibabó* Kalotaszegen és Biharon kívüli elterjedését illeti, a MTsz. a *cibabó* szót ugyan Pungur Gyulának, illetőleg Juhos Bélának Zilahról és vidékéről való tájszóközlése nyomán 'pele' jelentésben szótározza, de utal a *cibókára* is (Nyr. IX, 182, XIV, 286). A 'pele' jelentés azonban véleményem szerint úgy kerülhetett bele a jelzett gyűjtésekbe, hogy a gyűjtők vagy a megkérdezettek, vagy akár mindnyájan a

pele egyik nagyobb fajtáját, az ún. erdei pelét téveszthették össze a hozzá megjelenésben valamennyire hasonlító mókus-sal. Magam zilahi tanárkodásom idején (1933—1936 között) a *cibabót* örökké az irodalmi-köznyelvi mókus egyenértékesekeként hallottam emlegetni. Ezt a megfigyelésemet különben támogatja az, hogy a századforduló táján szintén Zilahon tanárkodó László Gézától közzétett közleménybe is a mókus neveként a *cibabó* tájszó került bele (l. Nyr. XXVIII, 255). Mint Márton Gyula szíves szóbeli közléséből tudom, a *cibabó* a szilágysági Nagymonban is élő tájszó. Az EtSz. és újabban a TESz. is csak ezt a jelentést fogadja el. CzF. megemlítve a nyilván másodlagosan keletkezett *cziczabó* alakváltozatot is, „értelményét illetőleg“ utal az e vet és a mókus szóra; ez utóbbi címszó alatt adott magyarázatából kitetszően mindhárom nevet a 'sciurus (vulgaris)-ra vonatkoztatja. — Az ÜMTsz.-ből idézett *cicebó* változat (id. a TESz.) nem tudom milyen nyelvjárásból való, alakilag ez a *cicabó*-ból előreható hasonló eredményeként keletkezett alakváltozat lehet.

5. Mivel a *cibóka* szóra nézve mindeddig sem biztos szófejtést, sem reá vonatkozó történeti adatot nem ismerünk, csak ötletszerűen lehetett messzemenő következtetésekre jutni. Újabban azonban előkerült a XVII. század második feléből a szó továbbképzett *cibókás* alakja. Kolozsvár város ó-levéltárának régi divisionalis leveleket tartalmazó részlegében (jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltárban) kutatva egy 1662. december 7-én kelt osztóztató levélre akadtam. E levél szerint a jelzett időpontban „Haydu Geörgy“ és „Kapussi Szabo Andras“ mindketten kolozsvári „hűteős divisorok“ (= osztóztató bírák) a „kolosvari tanács commissioiabol“ a „Magiar Uczab(an) lakó Thordai Vargha Geörgy uram“ házához mennek, hogy ott a nevezett — felesége holta után maradt — „Cato“ nevű leánykájának „anyai harmadját“ „mutassa ki“, azaz jelölje meg. Az ilyen célra felvett „inventarium“-nak az adósságokra vonatkozó részében az adósság fedezésére felsorolt „marhák“ között ezt olvashatni: „Egy Cibokas viselt Niul beör gerezna tt. f. 4. d. ...“ (i.h. I, 146; a kiemelés tőlem). Ez adat értelmezéséhez tudnunk kell, hogy az itt olvasható *cibókás nyúlborgerezna*

alkalmasint nyúl bőrből készült és mókus-prémmel szegélyezett subaféle lehetett. [A szláv eredetű *gerezna* szó jelentésére nézve l. Kniezsa, SzlJöv. 194; Nagy Jenő, A torockói magyar népi öltözet. H. n. (1958), 25, 61. Magára a régi ruhadarabra: Kőváry László, Magyar családi viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából. Pest, 1861, 53. — Ez utóbbi adatra Nagy Jenő volt szíves felhívni figyelmemet.] Megjegyzendő, hogy e leltárrészlet tőlem kiemelt *cibókás* szava — mint a *cibóka*, mókus állatnév -s képzős származéka — kétségtelen bizonyítéka annak, hogy maga az alapszó a XVII. század második felében Erdély e részén már élt. De jöllehet kolozsvári leltárban fordul elő, mégis esetleg már akkor is kalotaszegi tájszó lehetett. Erre abból következtek, hogy az egyik összeíró, Kapussi Szabó András nyilván a közeli kalotaszegi Magyar kapusról, vagy a vele tőszomszédos Magyar kiskapusról kerülhetett Kolozsvárra. Az írás tanúsága szerint az osztóztató levelet ugyan Haydu György írta le, de Kapussi Szabó András szembeszökően „kiírt“ aláírása olyan gyakorlott oklevelezőre vall, hogy az oklevél szerkesztését, illetőleg tollbamondását is nagy valószínűséggel neki kell tulajdonítanunk. Minthogy azonban a leltárba a *cibókás* jelző mint közvetlenül értett szó minden megjegyzés nélkül került bele, ha fel is tesszük a szó korabeli tájnyelvi voltát, az nem lehetett ismeretlen a kolozsváriak előtt sem. Ha ugyanis továbbmenően tudjuk, hogy Kolozsvár háztartási alkalmazottai évszázadok óta éppen Kalotaszegnek városunkhoz közel eső falvaiból kerültek ki, ezt az állítást nem lehet alaptalan feltevésnek tekinteni. Nem éppen valószínűtlen tehát az sem, hogy a *cibóka* tájszó Kalotaszeg felől Kolozsvárig is elterjedt. Az 1662-i kolozsvári leltár *cibókás* adatát és a ma Kolozsvárhoz tartozó Kolozsmonostor román nyelvéből kimutatott *tsibókă* tájszót talán még több joggal erre vonatkozó bizonyítéknak is fel lehet fogni. Amíg azonban a levéltári forrásokból Erdélynek Kalotaszegen kívül más részeiből is nem kerül elő e szó, a *cibóka* és bármely származéka olyan régi kalotaszegi tájszónak tekinthető, amellyel kapcsolatban az előbbi település-, illetőleg nyelvjárástörténeti következtetések meglehetősen valószínűséggel megkockáztat-

hatók. Természetesen a település- és nyelvjárástörténeti feltevés felvetésekor — már a szó ismeretlen eredete és viszonylag késői adatolhatósága miatt is — csak arra gondolhatunk, hogy feltehetően részben a bihari magyarságból kiszakadt kalotaszegi magyarság a közigazgatási és egyházszerkezeti összetartozás megszűnte után is évszázadokon át szorosabb-lazább népi, sőt rokonsági kapcsolatot tarthatott a bihariakkal. Valószínű az is, hogy a török hódoltság bihari terjeszkedése nyomán a török uralom elől menekülők közül sokan Erdély felé húzódva, éppen ez országrész legnyugatibb felén, Kalotaszegen találhattak menedéket. Mindez természetesen elősegítette a nyelvjárási sajátosságok megerősödését, illetőleg megőrzését. Ezért tekinthető — véleményem szerint — ma is a kalotaszegi nyelvjárás a belső-erdélyitől elkülönülő s inkább a bihari részek magyarságának nyelvéhez szító nyelvjárási egységnek.

6. Ezen túlmenően a magyar *cibabó* és *cibók* : *cibóka* tájszónak eredetére nézve magam sem tudok semmi biztosat mondani. A szó hangalakját tekintve talán megkockáztatható az a feltevés, hogy gyermeknyelvi-játszi szóalkotás eredménye lehet. Az EtSz., úgy látszik, a *cibabó*-t tekinti az eredetibb alaknak s a *cibóká*-t alakváltozatnak. Ha ez így van, fel kell tennünk, hogy a *cibabó*-ból egyszerűjtéses jellegű hangváltozással előbb *cibó* és ebből *-k*, illetőleg *-ka* kicsinyítőképzővel keletkezett a *cibók* : *cibóka*. Nem tartom lehetetlennek azt sem, hogy éppen a *cibó* volt az eredetibb alak, és a *cibabó* gyermeknyelvi-játszi szótagkettőztetés eredménye lehet. Nem zárható ki a lehetőségek közül az sem, hogy a *cibók* az eredetibb *cibóká*-ból csak másodlagos, a rákövetkező magánhangzón kezdődő szó előtt hiátusos helyzetben a képzővégi *-a* kiesésével keletkezett alakváltozat. Ezekre a kérdésekre nézve a nyelvföldrajzi és nyelvjárástörténeti kutatások biztonnyal még sok valószínűsítő, bizonyító vagy esetleg éppen cáfoló adatot tárhatnak fel.

7. Habár — az előbbiekből kitetszően — az itt tárgyalt magyar tájszó etimológiája nem minősíthető véglegesen tisztázottnak, mégis, tekintve a tájszó Kolozsvár vidéki és bihari elterjedését, az egyetlen régiségbeli magyar adatot és a szó hangalakját, az itt felsorolt magyar

szóföldrajzi és nyelvjárástörténeti kérdésekre vonatkozó megállapítások után a Kolozsvár vidékéről ismert román *țibocă* tájszó eredetére nézve Petrovici feljebb említett nézete a magyar nyelvtudomány oldaláról tekintve eléggé megalapozottnak látszik.

1962/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1968
MAY 15 1968
KÖNYVTÁR

ERDŐ GYAPJA, ERDŐ SZŐRE

1. Szótörténeti gyűjtésem egyik, sajnos, jelzet nélküli céduláján ezt az 1869-ből származó szövegrészletet olvasom: „Az egész Fickó *erdő őszves gyapjáért*, 12 év alatt levágandólag 40000 frt kész pénzt ígért“. (Az idézet a Felső-Maros menti Magyaró erdejére vonatkozó iratból való.) A szövegből nyilvánvalóan megállapítható, hogy *erdő gyapj*-n a forrás szerkesztője az *erdő levágni való faanyagát* értette. Hasonló szemléletből fakadó kifejezést hallottam és jegyeztem le néhány évvel ezelőtt a Szamosújvár környéki Szépkényerúszentmártonban is. Itt ugyanis az *erdő fájának* eladásakor az *erdő szőréről* beszéltek. Úgy látszik, ez a kifejezés a Közép-Szamos vidékén más helyen is ismert lehet vagy lehetett. Legalábbis Lőrincz Károly tájszó-közlésében ilyen adatot olvasok: „*Ször, p.o. az eklézsia eladta az erdeje szőrit, azaz fáját*“ (Nyr. I, 383). Érdekes, hogy a MTsz. szerkesztője a példamondatból tréfás használatra következtet, holott az eredeti forrásban erre vonatkozó megjegyzés egyáltalában nincs. Nem egészen pontos a MTsz. jelentésmeghatározása sem; íme: „*Az erdő szőre: [tréf.] a fák*“. A lábon álló fát mint növényzetet — legalábbis Szépkényerúszentmártonban — sohasem nevezik *erdő szőr*-nek. Nem mondják tehát azt, hogy milyen szép *szőre van az erdőnek*, hanem kizárólag a vágatás céljából eladott *erdő levágandó faanyagát* nevezik így. Mint ahogy Dészakán is csak azt mondják: „*Eladta az erdő szőrét*“, azaz csak a fát adta el róla, de vele együtt nem magát a földet is. Ezt az értelmezést erősíti meg ez a kalotaszegi Nádasdarrócról való szótári adalék is: *erdő szőre* 'az erdőben lévő kivágásra alkalmas fák'. — „*Ot meg annyit kaptak az erdő szőrübü, hoty ki is fizettig belőlle*“. Körösfőn és Jákótelkén a *kaszáló szőrén* szintén a fűvet értik (KszTsz; MNy. LI, 314 lapalji jegyzet).

Valószínűnek látszik, hogy mind az *erdő gyapja*, mind az *erdő szőre* kifejezés sokkal nagyobb körben ismeretes, mint amekkora kört e néhány adat sejtet.

2. Valóban ajánlatos volt cikkecském első formájának zárómondataként ezt papírra vetni, mert azóta Gunda Béla kimutatta, hogy — mint sejthető volt — az *erdő gyapja*, sőt az *erdő szőre* szókapcsolat a tőlem jelzett jelentésben a mezőségi Mezőzáhon, a Kolozsvár közelében fekvő Gyaluban, Szamosújvár közelében Giroilton és a tőle északnyugatra fekvő Magyarderzsén is ismeretes. Ott a helybeli románok is ezt mondják: „Vînd *părul* de pe padure“ (MNy. XLIII, 54). Jakó Zsigmond pedig cikkecském olvasása nyomán arra hívta fel figyelmemet (1955), hogy a bihari Micskén is a *kaszáló gyapja* felett alkudoztak, mikor csak a *kaszáló fűvét* készültek eladni, illetőleg megvenni. A székelység széli Héjjasfalváról származó, 1944 előtti időkre vonatkozó értesülesem szerint ott is a vállalkozónak az *erdő gyapját* adta el a birtokos, ha csak a faanyagot és nem magát az erdő területét adta el (Cseh Zoltán szíves szóbeli közlése). A Székelyudvarhely környéki Alsóboldogfalván a *kaszáló gyapja*: rossz porcsfű (MNy. LI. 314). Az ilyenféle használat földrajzi körét kitágítják a Felső-Maros menti Radnótfájáról és a Szilágypanitból származó *kaszáló gyapja*, valamint a Kolozs megyei Magyarmacskásról és a Beszterce-Naszód megyei Zselykről ismert *kaszáló szőre*-féle 'kaszáló fűve' jelentésű adatok (i.h.).

3. Ezeknek az újabb adalékoknak ismeretében foglalkozott azután Mikesy Sándor részletesebben a vizsgáldást széles körre kiterjesztve az itt tárgyalt kérdéssel. Egyebek mellett mindjárt előljáróban kimutatta, hogy maga Arany János is használta Vásárban című költeményében a *rét gyapja* szókapcsolatot, sőt ismerte ezt a Szamoshátról Csúry Bálint is (SzamSz.).

Vizsgálódásai során Mikesy először is az *erdő (kaszáló) gyapja* és *erdő (kaszáló) szőre* szókapcsolat keletkezésének lélektani lehetőségére mutatott rá. Minthogy ugyanis a helynévadásban az erdőnek lehet *kebele* ~ *keble* (*Kebele* településnév!), *öble*, *öle*, *farka*, *háta*, *sarka*, *száda* (azaz 'szájacsakája'; Erdőszáda településnév!), és így

tovább, miért ne lehetne — rokon szemlélet alapján — gyapja vagy szőre is?

„A szőrzet és a fák, bokrok csoportja sőt a mező növényzete közt a hasonlóságuk révén — írja tovább Mikesy — nemcsak szoros szemléletbeli, hanem többszörös nyelvi kapcsolat áll fenn.“ Az Anonymusnál és Kézai mesternél előforduló *Igfon* ~ *Igfan* erdőnévről Pais Dezső mutatta ki, hogy ez az összetételnek felfogható erdőnév két kihalt közszóból: *igy* 'szent' és *fon* ~ *fan* 'fonat, fonadék; sűrű erdő; gubancos gyökér; szőr' jelentésű köznevünkéből alakult, és így eredeti jelentése 'szent erdő, szent sűrű' lehetett (NyK. XLVIII, 282—4; Pais, MAN. 120). Eredetét tekintve egybetartozik a *bozót* és a *bozontos*, a *lomb* és a *lombos* ~ *lompos* szó is. Ezek az állat-, növény- és embervilágra vonatkozóan lényegében éppen úgy hasonló jelleget domborítanak ki, mint a *sűrű* melléknév is, amely egyként alkalmazható az emberi hajzatra és az erdőre egyaránt.

Mindennek kimutatása után Mikesy aztán valószínűsítve a *gyapjú*, a *gyepü* és a *gyep* szó közös eredetét, más nyelvbéli analógiák felsorakoztatásával is, *Gyapjú* ~ *Gyepü* alakú, ilyen elő- vagy utótagú, illetőleg belőle származott helynevek (*Alsó-*, *Felsőgyapjú*, *Gyapjúpataka*, *Gyapjús*; *Gyepel* ~ *Gyapal* stb.) közös szemléletén alapuló eredetét fejtegeti (MNy. LI, 312—8).

4. Ezek után persze egészen biztosan remélhető, hogy az ezutáni levéltári kutatás rendjén majd felbukkan az 1869-ből idézett *erdő gyapja* adalékon kívül is még több ide tartozó adat. Addig is, amíg ez megtörténik, álljon itt Soós Józsefnek Marosvásárhelyről az emlékiró Újfalvi Sándorhoz írt leveléből ez a részlet: 1853: „a Kebeleiek Szobeli kérelemmel folyamodtak, hogy a' Mlgos Ur ígérete szerint jelelném ki az eladando Erdő gyapját 's árrát mondanám meg ugy a' feltételeket, hogy az Ünnepre vághatnának magoknak fát — erről is tudositást instálok.“ — A levélíró itt kétségtelenül az eladandó erdő fájára vonatkoztatva használja az *erdő gyapja* kifejezést.

5. Kertelés nélkül be kell vallanom, hogy mikor először az *erdő gyapja* és az *erdő szőre*-féle szókapcsolatra vonatkozólag egynéhány jelentéktelennek

tetsző adalékot közöltem, nem is sejtettem, hogy e két nyelvjárási adalék mögé ilyen érdekes háttér rajzolódhatik ki. Ez is újabb figyelmeztetés arra, hogy a nyelvtudományban sokszor a lényegtelennek látszó adalékok és jelentéktelennek tetsző megállapítások távolabbi összefüggésekbe beállítva jelentőségükben megnőnek, és lehetővé teszik addig megoldatlanul maradt kérdések magyarázatát.

1944/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A FELIMEG, A FERSING ÉS ROKONSÁGUK

Horger Antal emlékének

1. A magyar felimegről négy évtizede közzétett tárcájában a történetíró Takáts Sándor már szóvá tette, hogy „nyelvtörténeti szótáraink hibásan írják a *felinget* és *felcsaholt* félینگnek és félcsaholnak. Nem voltak azok — írja Takáts — fél, hanem egész ingek. Jám-bor eleink ugyanis két inget viseltek, egy egyszerűbbet és kisebbet alant és egy díszes hímzett inget felül.“ (L. tőle: A magyar felimeg. Először a Budapesti Hírlap 1922. évi 153. sz.-ban jelent meg, majd a »Szegény magyarok« című tanulmánykötetben. Bp. 1927. Újabb kiadása — Benda Kálmán gondozásában — a »Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból« címen közzétett, Takáts válogatott tanulmányait magában foglaló kötetben. Bp. 1961. 227. — A továbbiakban a Benda-kiadásbeli, valamint alább a többi történeti adalék szövegeit — céljaimnak megfelelően — részben vagy egészben tőlem származó ritkított, illetőleg *dólt* kiemelésekkel idézem.) Ha aztán Takáts utalása alapján ellenőrzésként megnézzük a magyar szókincs két nagy történeti szótárát, a *felimegre* a NySz.-ban a Régi Magyar Nyelvemlékekből^a idézve ezt az egyetlen felsorolás-részletbeli adalékot olvashatjuk: „Hwzzonharom gylch ymeg, hwzonegh *fel ymegh*, hath keothews ymegh“ (i.h. *ing* al. — ^a Az idézetet a hivatkozott kiadásban a jelzett helyen nem lelem). A méltányosság kedvéért megjegyzendő, hogy az e szövegből kiemelt, és a szótárba értelmezés nélkül beiktatott fél-*ing* címszót már a szótár szerkesztői is zárójelesen megkérdőjelezték. Az OklSz. a fél-*ing* címszó alatt, de kérdőjelezés nélkül 'das Halbhemd, kurzes Frauenhemd' értelmezéssel egyetlen 1528-ból való adalékot közöl; íme: „Camisiam vnam *felyngh* dictam“. — A félcsahollal meg éppen csak az OklSz.-ban találkozunk. Itt valóban a *felcsahol*, -*csáhol?* címszó alatt

árván ez az egyetlenke régiségbeli idézet áll 1508-ból: „Quatuor camisiis *Felchahol* vocatis“. A szótárbeli kettős címszó után álló kérdőjel alkalmasint nem az előtag *fél-*olvasatának bizonytalan voltát jelzi, hanem az utótag *csáhol* olvasatának kétségességére hívja fel a figyelmet. — Megint a kötelező méltányosság elvének szem előtt tartásával ajánlatos megjegyeznünk, hogy míg a NySz. és az OklSz. szerkesztőinek a bizony nagyon szegényes szótörténeti anyag birtokában a helyes olvasat megállapítását illetően nehéz dolguk volt, addig Takáts a XVI—XVII. századi kiadatlan összeírásokból, ingóság-leltárakból meg más levéltári darabokból ismert — bizonyval — feles számú adalék alapján jóval könnyebben és biztosabban állapíthatta meg a számára helyesnek látszó olvasatot, illetőleg értelmezést.

Sajnos, hihetőleg cikkének tudományszerűsítő jellege megakadályozhatta Takátsot a levéltári darabokból ismert *felimeg* : *feling* adatok legalább egy részének felsorakoztatásában. Így aztán a *felimeggel* kapcsolatban tárgyalt *alsóing-*, *kis ing-* és *kettős ing-* viselésre vonatkozó Apor Péter-idézet mellett csak a „Keresztúr (melyik?) 1669. évi leltára“ jelzéssel megjelölt forrás említette *felümegekről* emlékezik meg Takáts az ugyane forrásból idézett *alsó ingek*, *hosszú ümegek* és *csipkés férfi ümegek* mellett (l. az id. kiadás 227. l.). — Mindössze ennyi az a történeti anyag, amelyet Takáts utalása nyomán hirtelenjében összeszedhetni.

Még mielőtt a Takáts cikkéig kiadott anyagból meg a magam gyűjtéséből származó adalékokat elősorolnám, egy Takáts legkorábbi adatánál egy évvel régebbi *feling* adalékot kell külön kiemelnem Iványi Bélának a garamszentbenedeki konvent levéltárából közölt következő kijegyzésében: 1527: „Camisia wlgo *felymegh* deaurata una“ (MNy. XXV, 235).

2. A *felimegre*, illetőleg a *felingre* vonatkozólag ennél jóval több adalékot szolgáltathattak volna azonban a NySz. és az OklSz. szerkesztőinek a Radvánszky Béla közölte XVI—XVII. századi ingóság-leltárak és végrendeletek akkor már rendelkezésre álló szövegei. (L. tőle: MCsalÉ. II—III. köt.) Éppen ezért, mielőtt a Takáts-féle olvasattal kapcsolatos észrevételeimet közölném, ajánlatos

ezeket az adatokat a következőkben azzal az előzetes megjegyzéssel felsorakoztatnom, hogy a Radvánszkynál következetlenül váltakozó, egyszer betű szerintinek látzó, másszor kétségtelenül átírásos szövegeket természetesen a nála olvasható formában vagyok kénytelen közölni. — A Radvánszkyból kiírt adalékok itt következnek: 1576: „Eg arany wng g'öng'ös volt... Neg' rancos patyolat wng... Eg' feier köteses wngvaal. — Ismet, ket selyemmel varrot *fel üng*“ (Özv. Serkei Lorántffy Kristófné Feledy Margit végrendelete: Radvánszky i.m. III, 107). 1599: „*Fel Imegh* azzoniome talaltatot nigy“ (Chery Ferenc drágaságainak leltára: i.h. II, 97). 1602: „*Fel ing* öt... *Fel vánkös héj egy*“ (Radvánszky Ferencné Polthári Soos Margit hozományleltárából: i.h. II, 100). 1646: „Tiz patyolat *fél emeg* (= üng) ki arannyal és ki selyemmel kötés és varrásos. — Két gyolcs *fél emeg*. — Öt hosszú ümeg“ (Sándor Jánosné Berényi Kata hozományleltára: i.h. II, 291). 1648: „Tiz *félimeg* ki patyolat, ki vékony gyolcs. — Öt hosszú imeg“ (Apponyi Péterné Berényi Júlia hozományleltára: i.h. II, 299). 1650: „Huszonkilenc *fel imeg*... Hét hosszú imeg“ (Br. Berényi Györgyné br. Esterházy Zsófia hozományleltára: i.h. II, 308). 1651: „... 67.^a Hat fejer kötéssel patyolat *fél ümög*. — 68. Fekete köteses patyolat *fel ümög*. — 69. Egy irás után való varrott fejer czérnával patyolat ümög. — 70. Hat patyolat paraszt *fel ümög*. — 71. Egy régi fekete selyemmel és arannyal varrott *felümög*. — 72. Egy lengyel patyolat *fel ümög* 4 rend arannyal varrott. — 73. Varratlan *fel ümög* két rendben fejer kötés, egyikében fekete. 74. Egy *fel ümög* uja (a közlésben így!) ezüsttel varrott... Egy prágai *feling* (uo. így!)... Két hosszú fejer ümög“ (Néhai br. Esterházy Ilona hagyatéki leltára: i.h. II, 313—4. — ^a Ez és a következő néhány szám a terjedelmes ingóságleltárban az egyes tételek sorszámát jelzi). 1656: „Czindel (így!) *fél imeg* alá való“ (Berényi György bodoki várkastélyában levő ingóságok összeírása: i.h. II, 323). 1656^a: „Két *fél ümög* s egy hosszú... Egy fél viselt *fél imög* (így!)... Egy arannyal és selyemmel varrott *fél imög*... Egy sürüven szkofiummal és selyemmel varrott *fél imög*... Egy viselt arannyal s ezüsttel varrott *fél imeg*... Egy viselt szakadozott fél imeg...“

Egy patyolat *fel imeg*, a hatulján egy darab vászon... Egy viselt patyolat ing váll... Egy szakadozott arannyal varrott *fél ing*. Egy jó viselt hosszú imeg másik meg jobb viselt hosszú imeg... Egy hosszú imeg jó viselt... Egy hosszú imeg mind ujostul... Másik hosszú imeg ujostul“ (Viczy Mária ingóságai: i.h. II, 329. — ^a A közlésben az előtag következetlenül váltakozó *fel* és *fél* alakban olvasható). 1688: „*Fél imeg* és előkötők száma: 1. Fátyol *fél imeg* No 2. — 2. Patyolat *fél imeg* No. 12. — 3. Vékony gyolcs imeg No. 4. ...“ (Berényi Györgyné Divék-Újfalusi Klára hozományleltára: i.h. II, 378).

A *felimeg* (> *feling*) adatok sorát nem tudom erdélyi szótörténeti gyűjtésem anyagából egyetlen adalékkal sem megszerezni. Az eddig kezemen megfordult, nagyon gazdag levéltári anyagban ugyanis egyetlen *felimeggel* sem találkoztam; az erdélyi ingóság-összeírásokban csak *felső ing* meg e szószerkezetnek későbbi változatai szerepelnek (erre nézve l. még alább a 4. ponttól kezdve mondottakat). Hogy azonban itt is a *felsőing* elődje a *felső imeg* lehetett, mutatja ez az egyetlenként előkerült nagyon korai adalék: 1570: „Angalit Emryh gasner Eozwegie, Ezt vallya... Az Mý Marhachkaya volt... Egy Mason hewert De Ne(m) olj egieb Marha volt, hanem valamý Also felseo Imegh Abroz kezkeno lepedeo tal kalan, Es vagy ket pozto keonteset latta“ (Kolozsvár; ESzT.).

3. Már itt közbevetőleg megjegyezhetem, hogy a tőlem fennebb pótlólag felsorolt *felimeg* ~ *feling* adalékok ismeretében nem lehet minden esetre vonatkozóan kétségtelenül helytállónak venni Takátsnak a *felimeg* ~ *feling* olvasat helytelenségére vonatkozó vélekedését. A Radvánszky közléséből felsorakoztatott okleveles adatokban a szóban forgó öltözékdarab nevének előtagjában megfigyelhető *fel-* ~ *fél-*írásváltozatok esetében ugyan teljes joggal gondolhatunk arra, hogy a *fél* írásmódú forma csak a közlő átírásos „értelmesítése“-ként kerülhetett bele a szövegbe. A XVI. századi, sőt még a XVII. század első feléből való levéltári darabok legtöbbszörében ugyanis az *e* jel váltakozva hol *e* és *ě*, hol *e* és *é* hangot jelöl; a zártság, illetőleg a hosszúság következetes jelzése csak a XVII. század második negyede tájától kezd az írásbeliségben valamennyire is következetessé válni.

A FERSING

és alakváltozatai az erdélyi régiségben

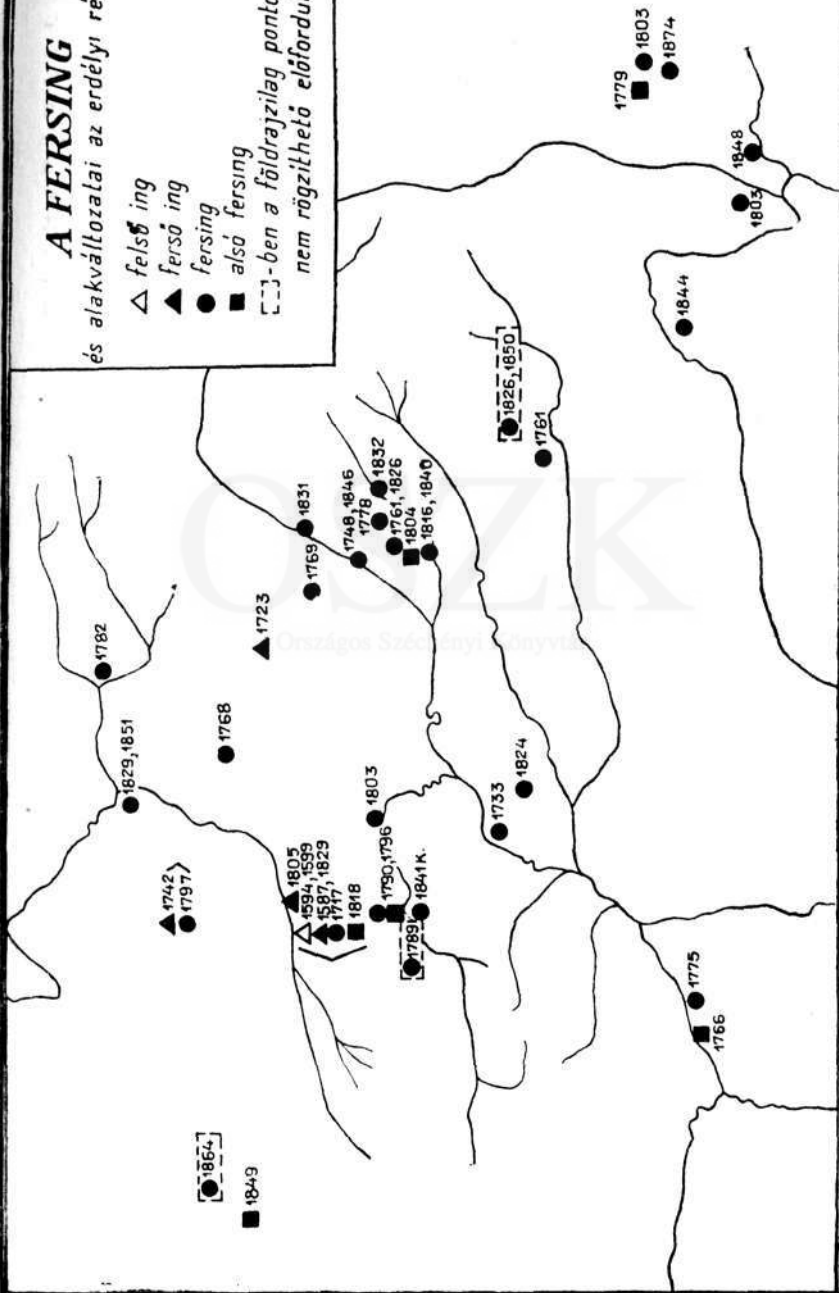
△ felső ing

▲ ferső ing

● fersing

■ alsó fersing

☐-ben a földrajzilag pontosabban
nem rögzíthető előfordulás

Az egykorú szövegek *felymeg* ~ *felimeg*-féle írott alakjait ettől tehát bátran lehetne *felimeg*-nek is, de *félimeg*-nek is olvasni. Meggondolkoztató azonban, hogy az 1602-ből, 1650-ből és az 1656-ból való adatokban a *felimeg* ~ *félimeg* nem a Takáts fejtegetései nyomán várható *al*-vagy *alsóimeg* ~ *alsóing*-gel együtt szerepel, hanem a *hosszúimeg* társaságában. Nem lehet tehát teljesen valószínűtlenségnek tekinteni, hogy egyes helyeken és egyes korokban a *felimeg* olyan kurtább inget, azaz *félimeg* ~ *félinget* is jelölhetett, amelyet a leltárakban vele együtt szereplő *hosszúimeg* ~ *hosszúing* alatt viseltek. A *felimeg* ~ *féling* olvasat kizárólagos helyessége mellett károskodni szerintem csak olyan esetben ajánlatos, ha a) a *felimeg* az *alsóimeg* ~ *alsóing*-gel együtt jelentkezik, vagy pedig ha b) a felsorolásbeli leírásokból díszesebb, felül viselt ingfélére következtethetünk. Sietek azonban megjegyezni, hogy jöllehet a fenti felsorolásban *alsóing* — *felimeg*-féle előfordulással nem találkozunk, a *selyemmel varrott* (1576) | *arany- és selyemkötéses-varrásos* (1646) | *fekete selyemmel és arannyal varrott* | *négy rend arannyal varrott* | *ezüsttel varrott* (1651, 1656) *felimeg* ~ *féling*-ek mégis minden valószínűséggel valóban felül viselt, köntösszerű ingekre vonatkozhattak. Ilyenféle ing-köntösszerű öltözetdarabokra elvéve még jóval később, az alább vizsgálandó *fersing*-ek között is akadunk. Például Gáspár János 1841 tájáról torockói „fekete selyemmel hímzett mellű, redős dereku *kösnyös fersing*“—et ír le (l. még alább a 8. pontban); ez a leírás pedig minden valószínűséggel az egész testet beborító köntösszerűségre vonatkozhatik. — Az előbb felsorolt, díszes *féling* ingekre vonatkozó történeti adatok esetében éppen ezért nagy valószínűséggel Takátsal együtt valóban a *felimeg* ~ *felüimeg*, illetőleg *féling* olvasatot kell egyedül elfogadhatónak tartanunk.

4. Abból, hogy az Erdélyben keletkezett levéltári anyagban *felimeg* ~ *felüimeg* ~ *féling* néven emlegetett ruhadarabbal sohasem találkoztam, arra következtetek, hogy a *felimeg* ~ *féling* szóföldrajzi jelentkezését a később — a magyar nyelvű írásbeliség egész területéről — gyűjtendő történeti anyag alapján talán majd bizonyos földrajzi határok közé lehet szorítani. Az Erdélyen kívül

keletkezett okleveles anyagban — úgy látszik — gyakoribb, azonban hihetőleg nem kizárólagos *felimeg* ~ *fel-ing*-féle összetételekkel szemben — amint erre futólag előbb utaltam (l. a 2. pont utolsó mondatát) — az erdélyi levéltári anyagban csak *felső inggel* és mellette *alsó inggel*, illetőleg e két összetételnek hangalaki változataival találkozunk.

Már régebben kimutattam, hogy az erdélyi *felsőingre* 1612-ből egy kászonszéki forrásból idézhetjük az első okleveles adatot (l. MNy. XLVII, 88). Az annak idején egyetlenül közölt adat mellé most ide sorakoztatom az ESzT. cédulaanyagából kiszemelgetett adalékoknak csaknem két évtizeddel korábban kezdődő, itt következő sorozatát: 1594: „Ersebet... az vramnak egy also es *felseo inget* el lopta“ | „Orsolia Kouach peterne valla... ez Ersebet egi hatuan pinz ereo *felseo ingemet* es egi ferfi also inget el lopot hazamtol“ (Kolozsvár). 1595: „Az feozeonenek... Egy keodment attam p(ro) f 1 d 50 Egi also ingnek 7 penszes vaznot... d 42 Egi *felseo ingnek* vettem vaznot p(ro) f — d 32... — Az zolgalo leannak... Egi also inget vettem p(ro) f — d 25“ (Uo.). 1597: „Az zolgalo Azonyiembernek (!) fizettem f 7 kender wazon *felýsé inget* d 60 kender wazon also inget d 40... Az egik zolgalo leanak fizettem f 6 kender wazon *felsé inget* d 60 also inget 42... Az masik zolgalo leanak... kenderwazon *felsé inget* d 60 lenwazon also inget, Jols (!) az uya... item zez wazon also inget d 35... Az fezonének ky az zegineknek féz... Egi *felsé inget* kender wazon d 60 Also len wazon inget Jols (!) az wya d 50“ (Uo.). 1598: „az Zolgalo Azonembernek fizettem f 7... Kender wazon *felsé inget* d 50... mas leanak Egi kenderwazon *felsé inget* d 15... mas leanak Egi iolcz (!) also inget d 84 kender wazon also inget d 40... Harmadig leannak Attam f 5 Egi kender wazon *felsé ingett* d 75... Egi kender wazon also ingett d 40 Egi Also len wazon ingett d 50“ (Uo.). 1599: „az mentet es gylch *felseo ingeket* ez Balas lopta volt el“ | „Elseoben az *felseo inget* az Balas hazanak az hazejajan (!) az kemeny mellet az ezterhaban talaluk megh“ (Uo.). 1602: „ferfy ingh úagio(n) tiz eggik giolcz, niolcz giolcz ingh aszoný allatnak walo, kilencz *felseo ingh* s annakis az eggik (!) giolcz es

húz also ingh Aszony allatnak walo“ (Udvarhelyszék). 1604: „az Felperes keres az Alperesen egj Fodor illyer (!)^a zokniat, egÿ pokroczt, negj kender *felseo inget*, egy Mente Berlest, három giolcz also inget, ket giolcz eleo ruhat, negy kender eleo ruhat...“ (Uo. —^a Uo. alább a „deliberatum“ *igler szokniat* említ, tehát itt iglói szoknyáról van szó.) — 1627: „Egy hitvan *felseo Ing* Aszoni ember(ne)k valo d. 16.“ | „Egj vÿ veres Barsoni *felseo Ingh* váll Arany prem raita aestimaltuk tt. f. 10 d.“ | „Egy hitwan *felseo Ing* Aszoni ember(ne)k valo f. — d. 12 “ | „Egy kis *felseo Ingh* aestimaltuk tt. f. 1 d. 25. Egy fodros Ingh váll, Arany fonalas tt. f. 2 d. —“ (Kolozsvár). 1629: „Egi giolczi *felseo ing*“ (Gyergyó). 1651: „egi uy giolts *felseo ingetis* látta(m) vál nelkÿl valot mostis aszt viseli Ara(ny)as szekben Rakoson lako Fodor Tamásné Palphi (!) Sofia“ | „...egi *Felső jnget* Uálla nélkül valot lát-tamm, egi szokniaÿs tudom hogi vala...“ (Aranyosrákos TA.). 1658: „Egy bokor *ing* alsó s *felső*, fehériben esett (igy!)“ (Iklandi Barabási Istvánné árvái javainak leltára: Radvánszky i.m. II, 333). 1659: „Egy giolcz *felseo ingh*“ (Csíkszék). 1699: „Egj vekony gyolcz *felső ing*“ (Szár-hegy Cs.). 1721: „uj kender *felső ing*“ (Kőrispatak Hsz.). 1724: „a Leány felemelvén *felső ingét* otsmányság volt nézni a vért rajta“ (Bergenyé MT.). 1748: „akkor tsak muszuly *felső ingben*, s rása mentéb(en) járt, most Anglia róka torkos mentéje, s, két szép szoknyája“ (Torda). — Az 1602- és 1604-ből való fenti szövegekben a *felső ing* és *alsó ing* elnevezés együttes szereplése is arra készíthet, hogy a régiségben azokon az Erdélyen kívüli területeken, ahol az oklevelekben a *felimeg* ~ *feling* előfordul — az előbb említett fenntartással (l. 3. pont) — az előtagban valóban nem *fél*-t, hanem *fel*-t olvassunk, és így a *felimeg* = *felső imeg* azonosítás helyességét valljuk.

5. Az itt fentebb közölt kijegyzésekben a *felső ing* együtt jelentkezik az *alsó inggel*. Ez utóbbinak erdélyi előfordulására oklevélszótári cédulaanyagomból még ezt a néhány válogatott adatot idézhetem: 1597: „Lameknek az te kegelmetek alümnusanak... 2 inget es egy *Also inget* chinaltadtam... weress szalw waszonbol f 1/05“ (Kolozsvár). 1673: „Vagion egi *also ingh*“. 1679: „Pestisben megh holt majoros es majorosné egyet má-

sa... Ingh váll nro 1. Szakadozoth gatja nro 1. Olah Azzonnak valo also Ing 1. Pendelye nro 1.“ (Uzdiszent-péter K.). 1683: „Die 3 Juny Adtam az Vasárhelyi Dor-kának Gyapot vásznat het Also inghnek tiz singet ull. 10“ (Az erdélyi fejedelmi udvar számadásaiból). 1694: „Egj zöld Selymes gyolcz Ingh flor. 1.80. Egj varrott mellyes Viseltes Ingh den. 15... Egy also gyapot Ingh allyostol valor. den. 84. Egy Ing fel gyapot valora den. 60. Egy ferfi gyapot Ingh valora den. 60.“ (Kilyén Hsz.). 1768: „Husz alsó Ing, 12 sileziai 8, Linczi gyolcs“ (Nagyszeben). 1782: „Also-ing páár“ (Alsóbalázsfalva BN.). 1797: „Sile-siai gyolts also ing tizenkettő... Selymes Krádlí fersing patyolat gárnérral egy...“ (Marosvásárhely). 1798/1821: „1 gyapott also ing“ (Kolozsvár). — Hogy ennek az alsó-ing-nek volt-é valami köze a mai vagy közeli paraszti asu ümeg-hez (l. MNépr.² I, 342), erre nézve nem merek nyilatkozni.

6. Még jóval azelőtt, hogy az erdélyi levéltári anyagban gyérülni kezdenének a felső ingek, az 1587-ből való kolozsvári adatokkal kezdődően fel-feltűnedezik szórványosan néhány ferső-ing, és hamarosan jelentkezik, majd kizárólagossá válik az utóbbiból hangkivetéssel keletkezett fersing (ez alakok magyarázatára nézve l. CzF.; Czuczsa János: Jankó, Kalotaszeg 217; Horger Antal: MNy. XXV, 256; EtSz.; tölem: MNy. XLVII, 87—9; EM. L, 115, 267, LI, 78—9, 85—6; StUBB, Phil. 1963/2. 99—107). Magam — Horger Antal és a rá hivatkozó EtSz. fejtegetéseinek némi kiegészítésével — közelebbről már rámutattam, hogy a fersing nem egy felső+ing, hanem csak egy ferső+ing összetételből fejlődhetett. Az egyes erdélyi nyelvjárásokban az alsó, első, felső, tulsó helyett általánosan dívó mai űrső ~ árső, ěrső ~ ěrső, fĕrső ~ fĕrső, túrső ~ túrső alakváltozatok ismeretében ugyanis jogosan feltehettem, hogy a régiségben is kellett lennie ferső ing-nek (MNy. i.h.). Az azóta előkerült okleveles adatok e feltevést megerősítették. Egy keltezetlen, de 1710 tájáról való levéltári darabból annak idején, sajnos, hely-jelzés nélkül, a következő legrégebbi adalékot jegyeztem ki: „1 Jo gyocs ferső ingh“. Ez az adalék azonban ma már nem áll magában, sőt időben jóval megelőzik ezt az e dolgotat első közzététele óta előkerült

következő történeti adalékok: 1587: „Fizettem esmeg az zegenbelj feozeonenak (!)^a megh az eo megh zegeodeott rúházattiában 1 *fersó Ingett*, 1 arso Jngett. 2 feore valo giolchiott ueottem p(ro) d. 40“ | „Zegeottem egj leantt kinek newe Orsolia p(ro) f 10 d — 1 arso Ing, 2 *ferseo Jngh*... zegeottem esmeg egj Fözönett az Zegenieknek p(ro) f 4 d — 1 Arso Inng, 2 *ferseo Ingh*, 1 feiere valo giolch 1 Czondra“ (Kolozsvár. — ^a Az ispotálybeli szegények szakácsnőjének). E nagyon korai kolozsvári jelentkezés után az 1710 tájáról való földrajzilag rögzíthetetlen, de kétségtelenül erdélyi adalék mellett a XVIII. századból még négy, pontosan helyhez, illetőleg személyhez köthető adattal szolgálhatok. Íme: 1709: „Egy Gjolcs *Ferső ing*“ (Árva Matskási Erzsébet leltárából). 1723: „Vagjon egj Szolgalois kinek fizetese egj gjolcs *fersőing*, egj gjolcs ing, perpeta elő ruha, perpeta vál premestől, egj kender ing allyával edgyütt, egy Szösz ing allyastol...“ (Ludvég K.). 1733: „Fogadtam meg Kis András Ersokot Szolgaloságra kinek is Esztendeig valo fizetese leszen... Egj vászon fekete *ferső ing*. Edgj Gyolcz ing alljastol edgj Kender vaszon ing alljastol“ (Maros-szentkirály AF.). 1742: „Fogadtam... Fúzesi Máriát léssen fizetése e szerint: Egj cifra ködmön, egj szála *ferső ing*, egj Szála és egy szösz ing allyastol...“ (M. köblös SzD.; ESzT., Rettégi I., Diarium Oeconomicum 17. l.-ről).

7. A *felső ing* adatok gyérülésével és a korán, 1587-től, de csak szórványosan jelentkező *ferső ing* alakváltozat első megjelenése után jóval később kerültek elő az erdélyi okleveles anyagból az első hangkivetéses *fersing* formák is. Ilyen *fersing*-adatokat régebben magam — egy XVIII. század elején egyedül álló, 1717-ből való kolozsvári adalékot kivéve — csak a XVIII. század végétől kezdve ismertem (i.h. 87). A folytatólagos szótörténeti gyűjtőmunka rendjén azonban a XVIII. század közepe tájától a rákövetkező egy századnyi időközből még fölös számú *fersing* adat került elő. Ezeket a már eddig közölt adalékokat pótlásként nem árt a következőkben azzal az előzetes tájékoztatással közzétennem, hogy a XIX. századból más, nem levéltári anyagból származó forrásokból is mutatok be néhány adalékot. — Íme az adatok: 1748: „Egj viseltes gjolts *fersing*“ (Nagyida K.). 1760: Egy

fejér *Fersing* Diménből (Marosvásárhely). 1761: „Most a' közelebb mult Karátson hetiben... Molnár Jánosnének két *fersinge* elveszvé az én kertembe kaptuk meg...” (Szászszeztiván Kk., Laurentius Kólcsár 68 éves jobbágy vallomásából) | „Molnár Jánosnének elveszvé két *Fersinge*, annak előtte való időkben két darab fonala, a' Fonalat a' Faluba a' Hid véginél meg találták, az *Fersingek*et pedig a' Koltcsár Lörintz kertiben“ (Uo. — Michael Demeter 37 éves jobbágy és 33 éves felesége Sára Szi-gyártó vallomásából) | „Valami *Fersingjeji* is vesztenek el, a közelebb mult Karátson előtt Molnár Jánosnének“ (Uo. — Andreas Gubás 40, Joannes Galambasi 35 és Joannes Gubás 50 éves jobbágy vallomásából) | „Egy Demienre (!) varrott *fersing*... Egj rojtos Demén (!) *fersing*“ (Koronka MT. — „Fritsi Fekete Klára kisaszszony“ javainak összeírásából). 1768: „Két rend béli Recli hozzá tartozo *Fersingivel*“ (Császári SzD.; gr. Wass Ágnes köntösei között). 1769: „Egy ujj jofele rasa szoknya; egy fekete viseltes *fersing*“ (Nagyercse MT.). 1771: „Mlgs. G. Földvári Kristina számára vásároltatott... Gyolts *fersingnek* 10½ Sing a' Dr. 78. Hf. 8 Dr. 18. Sujtásos pántlika *fersing* gárnirozni 20 Sing a' Dr. 24 Hf. 4 Dr. 80 Potyolat 5 sing *fersing* gárnirnak a Dr. 200 (!) Hf. — Dr. 10... 4½ Sing gyolts *fersingnek* Dr. 90... Két *fersing* tsinálásáért, hogy ki is garnirozták Hf. 1 Dr. 70.“ (Kolozsvár). 1775: „1 Nyári tarka *fersing* Rf. 1 x 8“ (Déva). 1777: „Mlgs Groff Földvári Drusiána... számára vásároltatott... 4½ Sing gyolts *fersingnek* a Dr. 20... Dr. 90. 27 Sing gyolts *fersingnek* singe hét sustákon Hf. 27 Dr. 68“ (Kolozsvár). 1778: „adtam által... Kender *Fersinget* ketőt“ (Agárd, később Marosagárd MT.). 1781: „Karton *fersing* egy, Dömény Lajbli egy“ (Koronka MT.). 1782: „Czitz Carton *fersing* kettő. Gyots garnirozott *fersing* kettő, Portzellán szín *fersing* egy“ (Alsóbalázsfalva BN.). 1788: „Szines pántlikával ki garnirozott fejér *Fersing*“ (Marosvásárhely). 1789: „Egy Pikét *fers éng* (!), gyolts más égy *fers éngel* edgyütt“ (Az első *fers*-et felsőből javította ua. a kéz.) | „öt *fersing* egy jo gyolts s a tobbi rongos (!) Karton“ (Torda m.). 1790: „Egy fejér Pikkét *Fersing*, és ahoz fekete Creditorbol készült fejér Rokával prémezett Mejre való“ (Alsójára TA. — Béldi

Mária lakodalmi kelengyjében; gr. Nemes József keze írása). 1793: „két gyapat gyolts *fersing*“ (Marosvásárhely). 1797: „Silesiai gyolts alsó ing tizenkettő... Selymes Krádl *fersing* potyolat gárnérral egy. Parchét *fersing* potyolat gárnérral egy. Négy gyapott gyolts *fersing*... Két rövid *fersing*... Egy *Fersing*“ (Uo. — Az utolsó előtti *fersing* a „Patyolatok“, az utolsó a „Fátyol Néműek“ között) | „Egy viselő Tarka Török Karton Karakko *Fersenggestöl*...“ | „Egy sima batiz *Ferséng* fejér pikett Lájblival virágos mosalin (!) ing ujjal“ (Magyarköblös SzD. — Kisbudaki Rettegi Terézia lakodalmi kelengyjében). 1798: „egj kék gjapot gjolts *Fersing* 1 Hf“ (Kolozsvár). 1800: „két fejér ujj *Fersing*... Egy rongyos fejér potyolat *fersing*... Egj tarka rongyos potyolat *fersing*... Egy szine hagyott rongyos *fersing*. Egy varratos potyolat *fersing* arannyal varrott... Egy ujj fehér *fersing*... Egy *fersing*“ (Koronka MT.) | „három fein Slesiából Muselin garnírral készült *felső fersing*... két Babos Schlájerbül valo fehér *fersing*... 1 ki varrott Muschelínbül valo fehér *fersing*“. 1803: „egy sárga *Fersing*“ (Dés). 1803: „el lopván Magával... Török kartonbol volt két *fersing*eit“ (Torda). 1804: „két Slesiai gyolts *also fersing* egyik varat patyolattal, a' másik kotzkás patyolattal garnirozva“ (Koronka MT.). 1805: „Egy pikét *Fersing*“ (Szamosfalva K. — Néhai özv. Beldi Antalné Jósika Mária javainak összeírásában). 1806: „Egy Torka (!) rongyos *fersing* Egy Szine hagyot rongyos *fersing*... Egy vonatos potyolat *fersing* Arannyal varrot... Egy Ujj Fejér *fersing*... Egy *Fersing*“ (Koronka MT.). 1807: „el-vitte (ti. Száva Susánna, volt zilahi patikárius, Szóts Sámuel házastársa) magával tulajdon ruháit egy Csipkés Magyar főkötöt, Papsat, Strinflit, karton *fersing*et, Korszéklit és más tiszteséges ruhákat“. 1809: „Két pergált aufstát Lajbi, ki urgolt patyolattal gárnérozva, hozzá való két *Fersing*jével, és két ujjas karszéklíjével“ | „Két Slésiai gyolts *Fersing*, potyolat gárnérral“ (Koronka MT.). 1811: „Egy fejer Piket magyaros *fersing*... egy magyaros fejér Valis *fersing* durva... egy magyaros batiz *fersing* az ajja virágos... egy fejer gyolts garnyeros *fersing* Detto egy fejér gyolts *fersing* Ismet egy fejer gyolts *fersing* az ajja garnyeros“ (Marosvásárhely). 1815: „Egy Fehér pikét magyaros *Fer-*

sing ... Egy magyar Fejér Valisz durva *Fersing* ... Egy magyar Batiz *Fersing* az allya gárnéros“ (Árva gr. Lázár Klára Marosvásárhelyen által adott, az Ugocsa megyei Tur-Terebesre vitt és ez utóbbi helyen leltárba foglalt ingóságainak jegyzékéből). 1816: „Vékony Valiz alsó *Fersingek*“ (Nyárádszentbenedek MT.). 1817: „Egy petyegetett tarka karton *fersing*“ (Marosvásárhely) | „Egy kartan *Fersing*, és egy kartan Ruha“ (uo.). 1820: „Két *Fersing*“ (uo.). 1826: „Egy rongyos házi patyolat *fersing* ... Egy el bontott rongyos patyolat *fersing*“ | „egy rosz *fersing*“ (Koronka MT.). 1829: „Surányi Kata... szökött el rongyos fejér földü csikos karszékliba 's hasonló *fersingbe*“ (Főkormányiszéki nyomtatott körözölevélből) | „Gyapot *fersing* maradt... 3 Darab... 20 Rf.“ (Kolozsvár). 1830: „Vallis *fersing* hat“ (Nyárádszentbenedek MT.). 1831: „Egy Fejér gyólts *fersing*. Egy Segesvári veres Csikos gyapot *fersing*“ (Körtvélyfája MT. — „Kotona Nyikuláj“ jobbágy házában levő ingóságok felsorolásából). 1832: „Nehai Bihari Kara (!) hátra maradt Javai... Egy Fejer varratos *Fersing* ... Egy Fejér *Fersing*“. 1835: „Pergal *Fersing* hat... Vallis *Fersing* hat“ (Toldalagi Zsuzsa lakodalmi kelengyéből). 1839: „özvegy Portsalmi Lászlóné szolgálójával egy *fersing*ért vásárt tévén...“ (Dés). 1840: „Egy viseltes *fersinget* Bojnotzi (!) Lászlo (ti. vett meg)... Egy viseltes fejér *fersinget* Henter István... Egy *Fersinget* Szarka Mihályné“ | „Egy *Fersing* veresses kotzkáju... Egy *Fersing* fejér jó... Egy *Fersing* kotzkás jó... Egy *Fersing* tarkás jó“ | „el loptam... egy kurta kis *fersinget*“ (Dés) | „Valisz *Fersinget* hatat. Pergalt *Fersinget* hatat“ (Nyárádszentbenedek MT.) | „Fejérneműek... *Fersing* tizenkettő, hat pergált, hat valis... Házi szótt *fersing* hat“ (Katona Miklósné gr. Toldalagi Polixenia kelengyéből). 1843: „gyapot *fersing* hurkolással“ (Dés). 1843: „Derekukra jó a' csinos mellény... amazt a vele egyféle kelméből készült „rokoja“ v. *fersinggel* úgy készítik, hogy mikor felveszik, az egészen úgy néz ki, mintha urhölgyi köntös volna. A *fersingek*, „rokoják“, szoknyák, viszont különbféle kartonok 's posztokból készülnek, mellyek vagy egyszerü simán folynak el tagjaikon, vagy alul széles szegélyzettel ellátvák“ [Székely leányöltözet leírásából; l. Etédi Gedő János, Székely

szokások: Regélő Pesti Divatlap. 1843. 1221—4. 1. alapján id. Kresz Mária, Magyar parasztviselet. 1820—1867. (Bp. 1956), 166]. 1844: „Fogadtam meg... Hazi szolgáloznak Kis solymosi Buzugán Sárít a' következendő fizetés mellett... egy Takáts Gyolts Ing — egy viselő Gyapatos Ing — ... egy viselő *fersing* — egy Ing aly...“ (Hidegkút, később Olthidegkút NK.). 1845: „visel székely szöttes kék fejtös *fersinget*“ (Kolozsvári, erdélyi kormányzéki nyomtatványból). 1849: „Egy fehér *fersing*“ | „a Jonás Ferencz... szolgálójától el lopott... Egy kékes és veresses virágos viseltes kartony *fersinget*“ | „Nyolcz vékony pergált *fersing*“ | „egy fejer *fer.sing* (!) 27 f.“ | „Két vális urkoltas *fersing*“ | „ujj *fersingek* 's több fejer nemük“ (Dés). 1850: „A' fejernép hajdan fővel volt — fejer *fersingbe*“ | „a' szoba léány ez alatt ki hozta a' Ngos asszony *fersingit*“ (Dés). 1850 k.: „4 fejer valisz 2 gyapott gyolts 2 spárgás ujj *fersingek*“ | „égy végben 16 *sing fersingnek* valo kékes szöttes gyapattal“ | „2 fejer parkét, és 1 valisz *fersing*“. 1851: „Egy tarka Karton uj *fersing*“ (Dés). 1856: „Varga Susi fizetése... 2 *fersing* lajbistol egyik karton egyik kotzkás... Kotzkás *fersing*“ (Körtvélyfája MT.). 1864: „A leány diszöltözete... a melyet (= mellet) a vállig veres hárással kivarrott ingelő takarja alól kék muszuj (*fersing*) alján 5 ujjnyi szines posztóval szegve, mely két felől felagatva van a csipővel úgy, hogy a posztó szegély hátul egy félkört képez, elől szalagos kötény...“ (L. tőlem: A kalotaszegi női öltözködés leírása 1864-ből: NépMúzÉrt. 1941. 272—3; id. Kresz i.m. is). 1866: „A székely asszony szégyenlené, ha egy *fersing*-nek valóért is mindjárt a boltba kéne szaladnia“ (Gönczi János, A székely népeletből: Székely Néplap 1866. 190, id. Kresz i.m. 199). — Az adattári részbe az ez időponon túlról ismert néprajzi kiadványok anyagát főként helykímélés céljából nem vettem be. Ezért nem szerepelnek itt például mások mellett Jankó Jánosnak alább idézendő kalotaszegi és aranyosszéki, torockói—tordai néprajzi monográfiájának *fersing*-adatai sem.

8. Az okleveles, illetőleg az egykorú kéziratos és nyomtatott források adatainak felsorolása után idejegyzek a *fersing* szótári jelentkezésére nézve is négy, múlt századi adatot: 1833: „*Fersing* (Erdély). Felső ing,

Szokny'ing" (Kassai József, Származtató, 's gyökerésző Magyar-Diák Szó-könyv. Pestenn, 1833. I, 34). 1838: „*Fersing*, rokolya. Székely szó... Felső gyolcs szoknya. Székely szó" (Magyar Tájszótár. Budán, 1838). 1841 körül: „*kösnyös-fersing*: fekete selyemmel himzett mejjú, redős derekú (!) hosszú nőöltöny, elől nagy kapoccsal. Inkább lányok viselik, veres, ezüstös sinorövet kötve reája" (To-rockó TA. — Gáspár János kéziratos tájszógyűjteményéből: MNyTK. 107. sz. 25). 1864 körül: „*Fersing*, (felső-ingből öszvehuzva)... Székelyföldön am. felső gyolcsszoknya, rokolya" (CzF.). — Érdekes nemleges észrevételként megemlíteni, hogy e szót nem vette fel Kriza János a Vadrózsáknak (Kolozsvár, 1863) egyebekben viszonylag gazdag tájszójegyzékébe, alkalmasint éppen azért, mert az 1838-i Tsz.-ban már szerepelt. Az adatok viszonylagos teljessége kedvéért a múlt század végéig összegyűlt tájszóanyag *fersing*-adalékait a MTsz.-ból — az ott található helymegjelölésekkel — iktatom ide: *fersing* (Zilah, Kalotaszeg, Zsobok, Sztána, Kolozsvár, Székelyföld, Udvarhely m.) | *fërsing* (Lozsád H.) | *fërsing* (Kalotaszeg) | *fëssing* (Segesvár, Székelyföld) | *fëssing* (Székelyföld) | *försing* (uo. és Udvarhely m.). — Ugyane szótárnak — Erdélyi Lajos közléséből és Háromszékből valónak jelzett — *fëlsing* (!) adata nyilvánvaló sajtóhibából kerülhetett bele *fëlsing* helyett a *fersing* alakváltozatai közé.

9. A felsorolt hangalakbéli változatokhoz — a már előbb (l. a 6. pont) megvilágított *fersing* (~ *fërsing* ~ *fërsing*) formát kivéve — nem árt néhány megjegyzést csatolni:

a) Ezek közül a *fëssing* lehetne ugyan egy *fëlsing* alaknak *ls* > *ss* hasonulással keletkezett változata is, mivel azonban a *fëlsing* forma az erdélyi régiségből csak egyetlen késői (1839) történeti kijegyzésből ismeretes, és az erdélyi nyelvjárásokban is nagyon gyéren fordul elő, a kétségtelenül hasonulásos *fëssinget* inkább a régiségben és ma is közönséges *fersing* ~ *fërsing* alakból *rs* > *ss* hasonulással keletkezett változatnak tarthatjuk (így már a MNy. XLVII, 88. lapján is). E származtatás elfogadható voltára mutat az is, hogy csak *försing* alakból keletkezhetett *fössing* is. Minthogy ez utóbbi az ö-ző udvarhelyi székely nyelvjárásból közölt alakváltozat, nyilvánvaló,

hogy ott előbb **försöing* alaknak kellett lennie, s belőle fejlődött aztán a hangkivetéses *försing*, majd ebből hasonulással a *fössing*.

A hangkivetésnek azt a viszonylag ritka esetét, hogy a hangrésbe került hosszú magánhangzó + rövid magánhangzó, ez esetben az *-ő + i-* kapcsolatból nem — amint általában szokás — a második helyen álló rövid, hanem az elül álló hosszú esett ki, az ilyen esetet a *felsőing* > *felsing* > *fessing* példával együtt (egészen helyesen ide vonva a *fersing*-et is az erdélyi nyelvjárásokból) Horger a székely (*bokáig* >) *bokig ér* | *Szab Albert* (< Szabó) | *Kurk Ignác* (< Kurkó) | *Hosszaszó* (> *Hosszúaszó*), a tordai *esztend' ijenkor* (< *esztendő ilyenkor*) meg a kalotaszegi *söllő* (< *sőörlő*) és *sörmény* (< *sőörmény* 'kézidaráló') társaságában említi (MNY. XXV, 256). A szintén lehetséges *fölsöing* < *fölsing* > *fössing* fejlődéssel azért nem számolhatunk, mert sem az udvarhelyi székely régiségből, sem az innen származó tájszóközlésekből e lehetőséges fejlődés két első tagja mindeddig nem került elő.

b) Ahogy a *fersöing*-ből *fersing* keletkezett, úgy várhatnók a *felső ing* > *felsing* változás eredményeként ez utóbbinak gyakori nyelvemlékes felbukkanását is. Mint erre már előbb is utaltam, ilyen formát azonban a régiségből csak egyetlenegy, újabb nyelvjárási közlésből is csak mindössze kettőt ismerünk. A történeti adat maga nagyon késői (1839), és városi környezetből (Kolozsvár) való. A tájnyelvi adatok egyikét, a Háromszékből valót már előbb is a nyelvjárási adalékok között említettem (l. a 8. pont záró soraiban). A másikat, a Dés közelében fekvő Magyardecseről származót egy kis tájszó-közleményből idézhetem így: „*felsing* felsőszoknya“ [Sófalvy Károly, Adalékok a magyar-decsei nyelvjárásból: A Szolnok-Doboka megyei Tört. és Ethnogr. Társ. Évk. III (1902), 21]. A magyardécsei adalékot — ritkasága miatt — a köteles fenntartással fogadva, minthogy Magyardéce a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának is egyik kutatópontja, megnéztem a gyűjtés kéziratot anyagát. Meglepetésemre a 2420. kérdésre adott válasz *fersing* adata alá a gyűjtő először odajegyezte, aztán meg kihúzta a nyilván hallott, de kétesnek ítélt *felsing* alakot is. Természetesen a nyelvi helyzet körültekintőbb kipuhatolását

az ezután elvégzendő ellenőrző-kiegészítő gyűjtés feladatai közé iktatjuk.

10. Nem fölösleges megvizsgálni a címszövegi viselet-darabokkal kapcsolatos további, szinte kizárólag néprajzi kérdéseket is. Ha csak az itt közölt viselettörténeti adalékokat nézzük, az *alsóing* meg a *felimeg*, illetőleg a *felsőing*, *fersőing*, *fersing* nevű öltöződarab jellegére, anyagára, színére, sőt készítmódjára nézve elég sok felvilágosítást kapunk.

a) Az *alsóing* az okleveles anyagban egészen egyszerű, kendervászon, lenvászon, gyapot vagy gyolcs anyagból készült női öltöződarab. Pl. 1597, 1598: *kendervászon* | *lenvászon* | *szőszvászon*. 1598: *gyolcs*. 1683, 1694: *gyapot*. 1768, 1797: *sziléziai gyolcs*. 1797: *linci gyolcs*. 1798: *gyapot* (l. előbb az 5. pontbeli adatokat).

b) A bennünket itt csak érintőlegesen érdeklő, saját történeti adataim között nem is szereplő *felimegről* Takáts azt mondja, hogy díszesen hímzett ingfajta volt. Erre mutat a legrégebbi, 1527-ből való latin nyelvű „*camisia de aurata*“ tölem kiemelt 'aranyozott' jelzője is (l. előbb az 1. pont első és utolsó soraiban mondottakat és a 2. pontban fennebb pótlólag közölt okleveles adalékokat).

c) Ennek a *felimegnek* az erdélyi édestestvéreként fennebb ismertetett *felsőing* jellegére nézve szintén a történeti adatok tájékoztatnak. Íme: 1597: *kendervászon*. 1627: *veres bársony*. 1629: *gyolcs* | *fehér*. 1659: *gyolcs*. 1649: *vékony gyolcs*. 1721: *kendervászon*. 1748: *muszuly* (l. a 6. pontban közölt adatokat). — A *felsőing* anyaga tehát a kendervászon és a gyolcs mellett bársony és muszuly volt; színe — a kevés számú adatból ítélve — fehér, veres, de esetleg más színű is lehetett.

d) A *felsőing* ikertestvéréről, a *fersőingről* már nagyon kevés, mindössze három, ilyen szempontból alig valamit eláruló adalék alapján még ennél is kevesebbet mondhatni, hiszen az itt közölt oklevélszövegek csak *gyolcs* (1710, 1723) és *vászon fekete fersőingről* (1733) emlékeznek meg.

e) Az eddigi bemutatott történeti kijegyzésekből azonban meglehetősen sokoldalú felvilágosítást kapunk a

fersingre vonatkozóan (az itt alább következő sorozatba beledolgoztam a MNy. XLVII, 88—9. lapján közzétett fersing-adatokat is). Viszonylag ritkán említik ugyanis a fersinget minden, a színére, anyagára, állapotára vonatkozó jelző, illetőleg a készítményjára vonatkozó tájékoztató megjegyzés nélkül. (De l. mégis így előbb a 7. pontban pl. az 1761, 1768, 1771, 1797, 1805, 1806, 1820, 1827, 1835, 1840, 1849, 1850-ből való adatokat.) Legtöbb okleveles vagy más forrás valamelyes közelebbi tájékoztatást nyújt a fersing színe, anyaga, állapota vagy készítése tekintetében is. Legjobb itt az évek sorrendjében, de persze egyszerűsítve felsorolni az idevonható adalékokat: 1748, 1771, 1777, 1782, 1789: *gyolcs*. 1760, 1790, 1800, 1806, 1817, 1818, 1832, 1839, 1846, 1848, 1849, 1850: *fejér*. 1761: *demjénre varrott*. 1761, 1791: *fekete*. 1771: *sujtásos pántlika fersing gárnirozni*. 1775: *nyári tarka*. 1778: *kender*. 1779: *házi gyolcsból való*. 1781, 1807, 1817, 1856: *karton*. 1782: *cickarton* | *gyolcs gárnirozott* | *porcelánszínű*. 1783: *fersingre való patyolat tászli*. 1788: *színes pántlikával kigárnirozott fejér*. 1789: 1790, 1805: *pikét*. 1790: *kanavác*. 1793, 1797, 1818, 1850: *gyapotgyolcs*. 1797: *batiz* | *parkét* | *rövid* | *selymes krádl*. 1798: *kék gyapot gyolcs*. 1800: *fejér* | *patyolat* | „*fein Slesiabol Muselin garnirra készült felső fersing*“ | „*kivarrott Muschelínból való fehér fersing*“. 1800, 1806: *színehagyott*. 1803: *háziszótt* | *veres fejtős* | *török karton* | *sárga*. 1804: *patyolattal kivarrott szléciai gyolcs alsó fersing* | *kockás patyolattal gárnirozott*. 1806: *vonatos patyolat*. 1809: *szléciai gyolcs*. 1810: *fehér pikét*. 1811: *pikét magyaros* | *magyar fehér valisz* | *magyaros batiz* | *fejér gyolcs* | *fejér gyolcs gárnirozott*. 1815: *fehér pikét magyaros* | *magyar fehér valisz durva* | *magyar batiz, gárniros* | *fejér gyolcs gárniros*. 1815, 1824: *gárniros gyolcs*. 1816, 1829: *valisz alsó*. 1817: *fejér virágos karton* | *pettyegetett tarka karton* | *veres, kék csikos szőrös*. 1818: *gyapot karton*. 1822: *sárga durva* | *vászón*. 1822, 1831: *fejér gyolcs*. 1826: *házi patyolat*. 1827: *szösz*. 1829: *fehér földű*. 1829, 1831, 1843: *gyapot*. 1830, 1835, 1840, 1850: *valisz*. 1831: *segesvári veres csikos*. 1832: *fejér varratos*. 1835, 1849: *pergál*. 1840: *veresses kockájú* | *háziszótt*. 1841 körül: *fekete selyemmel himzett mellű, redős derekú kősnýös-fersing*. 1842: *veres*

fejtős csikos. 1844: gyapotos. 1845: fejer valisz fersing urkolással | székely szöttes kék fejtős. 1849: kékes, veresses virágos karton | valisz urkoltas. 1850: spárgás ujjú | fejer parkét | szöttes fersing fejtözött siritöttel szött | szöttes fersing fejtövel szöve siritettel. 1851: tarka karton. 1856: kockás. 1864: kék.

f) Az itt egybeállított jelző-, illetőleg minősítés-körülírás sorozatra vetett egyetlen pillantás meggyőzhet bennünket arról, hogy a XVIII. század közepe tájától egy századig anyagra, színre, mintázatra, készítmódra nézve milyen változatosság figyelhető meg az erdélyi fersing készítésében.

g) Ha ilyen szempontból csoportosítjuk a fersingre vonatkozó történeti adatokat, ilyen sorozatot kapunk: 1. Színek: fehér | fekete | kék | kékes | porcelánszínű | sárga | tarka | veres | veresses. — 2. Minták: csikos | fehér földű | kockás | pettyezetett | tarka | veresses fejtős csikos | veresses virágos | virágos. — 3. Anyagok, kelmék: batiz | cickarton | demjén ~ dömjén | gyapot | gyapotgyolcs | gyapotos | gyolcs | házi gyolcs | karton | kender | muszlin | parkét | patyolat | pergál | pikét | selymes | sziléziai gyolcs | sziléziai muszlin | török karton | szőrös | valisz | vászon. — Készítmódok: garníros | garnírozott | garnírral készült | házi szött | kiurkolt | patyolattal garnírozott | kivarrott muszlin | kockás patyolattal garnírozott | magyar | magyaros | patyolattal kivarrott | selyemmel hímzett mellű, redős derekú | spárgás ujjú | színes pántlikával kigarnírozott | szöttes fejtözött siritöttel szött | szöttes fejtövel szöve siritettel | urkoltas | vonatos.

Látni való, hogy a kelmék, az anyagok között viszonylag kevés a kétségtelenül háziipari jellegű, házigyolcsból, háziszöttesből és kenderből készült darab, s a készítmód változatossága is aránylag díszítő igényről és készségről tanúskodik.

h) A néprajzi tárgyak s közelebbről éppen a viseletdarabok életében az egyszerűtől a bonyolultabb, díszesebb felé haladás irányzatát tekintetbe véve itt is arra gondolhatunk, hogy az egyszerűbb készítésű, háziszöttes anyagból való felsőing-, fersőing-, fersing-től vezethetett a fejlődés a bonyolultabb, finomabb, nem ritkán bel- vagy

külföldi takács szötte vagy később éppen gyáripari anyagokból, díszesebben készített *fersing*-fajta felé.

i) A múlt század második évtizedében szórványosan jelentkező *magyar* és *magyaros* jelző (1815) arra mutat, hogy az erdélyi *fersing*nek már akkor lehetnek nemzeti-ségenként többé-kevésbé elkülönülő fajtái is. Legalábbis magyar, illetőleg magyaros változata már feltétlenül volt. Ezt egyébként a XVIII. század végén kezdődő magyar viseletdivat-hullám^a ismeretében érthető jelenségnek tekinthetjük. (^aErre vonatkozólag l. Kresz. i.m. 9 kk. mondotakat.)

11. Ezen túlmenően is szükségesnek látszik az itt vizsgált viseletdarabbal kapcsolatban néhány gondolatot közzélni, illetőleg feltevést megkockáztatni:

a) Először is a viszonylag gazdagnak mondható okleveles anyag ismeretében kétségtelen, hogy a XVIII. század eleji első jelentkezés után a XVIII. század közepe tájától a *fersing* névalak néhány évtized alatt teljesen kiszorította nemcsak a *felsőing*, hanem a *fersöing* formát is. 1748 utánról *felső ing*, az 1733 utáni időkből pedig *ferső ing* alak a kezemen eddig megfordult rendkívül bőséges erdélyi levéltári anyagból nem került elő, viszont a *fersingek* megszakítatlan bőségű sora véletlenül éppen a *felső ing* eltűnése évétől, 1748-tól kezdődik.

b) A következőkben egybeállítom az időbeli és földrajzi jelentkezés együttes feltüntetésével az eddig előkerült *fersing*-adatok sorát úgy, hogy egy régebbi közleményem (MNy. XLVII, 87—8) történeti adalékait és az itt települési egységekhez vagy legalábbis vidékekhez köthetően rögzíthető adatokat együttesen használom fel, de kihagyom a többi, egyébként kétségtelenül erdélyi adalékot. Az ilyenformán kialakított kép ez:

Alsófehér m.: Fugad 1824.

Beszterce-Naszód m.: Alsóbalázsfalva 1782.

Háromszék: Altorja 1779 | Kézdivásárhely 1803 | Sepsiszentgyörgy 1845 | Uzon 1848, 1874.

Hunyad m.: Déva 1775.

Kis-Küküllő m.: Szászszentiván 1761.

Kolozs m.: Kolozsvár 1717, 1777, 1790, 1798, 1805, 1818, 1822, 1827 | Nagyida 1748 | Kalotaszeg 1864.

Maros-Torda m.: Koronka 1761, 1800, 1804, 1806, 1807, 1820 | Körtvélyfája 1831 | Marosagárd 1778 | Nagyercse 1769 | Nyárádszentbenedek 1816, 1829, 1840.

Nagy-Küküllő m.: Olthidegkút 1844.

Szolnok-Doboka m.: Császári 1768 | Dés 1803, 1839, 1840, 1843, 1845, 1849, 1850 | Magyarköblös 1799.

Torda-Aranyos m.: Alsójára 1790 | Torda 1803 | Torockó 1841 körül.

Udvarhelyszék: 1826, 1827, 1850.

Székelyföld: 1838, 1843, 1864, 1866.

c) Az összes adatok ilyen csoportosítása hozzásegít az a) alatt a *fersing* időbeli jelentkezésével kapcsolatban mondottak után az elnevezés és egyben a viseletdarab térbeli elterjedésének közelebbi ismeretéhez. Látni való, hogy a *fersing* elnevezés először Kolozsvárt (1717), azután a Kolozs megyei Nagyidán (1748) jelentkezik. A többi XVIII. századi adat földrajzi és egyben időbeli jelentkezésének képe ilyen: Koronka (MT.; 1761), Szászszevíván (Kk.; 1761), Nagyercse (MT.; 1769), Kolozsvár (1777, 1790), Marosagárd (MT.; 1778), Altorja (Hsz.; 1779), Alsóbalászfalva (BN.; 1782), Alsójára (TA.; 1790), Magyarköblös (SzD.; 1797). — Az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint a *fersing* elnevezés tehát már a XVIII. század második felében Középe-Erdélyben eléggé ismert lehetett. A XIX. századi adatokból kirajzolódó kép így alakul: Koronka (1800, 1804, 1806, 1807, 1820), Dés (1803, 1839, 1840, 1843, 1849, 1850), Kézdivásárhely, Torda (1803), Kolozsvár (1805, 1818, 1822, 1827), Nyárádszentbenedek (1816, 1829, 1840), Udvarhelyszék (1826, 1827, 1850), Nyárádszentanna (1832), Torockó (1841 körül), Székelyföld (1843, 1866), Olthidegkút (1844), Sepsiszentgyörgy (1845), Uzon (1848, 1874), Kalotaszeg (1864). — A XIX. században tehát tovább bővülnek az elterjedés földrajzi határai, úgyannyira, hogy Csíkot, valamint a jó részében már akkor sem magyar lakosságú Brassót, Fogarast és Szebent kivéve Erdély többi részéből eléggé jelentős számú *fersing*-előfordulást rögzíthetünk. — A csíki adalékoknak szótörténeti gyűjtésombeli hiányát csak véletlennek kell tulajdonítanom, hiszen a jelenkori nyelvöldrajzi

kutatás rendjén az innen előkerült *fersing* aligha lehet ott egészen újonnan odakerült viseletdarab.

d) Nem hagyható észrevétel nélkül az a fontos kérdés sem, hogy milyen társadalmi környezetben jelentkezik a *fersing*. Azt már láttuk, hogy a *felimeg* ~ *feling* és a *felsőing* adalékok szinte kizárólag a feudális társadalom kiváltságos rétegének hagyatéki és hozományi leltáraiból kerültek elő. Ehhez most hozzátehetem, hogy az eddig tőlem ismert *fersing*-adatokat is több mint fele részében ilyen környezetből származó szövegekből gyűjtöttem egybe, az adatszolgáltatásban azonban itt már jelentős rész jutott a városi polgárság irattermeléséből kikerült anyagnak is. Az erdélyi főkorányszék (gubernium) XIX. századi nyomtatott szökevény-körö-zvényeiből is felhasználtam szórványosan adalékokat. Minthogy azonban a szökevények, illetőleg körözötték között elenyészően kevés volt a nő, viszonylag csekély számú a női viseletdarabokra vonatkozó adalék is [Például Vajda Lászlónak a Székely Nemzeti Múzeum körözölevél-anyagából közzétett szép viselettörténeti adatközlésében (l. EM. XLIX, 537—44) egyetlen *fersing*-adalékot sem olvashatni, és nem található ilyen adatokat Schram Ferenc jóval szegényebb erdélyi anyagában sem (l. MNyTK. 108. sz. 27—8)]. Ezeknek egy része paraszti környezetben is dívó viseletdarabnak bizonyítja a *fersinget*. Kétségtelenül ilyen darabról azonban a fenti felsorolásban csak a szászszentiváni jobbágy-vallomásokban előforduló *fersingek* (1761), valamint a marostordai Körtvélyfáján a „Kotona Nyikuláj“ — nevéből ítélve kétségtelenül román nemzetiségű — jobbágy házában összeírt „fejér gyolts *fersing*“ (1831) esetében lehet szó.

e) Ezzel együtt felvethető a *fersing* társadalmi eredetének kérdése. E viseletdarabot — nevének nyelvjárási formáját tekintve — paraszti eredetűnek tarthatnók, hiszen az irodalmi és köznyelvi *felsőnek* csak az erdélyi nyelvjárások némelyikében van és csak ott lehetett a régiségben is *ferső*, illetőleg összetételben a *felsőingnek fersőing* (> *fersing*) alakja. Minthogy azonban a XVI—XVIII. századi, Erdélyen kívüli *felimeg* ~ *felümege* : *feling* és az erdélyi (*felsőing* > *fersőing* >) *fersing* adatok az esetek nagy részében csak a feudalizmus kora-

beli főúri, nemesi és polgári ingóságtelekben fordulnak elő, s csak a XVIII. század közepén innen mutathatók ki kétségtelenül paraszti viseletdarabokra vonatkozó szórványos adalékok, számomra valószínűbbnek látszik az, hogy a *felsőing* a feudalizmus korában az előbb említett társadalmi osztályok viseletéből kerülhetett a jobbágyi-zselléri sorban élők öltözetdarabjai közé. Azt gondolhatnók, hogy az előtagbeli *felső* > *ferső* változás, sőt a hangkivetés (*ferső ing* > *fersing*) is itt mehetett végbe, ha az első, feltűnően korai (1587) *ferső ing* adatok nem éppen a kolozsvári polgári írásbeliség számadáskönyveiben fordulnának elő. Nem úgy áll tehát a dolog, ahogy e dolgozat első megfogalmazásakor láttam, hogy ti. e kettős hangtani változással keletkezett alak a paraszti környezetből kerülhetett vissza a kiváltságos és polgári osztályokhoz. Az elősorolt szótörténeti adalékok azt mutatják, hogy az *alsó* és *felső* szóban az *l:r* hangcsere, úgy látszik, nemcsak a kalotaszegi meg más erdélyi nyelvjárásokra volt jellemző, hanem jellemezhetette ez a XVI. század második felétől — a XVIII. század legelejétől kimutatható *fersőing* > *fersing*-féle hangkivetéses fejlődéssel együtt — a kolozsvári városi polgárság nyelvét is. Ezért van az, hogy a XVI. század végi egyik kolozsvári számadáskönyv már *fersőinget* ismer, és a XVIII. század közepe tájától egész Erdélyben a nemesi-polgári irattermelés tölem felhasznált darabjaiban visszatükröződő korabeli köznyelv is már csak a *fersing* formával él.

12. Jelentős volta miatt egy külön tárgyalásra kíváncsózó, részben néprajzi vonatkozású kérdést kell itt még szóvá tennem.

A *felsőing* és a *fersőing* forma XVIII. század közepi teljes elavulása, illetőleg vele párhuzamosan a *fersing* alaknak Erdélyben való rohamos terjedése és egyeduralomra jutása azzal az érdekes nyelvi következménnyel járt, hogy a *fersing* szó összetett volta a beszélő nyelvközösség tudatában teljesen elhomályosulhatott. Minthogy pedig ezzel a hangtani változással egyidejűleg maga a *fersing* jelölte öltözékdarab viseletjellegében is olyanféle változás állhatott be, hogy ez eredetileg a keblet is beborító ingféle öltözékszerűségnek csak derekon aloli szoknyaszerű részét kezdték *fersing*nek nevezgetni, a derékon

felüli, lassanként elkülönödő, önállósult öltözékrész jelölésére más név (*ingváll?*, *rékli?* vagy egyéb) fejlődhetett ki. Noha alig lehet kétséges, hogy a *fersing* szó jelentésváltozása a tőle jelölt ruhadarab szerepköri változásával volt kapcsolatos, ezután megvizsgálandó történeti néprajzi kérdés, hogy ez a szerepváltozás mikor, illetőleg hogyan ment végbe, és nyomában a jelentésváltozás mikor indult meg. Jóllehet nem érzem magam hivatottnak ezekre a széleskörű viselettörténeti ismereteket kívánó kérdésekre válaszolni, jó néhány levéltári adat birtokában legalább hozzávetőlegesen megjelölhetem azt az időpontot, amikor a *fersing* szó jelentésváltozása véglegeződhetett. Ennek bizonyosságaként álljanak itt ezek a levéltári kijegyzések: 1766: „Egy vj Czitz Karton *also fersing*“ (Lezsnek H.; Harsányi Éva leltárában). 1790: „2. vékony Gyolts *also fersing*“ (Alsójára TA. — Béldi Mária kelengyéjében). 1804: „két Sléziai gyolts *also fersing* egyik varat patyolattal, a' másik kotzkás patyolattal garnirozva“ (Koronka MT.). 1809: „Két keskeny vesszőjü Patyolat *alsó Fersing*, patyolattal gárnérozva... Két kotzkás patyolat *alsó Fersing*, hozzá való gárnérjával“ (Uo.). 1818: „*Also Fejér Fersing* egy, Egy ujj gyapott karton *Fersing*“ (Kolozsvár — Tartsafalvi Sylvester Györgyné Ádámosi Végh Zsuzsanna kelengyéjében). 1823: „*Alsó Fersing*, Váliszból, és Krádliból, urkolt patyolattal gárnirozva“ (Gr. Lázár Lászlóné br. Bánffy Er'sébet kelengyéjében). 1830: „egy *alsó Fersing*“ (Msz.). 1832: „*Alsó fersing*, tizenkettő“ (Br. Brukenthal Mihályné br. Wesselényi Anna kelengyéjében). 1849: „Gyolcs *also Fersing* három“ (Kissebes K.). — Mint arra már régebben rámutattam (MNY. XLVII, 89) az *alsó fersing* szószerkezet csak akkor keletkezhetett, mikor a *fersing* csak az alsó testet borító öltözékrész vagy talán még inkább, amikor a kettős: a felső szoknya (*fersing*) alatt egy alsó szoknya (*alsó fersing*) viselése is divattá vált, és így az alul viselt szoknya a jelölésére használt *alsó fersing* szószerkezet tanúsága szerint az új, 'szoknya, rokolya' jelentésű *fersing* szónak már elveszhetett az erdélyi régi-ségbeli nyelvközösség tagjaiban a *felső* (> *fěrső* ~ *fěrső*) melléknévvel való etimológiai kapcsolatának tudata, s így a *fersing* szó a nyelvközösség tagjaira az egységes szó be-

nyomását tette. Ilyen átalakult formájában aztán nemegyszer idegen, hihetőleg német eredetű szót érezhettek benne. Az elszórtan jelentkező *fersching* és *fersling* írásváltozat — véleményem szerint — erről tanúskodhatik (l. ezekre nézve részletesebben még: MNy. XLVII, 88—9). — Még inkább a *fersing* etimológiája és eredeti jelentése tudatának teljes elhalványulására mutat a fennebb, 1800-ból Désről idézett *felső fersing* adat (l. fennebb a 7. pontban a jelzett évi kijegyzések között).

13. A tárgyalás teljessé tétele érdekében nem felesleges az érdeklődési körünkbe került viseletdarabbal kapcsolatos néprajzi irodalom legfontosabb adatainak egybeállításával a következőkben néhány megjegyzést tennem.

Úgy látszik, hogy a *felimeg* ~ *felümeg* : *feling* név a XVI—XVII. századi divatozás után hamarosan elavulhatott; legalábbis a XVII. század végén innenről rá vonatkozó adatot nem ismerek. Mint már előbb is jeleztem, az erdélyi oklevelezésben a *felimeggel* nem, a *felső inggel* is csak egy kijegyzésben (1570) találkozhatni, de nem került ezek közül egyik sem elém a XVIII—XIX. századi népviselet-leírásokban sem. A *felsőingre* és a *fersőingre* is Erdélyből csak történeti adataink vannak. A *fersing* azonban a múlt század harmincas éveitől már jelentkezik a tájszógyűjteményekben és viseletleírásokban is. Így először 1838-ban a *fersing* „székely szó“ megjelöléssel került elénk, sőt 1841 táján egy rövid leírás kíséretében Gáspár János a *kösnyös fersinget* a *torockói* viselet egyik jellegzetes darabjaként iktatja be gazdag tájszójegyzékeinek egyikébe. 1864-ből a *kalotaszegi*, két évvel későbből pedig a *székely fersing* néprajzi leírásában való első említésével találkozunk (l. tőlem: A kalotaszegi női öltözködés leírása 1864-ből. NéprMúzÉrt. 1941. 272—3; id. Kresz i.m. 213 is. — Gönczi János, A székely népéletből: Székely Néplap 1866. 190; id. Kresz i.m. 199). A *kalotaszegi* és a *torockói* viselet tárgyalásakor először Jankó János nézi néprajzos szemmel a *fersinget* (l. tőle: KszMN. 94; l. még a 217. lapon Czucz Jánostól a kalotaszegi nyelvjárásbeli *arsó*, *bersó*, *hátursó*, *kürsó*, *közbürsó*-féle alakokról. — Uő., TAszT. 110). A MTsz.-ban a *fersingnek* Erdély több pontján való előfordulására találunk tájékoztató szótári adalékokat (l.

előbb a 8. pontban). Malonyai Dezsőnek inkább művészi és népszerűsítő, mint néprajzi igénnyel készült kiadványában a kalotaszegi, a székely és a torockói fersingre nézve elég kevés szövegbeli felvilágosítást találhatni, a tőle közölt rajzok és viseletképek között azonban pazar, színpompás fersing-ábrázolások is vannak (l. tőle: A magyar nép művészete I, 55 és IV—V. tábla; II, 43, 312 és az V—VI. tábla). Ortutay Gyula egyik népművészeti kiadványának nagyon szűkre szabott szövegrészében csak említés van a kalotaszegi fersingről, kárpótlásként azonban a viseletképeken több szép fersing-ábrázolás is kerül elénk (l. tőle: A magyar népművészet II. Erdély. 115, 295). Ezek után A Magyarság Néprajza megfelelő helyén (II. kiadás I, 343) a várható fersing-említés hiánya csak véletlen lehet.

Az előbbieken már többször idézett, pompás parasztviselettörténeti monográfiájában Kresz Mária a tőle vizsgált korszak (1820—1867) két fersing-leírásának közzétételén túl e jellegzetes viseletdarabról a bevezető szövegében sem mond többet. Alkalmasint elkerülték figyelmét akkor már a MNY. XLVII, 87—9. lapján rendelkezésre álló XVIII—XIX. századi fersing-adatok. Az újabb viseletirodalomból Nagy Jenőnek még a Kresz monográfiájának megjelenése előtt készült, de emennél csak később napvilágot látott két monográfiájában található legtöbbit a kalotaszegi és a torockói fersingről [l. tőle: A torockói magyar népi öltözet. (Bukarest 1957) 33—4, 61. — A kalotaszegi magyar népi öltözet. (Bukarest 1958) 21, 63], habár mindez — a kiadványok tudománynépszerűsítő jellege miatt — csak csekély része annak a nagy viseletleíró anyagnak, amelyet ő — Faragó József és Vámszer Géza társaságában — Erdély több vidékén e viseletdarabban kapcsolatban is gyűjtött, és több, mindmáig kéziratban meg képekben levő viselet-monográfiában munkatársával együtt feldolgozott. E monográfiák kétségtelenül sok értékes felvilágosítást adnak majd a *fersing* mai és közelmúltbeli alakjára, szerepére, sőt talán hangalakbeli változatainak földrajzi elterjedésére nézve is. Az erdélyi *fersing* mai földrajzi elterjedésére vonatkozóan a kolozsvári magyar nyelvészek most folyó nyelvföldrajzi kutatásai hivatottak feleletet adni.

14. Mint ahogy Takáts a kezén megfordult gazdag levéltári anyag alapján tudott sok újat mondani a magyar felimegről, e sorok írójának is jórészt az évtizedek óta a levéltárakban folytatott szótörténeti gyűjtés adta meg a lehetőséget arra, hogy a címben jelzett kérdésről legalább annyi újat mondjon, mint amennyit az előbbieken szóvá tett. A történeti anyag gazdagsága valóban nagy lehetőségeket nyújtott, de — szűkszáviságában — egyben korlátokat is állított és állít a továbbiakban is a kutatás elé. E korlátok nyúgében a tárgyalás rendjén végig úgy érezte e sorok írója, hogy nyelvész létére — a vaskos tévedések fenyegető veszélye nélkül — a szótörténeti adatok mezsgyéin túl annál távolabbra elkalandoznia, mint amennyire elment, számára merész és kevés hasznosítható eredménnyel kecsegtető vállalkozás lett volna. Ezért nagyon sokszor inkább nyitva hagyta a néprajzi kérdéseket, illetőleg csak felvetette az ilyen irányú megoldási lehetőségeket. Ezek után azonban talán mégis szabad legalább annyit remélnie, hogy — a szótörténet kutatói mellett — a magyar viselettörténet munkásai a közölt adalékok felhasználásán túl itt kifejtett gondolatai között is találjanak majd néhány elfogadható, illetőleg további vizsgálódásra ösztökélő észrevételt.

1963/1968

Országos Széchényi Könyvtár

FIADALOM

A moldvai csángó nyelvföldrajzi gyűjtőmunka során 1949-ben két ponton a *fiúgyermek* elnevezéseként jegyeztem fel a címbeli szót. A Tázló mellékén két, egymáshoz közel eső ponton: Turlujánban *fiadalom*, Esztufujban pedig *fiadalom* alakban él. A bejárt csángó település-terület 93 pontja közül csak e kettőnek nyelvéből van e szóra adatom. Lehetségesnek tartottam azonban, hogy másutt is él, csak a kérdezés során, illetőleg az orvanyag lejegyezgetése rendjén nem került elélem ez a szó.

Az első pillanatban arra gondoltam, hogy a címbeli szó a *fi(ú)* köznévvé — a csángóban elég gyakori — *-d* kicsinyítő képzős származékának valamilyen továbbképzése. E szó *-d* kicsinyítő képzős származéka ugyanis előfordul az ÓMS.-ban, sőt még előbb azokban a *Fiad ~ Fiod* alakú személynevekben, melyeket az OklSz. megkérdőjelezve ugyan, de a *fiad* címszó alá von. Ettől az ötlettől azonban hamarosan el kellett állanom, mert semmiképpen nem lehet az egészen más szerepet betöltő *-alom* képzővel összekapcsolni a *fiadalom* két utolsó szótagját. Mikor aztán láttam, hogy a *fiatal* szónak van Gyergyóban *fiadal* alakváltozata is (MTsz., EtSz.), úgy gondoltam, hogy az eredeztetést ebben az irányban kell keresnem. A magyarban volt ugyanis egy *-m* kicsinyítő képző; erre eddig mindössze öt példát ismerünk: *alom*, *sulyom* (vizinövény és egy hozzá hasonló alakú tésztafajta), *vérmes*, *gyermek*, *tetem* (NyH.). Ehhez az öt példához szerintem talán hozzátartozhat a csángó *fiadalom* szó is. E szó ezek szerint a *fiatal* szó családjába tartozó *-m* kicsinyítő képzős származék lehetne. E köznévvé eredeti jelentése tehát *'fiatalka, fiatalocska'* lehetett. E fejtegetés némi gyengítéseként sietek azonban megjegyezni, hogy sajnos, moldvai gyűjtőmunkánk során eddig még nem került elő a *fiatal* köznévvé *fiadal* alakváltozata, habár a Tázló melléki csángóság

a kutatók meglehetősen egyhangú véleménye és nyelv-
földrajzi tapasztalataink szerint jórészt Csíkból, Gyergyó-
ból és Háromszékből vándorolt ki Moldvába, de vannak
ugyancsak innen kikerült székely települők az északi és
déli csángó telepések között, a Szeret bal partján levő
székelyes szórványokban is.

1957

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

FÖLDI

Régebbi népi és népieskedő íróink nyelvében, sőt köznyelvünkben is gyakorta találkozunk e szavunkkal 'conterraneus' jelentésben. Kétségtelen, hogy e köznevünknek nemcsak jelentése volt 'egy földről, ugyanazon vidékről való', de alakja is eredetileg *egyföldi*, esetleg *ezen földi* 'ugyanezen földről való' [vö. 1395 k.: incola: *ezen feldy* (BesztSzj.)] volt. Az *egyföldi*-re vonatkozik a következő szótörténeti adalék: Szécsy Margit 1570. június 8-án többek között ezt írja Nádasdynénak: „Keğdel egyw̄th tارساگوث tartottam volna, myert hogy keğdel *egy feöldi* wagyok“ (Ödöngő Ábel: MNY. IX, 329). Bár ezen az adaton kívül többet az *egyföldi* szókapcsolatra szótörténeti cédulaanyagom végleges rendjének kialakítása előtt nem tudok idézni, kétségtelennek tartom, hogy az itt előforduló alak volt az előzője a mai *földi*-nek. Az *egyföldi* vagy *ezen földi* szókapcsolatból azonban jelentéstapadással nagyon hamar kiválhatott a *földi*, hiszen Calepinusnál (1585) már ezt olvashatni: „conterranaeus — *Földi*“ (Cal. 251).

Éppen olyan esetről van itt szó, mint *testvér* köznevünk esetében, amely tudvalevőleg szintén az *egy test és vér szerint való atyámfia* kapcsolatból vált ki. — Megjegyzem, hogy a NySz.-ban nyoma sincs *földi* köznevünk eredetibb alakjának. Ezen azonban nem kell csodálkoznunk, hiszen ott a *földi* 'conterraneus; Compatriot' köznévre csak az itt idézett adatok kelténél évszázadokkal későbbi forrásból, Mikes Kelemen leveleskönyvéből és Pápai Páriz szótárának 1767-i kiadásából idézett adatokat találhatni. Ekkor pedig már az *egyföldi* a köznyelvben is, úgy látszik, *földi*-vé rövidült, mert a forrásokban csak *földim*, *a mi földiink* és a *földi* alakkal találkozunk.

A *földi* szónak az az 'atyafi, barátom' jelentése, amelyet az ÉrtSz. 3. jelentésként bizalmaskodó, barátságos megszólításban használatos jelentésnek minősít, nem is annyira bizalmaskodó, hanem inkább a parasztemberhez

szóló vállveregető, leereszkedő megszólítás volt a városi ember részéről. Érzésem szerint csak valamivel szelídebb, mint a *kend* vagy az *atyafi*, a *Hallja kend?* vagy a *Hallja, atyafi?* megszólításban. Régebben, a múlt század első felében — az ÉrtSz. irodalmi idézeteiből kitetszően — ez a jelentésárnyalat még aligha volt meg. Úgy veszem észre, hogy e szó ilyen jelentésárnyalatban a felszabadulás óta nem is használatos. Alkalmasint az *elvtárs* megszólítás avította el.

1938/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HÚGY, HÓGY ?

A MTsz. a *húgy* 'csillag' szó változataként közli a *hógy* alakot 'csillagzat' jelentésben, de kifejezi kételyét, hogy a köz- és irodalmi nyelvben elavult *húgy* ~ *hógy* szó így magában egyáltalában élhet-e a népnyelvben. Valóban sem a szótár szerkesztéséig, sem az azóta megjelent közlések nem szolgáltatnak semmi bizonyítékot e szónak a múlt század közepe tájától inneni köznévi életére. E szó népnyelvi életére az első adatot Somogyi Antal tette közzé abban a magyar nyelvterület különböző pontjairól való tájszóközlésében, amely az egyes adatok esetében nem jelzi külön-külön a tájszók származási helyét. Az egyébként szűkszavú közlésben ezt olvashatjuk: „*hógy, húgy*: csillagzat. (K a s z a h ú g y, Károlinál: bokroscsillag)“ (Nyr. XII, 528). E közlés *húgy* szavának a Palócságban való meglétét Tóth Béla és Bartha József megfigyelése (Nyr. XXI, 284—5, 328, XII, 75) ugyan némiképpen megerősíti, de mindkét közlésből csak azt látjuk, hogy a köznévi ott is csak a *kaszahúgy* csillagzat-névben élt még a múlt század második felében. Mindkét közlő csak öregektől hallotta a csillagzat-nevet így említeni. Tóth azt írja, hogy mikor a hatvanas években egy „igen öreg parasztasszony“ a Borsod megyei Nagymihályon neki mint gyermeknek a csillagokat magyarázta, „egyet k a s z a h ú g y n a k nevezett“, majd mikor ő nevetett ezen a „furcsa szón“, „kissé neheztelődve mondta, hogy ezt másképpen k a s z á s c s i l l a g n a k is nevezik...“ | „A k a s z a h ú g y vagy K a s z á s c s i l l a g az Orion“ — teszi hozzá a közlő (Nyr. XXI, 284—5). Bartha is — úgy látszik — csak a *kaszahúgy* szóban hallotta a Borsod megyei Séta vidékén „az öregektől“ a *húgy* szót említeni (Nyr. XXI, 328, XXII, 75). Tóth közlése nyomán Zolnai Gyula ugyan nem tartotta többé kétségesnek ezt a tájszót (vö. Nyr. XXI, 331), a MTsz. szerkesztője azonban jogosan kételkedett XIX. század végi önálló köznévi életében. Nyilvánvaló ugyanis,

hogy e közlésekből kellő óvatossággal nem lehet egyébre következtetni, mint arra, hogy a *húgy* köznévi az Orion csillagzat *kaszahúgy* nevében a palócok között a múlt század második felében még élt, de semmi esetre sem lehet belőlük kiolvasni azt, hogy ugyanakkor köznévi szerepben is használatos lett volna. Erre semmiféle kétségtelen bizonyítékunk nincs. Némi merészséggel Tóth közleménye alapján legfeljebb annyit tehetünk fel, hogy egy palóc öregasszony a hatvanas években még talán érthette a *kaszahúgy* csillagzatnév utótagjának 'csillag' jelentését is. De ezt is csak abból következtethetjük, hogy az öregasszony a *kaszahúgy* név magyarázataként említette a csillagzat *kaszás csillag* névpárját is. Ha igazán óvatosak vagyunk, ebből is természetesen csak azt állapíthatjuk meg, hogy ez utóbbi névalak mellett még élt a régibb, de utótagjában alkalmasint már nem is értett változat. A *húgy* köznévi ilyen egyetlen csillagzat-névben eltokozódó késői életét biztosnak vehetjük, de nem alaptalan az a kételyünk sem, hogy a népnyelvben a múlt század végén egyáltalában volt-e ez elavult köznevünknek *hógy* alakja. Valószínű ugyanis, hogy az első és egyetlen közleménybe, amely ezt az alakot szerepelteti, ez úgy került bele, hogy a közlő nem értette a köznyelvben már elavult *húgy* szót, és a *hold* népnyelvi *hód* alakjának birtokos személyragos *hódja* (*hógya*) formájából elvont alakot iktatott alakváltozatként a *húgy* címszó mellé. Ez annál is valószínűbb, mert két későbbi erdélyi közlésből a Kolozs megyei Kalotaszentkirályról a *kaszahógya*, a Nyárádszereda környéki Kibédről pedig a *Kaszahódja* 'kaszás csillag' nevet valóban ismerjük is (Nyr. XXX, 199—200), sőt tudjuk, hogy néhány régen közszájon forgó ide tartozó csillagnév (*darvakhúgya*, *ekehúgya*, *kaptárhúgya*, *kaszahúgy*, *pártahúgya*) felsorolás után Toroczkai-Wigand Ede is úgy vélekedik, hogy a *húgy*-ot *hód*-nak is ejtették, s innen származott a kibédi *kaszahódja* csillagnév (NéprÉrt. XV, 277; Öreg csillagok, Bp., 1916. 24). Toroczkai-Wigandot nyilvánvalóan Ősz János etimologizáló hangjelölése tévesztette meg, Ősz — lehet — a kibédi *kaszahódja* (fonetikusan természetesen: *kaszahógya*!) alakból visszakövetkeztetve, a régiségbeli ejtés tekintetében nyilatkozott így. A *húgy* köznévi *hód*, illető-

leg *hógy* ejtésének ugyanis a régiségbeli adatokban nincs semmi nyoma. Valószínűnek látszik tehát, hogy a népnyelvben is csak a *húgy* köznévi szerepének teljes elhalványodása és jelentésének elavulása után népetimológiával keletkezett az egyetlenül megmaradt *kaszahúgy* ~ *kaszahúggya* csillagzat-névben a *húggya* tagnak *hóggya* alakja, úgy, hogy az elavult szót a *hold* ~ Nyj. *hód* égitest nevével azonosította a népi szófejtés. Az „írástudók” természetesen ezt a változatot etimologizáló írással *hódja* alakban írták át, s belőle egyrészt a *hód* (értsd: hold), másrészt a még képtelenebb *hógy* formát vonták el. Így kerülhetett aztán bele ez a „tájszói” forma címszó-változatként a MTsz.-ba is.

A kifejtettek alapján, úgy gondolom, hogy ameddig újabb adat nem kerül elő (erre pedig aligha van kilátás!), a *húgy* és természetesen még inkább a *hógy* címszó köznévi szerepében, illetőleg jelentésében törlendő a MTsz.-ból; legfeljebb mint a *kaszahúgy* és a *kaszahóggya* csillagzat-név utótagjában a múlt század második felében hihetőleg még értett szó maradhat benn egy újabb magyar tájszótár anyagában.

1958

Országos Széchényi Könyvtár

INDIA

1. Nem az ázsiai nagyhatalom nevééről, hanem arról a 'burgonya' jelentésű tájszóról szeretnék itten szót ejteni, amelyet egy Nyr.-beli közlés alapján a MTsz. egyetlen helyről, a Beszterce környéki Apanagyfaluból szótároz. Maga a közlés e tájszó múlt század végi mezőségi életére mindeddig nemcsak egyetlen, de egyben legrégebbi bizonyíték is volt. Újabban azonban Engel Károly szíves figyelmeztetése és előzékenysége révén hozzájutottam Gáspár Jánosnak (1816—1892) a nagyenyedi Bethlen kollégium nagykönyvtárában őrzött kéziratos hagyatékából ahhoz a három darabból álló tájszógyűjteményhez, amelyet Gáspár az első Magyar Tájszótár (1838) ösztönző hatására 1838—1845 között Erdély különböző vidékein gyűjtött össze (l. MNyTK. 107. sz.). Ez az első és a második Magyar Tájszótár közötti időszakból mindmáig leggazdagabbnak ismert tájszógyűjtemény mintegy 1100 erdélyi tájszó között a legrégebbi adatot szolgáltatja a címszóul írt szóra nézve is. A szűkszavúságában is figyelemre méltó szójegyzékbeli adat mindössze ennyi: *india*: „burgonya. Belsőszolnok egyik vidékén“ (i.h.; ezt az adalékot idézi már Balassa Iván is; l. tőle: A magyar kukorica története. Bp. 1961. 90. l. 1. sor). Ez az adat — régisége mellett — azért is érdekes, mert e tájszóhoz fűzött földrajzi megjelölés a Nyr.-ben közölt adaténál nagyobb területre utal. A Nyr.-beli közlés Apanagyfaluja ugyanis az erdélyi megyék 1876-beli újjárendezése előtt ahhoz a Belső-Szolnok megyéhez tartozó község volt, amelyből Doboka és Közép-Szolnok megye egy részével együtt 1876-ban Szolnok-Dobokát alakították. Gáspár az *india* tájszót nyilván éppen valahonnan a Mezőségnek arról, az akkor Belső-Szolnokhoz tartozó északkeleti részéről, de alkalmasint több pontról ismerhette, illetőleg gyűjthette, ahol Apanagyfalu is fekszik. A tőle adott nyelvöldrajzi megjelölés ezért lényegében egybeesik ugyan a Nyr.-beli közlés helyjelölésével,

csak hogy emennél nagyobb, de határozatlanul körvonalazott területre utal.

2. Számomra már eleve is valószínűnek látszott, hogy e tájszó elterjedési területe nem korlátozódhatott a múlt században, és — ha most is él — nem korlátozódhatik ma sem egyetlen településre. Éppen ezért a mezőszégi gyűjtések során különleges figyelmet fordítottam, illetőleg fordítottam a *burgonya* szóföldrajzi adataira. 1946 júliusában egy, Gunda Béla társaságában a Mezőség nyugati, Kolozs megyei felén tett kirándulás során Keszűben és a tőszomszédos Vajdakamaráson valóban rá is akadtam az *indija* 'burgonya' tájszóra, az e két községgel tőszomszédos Magyarpalatkán azonban már nem éltek vele. Mivel a szomszéd megyei Apanagyfalu és a fennebb említett két Kolozs megyei *india*-s pont között légvonalban is legalább 50 kilométer távolság van, jogosan feltehető volt, hogy a közbeeső mezőszégi pontokon is itt-ott még előfordulhat a címbeli tájszó. Ezért mikor egyik, a Mezőség keleti szélén levő Zselykről való hallgatóm, Hunyadi Ödön 1947-ben a Mezőség észak-északkeleti nyelvjárási viszonyainak felderítésére irányuló gyűjtésre vállalkozott, egy e célra összeállított kis kérdőív mintegy másfélszáz kérdése közé természetesen bevettem a burgonyára vonatkozót is. Meglepetésemre azonban Hunyadi a gyűjtés idején már Apanagyfaluban sem találkozott a múlt század második felében ottan lejegyzett címbeli tájszóval, hanem csak az erdélyi köznyelvben is egészen általános *pityóka* szó *pityoka* hangalakbeli változatával. A köznyelvi növénynév tehát a régebbi elnevezést már ott is kiszorította. Az Apanagyfalutól délre-délkeletre fekvő néhány község szókincséből sem került elő az *india*. Itt Hunyadi ilyen szóföldrajzi adatokkal találkozott: Magyarborzás: *picsoka* : *baraboj*. — Mezőveresegyháza: *pityóka* ~ *picsoka*. — Szászszombor: *picsoka*. — Buza: *barabój* : *pityóka*. — Noszoly: *pityóka*. — Vice: *barabój*. — Más két gyűjtő ugyanez évben az ún. nagykérdőívvel végzett nyelvöldrajzi gyűjtés során az ugyancsak a Mezőség e táján fekvő Szépkényerűszentmártonban a burgonyára vonatkozó kérdésre a *baraboj* : *picsoka* (Harangozó Margit gyűjt.), Feketelakon meg a *barabój* tájszót jegyezte

le (Kis Róza gyűjt. — Az összes adatokat a sajátjaimon kívül — az egyetemen őrzött nyelvföldrajzi gyűjtőfüzetekből írtam ki). A Nagy-Szamos mentének Dész—Bethlen közötti szakaszáról s a Mezőség északkeleti részére eső néhány pontról (Ördögösfüzes, Szék, Kolozs, Visa, az egész Borsa-völgy) Gálffy Mózesről és Márton Gyuláról lejegyzett tájszóanyagban sem találkoztunk az *india*-val.

3. Ami magának az *india* ~ *indija* tájszónak a származtatását illeti, már az egyetlen tájszó-adat ismeretében is arra gondoltam: e név azzal az eléggé ismeretes ténnyel függhet össze, hogy maga a növény Amerika felfedezése után az eleinte Indiának, illetőleg Nyugat-Indiának tartott világrészből került Európába. Éppen mikor a származtatásra vonatkozó véleményem kialakítására került a sor, nagy öröömre Puskás Lajos tanárkollégám és barátom levéltári kutatás közben azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy vajon Tessedik Sámuel szarvasi iskolája 1801-i latin nyelvű vizsgai jegyzőkönyvének egyik részletében egy latin növénynév hogyan fordítandó magyarra. A kérdéses szöveg ez volt: „Réhák disseruit felicitanda Terrarum Subaratione, ut nempe, si praesertim Autumnus siccus sit, et pecora fors etiam infirmitate laborent Terra talis, in qua evoluta Aestate *Indiacum*, Canabis, Rappa, Pepones, Linum, Cicer aut Lentescinae erant tantum semel subaretur...“ A latin szöveget a megadott felvilágosítás alapján Puskás aztán így fordította le: „Réhák értekezett a szántás megkönnyítéséről, mégpedig olyan értelemben, hogy különösen, ha száraz ősz van, és az igrás állatok el vannak gyengülve, az olyan föld, amelyben az elmúlt nyáron *india*, kender, répa, dinnye, len, borsó vagy lencse volt vetve, csak egyszer szántassék fel...“ („Protocolium Examinis in Schola Industriali Oeconomica Szarvasiensis Diebus 4° 5° et 6° May 1801 habiti“ címet viselő jegyzőkönyv a nagyváradi kir. tankerületi igazgatóságnak N-66 Nat. jelzetű irata a kolozsvári Akadémiai Levéltárban; az idézet a 4. lapon. — A *kiemelés* a latin és magyar szövegben tőlem.) A Réhák nevet viselő diák felelete bizonyítja, hogy a burgonyát a XIX. század legelején az úttörő Tessedik-féle szarvasi mezőgazdasági iskolában, de alkalmasint másutt is Indiára utaló latin névvel illették. Jogosan feltehető, hogy ott a magyar név is — a

Mezőséghez hasonlóan — az India névből alakult *india* lehetett.

4. Érthető tehát, hogy Erdélyben csak a XIX. század elején az 1815 táján kezdődő inséges esztendőkből terjedő burgonya (erre nézve l. Pallas Nagy Lexikona III, 836) legalábbis a Mezőség egyik részén *india* néven honosodott meg. Ezek után nem kétséges, hogy különböző pontokról még kerülhetnek elő olyan adatok, melyek a burgonyának az India „világrész“-névvel való kapcsolatára utalnak.

1959

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A KACSÁZIK ÉS AZONJELENTÉSŰ TÁRSAI

1. Gyermek- és ifjúkoromból a Közép-Szamos vidéki dési meg a kolozsvári diákság nyelvéből ismerem a címbeli szót abban a játékkörbeli 3. jelentésben, amelyben legújabban az ÉrtSz. is a mai magyar szókincs elemeként való nyilvántartásra méltatja. Ma, a nagyszerű ÉrtSz. birtokában már könnyű megállapítanom, hogy ez a szó és nem nagyon népes családja (*kacsa, kacsázás, kacsázó*) a közmagyar nyelv szókincsének tartozéka. Mikor azonban legalább két-három évtizeddel ezelőtt nyelvészeti szempontból is érdekelni kezdett a címbeli szó, eleinte abban a tévhiedelemben ringatóztam, hogy ez a szó Ds nyelvének különlegessége: amolyan dési diák-tájszó. De aztán még az ÉrtSz.-ban kínálgató könnyű tájékozódási lehetőség megteremtődése előtt hamarosan rá kellett jönnöm, hogy ez elhamarkodott vélekedés. Erről először akkor győződtem meg, mikor annak idején W. Sommerset Maugham »Örök rabszolgaság« című, megrázóan szép regényének magyar tolmácsolásában ezt a részletet olvastam: „Mrs. Carey megállt egy pár percre és nézte a tengert... Közben Philip^a... — *kacsázás*hoz alkalmas kavicsokat keresgélt“ (Bp. É.n. Bárd F. és fia kiadása. Ford.: Gáspár Miklós és Lányi Miklós. — ^aA regény főszereplője). Ebből ugyanis nyilvánvalóvá vált számomra, hogy már az angol szöveg fordítói irodalmi nyelvi szónak tartották e cikk címében olvasható szót.

Nemcsak az addig egyetlen regényből ismert *kacsázás* láttán, de a MTsz. nemleges tanúsága alapján is valószínűtlennek kellett tartanom azt, hogy a *kacsázik* esetében tájszóval van dolgunk. A MTsz.-ban ugyan a címszóként szereplő *kacsázás* származék mellett 'egy gyermekjáték' értelmezés áll, s ebből némi valószínűséggel arra is következtethetnénk, hogy itt a mi érdeklődési körünkbe került játékról van szó. A hivatkozott Nyr.-beli hely (Nyr. XII, 190) tanúsága szerint azonban Rimaszombatban egy egé-

szen más gyermekjátékot jelölnek ezzel a névvel. Mint-hogy ilyen jelentésben a *kacsázik* nem szerepel sem a CzF.-ban, se más régebbi kétnyelvű szótárainkban, csak az újabb szótárakban böngészgetve juthattam a *kacsázik* irodalmi nyelvi voltát illető szótári bizonyosságokhoz. Ezek közül először Sauvageot Aurélien Magyar és francia nagyszótárának (é.n.) *kacsázik* címszava 3. jelentése alatt leltem meg a bennünket pillanatnyilag érdeklő 'faire des ricochets pierre' értelmezést. Utána Országh László Magyar—angol szótárában (1953) találtam rá erre az igére, illetőleg továbbképzett műveltető származékára; íme: „*kacsázik* . . . 3. kővel play ducks and drakes | (a kő) ricochet *kacsáztat* (lapos kővel vízen) play ducks and drakes, ricochet“ (így!). Ennél valamivel többet találtam Eckhardt Sándor nagy Magyar—francia szótárában (1958); itt ugyanis a *kacsázik* címszó 3. pontjában ezt olvassuk: „(kavicsal) faire des ricochets; *az ügyesen dobott lapos kavics kacsázik a vízen* un caillou plat habillement lancé ricoche sur l'eau“. — Az utóbbi helyen megadott francia jelentésből és a kétnyelvű példamondatokból nyilvánvaló, hogy Eckhardt a *kacsázik* igének tulajdonképpen két jelentését ismeri. Az egyik, a 'faire des ricochets' jelentést az ÉrtSz. egyetlen értelmezésként így szótározza: 'Lapos, kerek kavicsot úgy dob el a víz felett, hogy a víz felületét többször érintve fel-felpattan; csesztet; sző (6), szűr (6)'. A másik, a kavics kacsáztatására, Eckhardt idézetéből kiemelezhető jelentés azonban az ÉrtSz.-ból hiányzik, holott e szónak valóban Désen is volt gyermekkoromban ilyen jelentése is. *Jaj, de remekül kacsázik a kő!* — kiáltottunk fel egykor gyermeki lelkesedéssel, ha egy-egy szép hajítás rendjén a víz színén tovaszökkenő kő szépen *k a c s á z v a* siklott a Szamos túlsó partja felé.

2. Az ÉrtSz. utalásából látható az is, hogy az ezúttal figyelmünk körébe került játékkal kapcsolatban a szótár szerkesztői a *csesztet*, a *sző* és a *szűr* igét a *kacsázik* azonjelentésű társaiként óhajtják számon tartatni. Minthogy e sorok írásának időpontjáig (1961) a szótárnak még csak a III. kötete jutott el hozzám, e cikk első fogalmazásának papírra vetésekor még csak a *csesztet* szónak tudtam utánanézni. Most azonban, hogy már a II. kiadásban is rendelkezésre állanak az ÉrtSz. összes kötetei, utánanézhetni

a *szó* és a *szūr* címszóban mondottaknak is. Úgy látom, a *csesztet* szót már az ÉrtSz. szerkesztői is csak tájszóként, nyilván a MTsz.-nek egyetlen Nyr.-beli közlésre támaszkodó közlése alapján a MTsz. adta jelentéssel sorolták be a szóanyagba; így érthető, hogy a szerkesztők a forrásul használt helyen rögzített *csisztet* alakváltozatot figyelmen kívül is hagyták. A *szūr* ige *táj* és a *szó* ige *ritka* meg *táj* jelzéssel beiktatott 6. jelentésként az ÉrtSz. a *kacsázik* alatt idézett értelmezést ismétli meg, csakhogy míg az előbbinél egyetlen igazoló idézet nincs, az utóbbi esetében egy köznyelvi példa mellett egy Arany- és egy Gárdonyi-idézet tanúskodik arról, hogy a *szó* ige a két nagy író szókincséhez is hozzátartozott. „Átsuhan mint fecske szárnya... | Vagy mint szökdelése víz felett a kőnek, | Melyel a gyerkőcök a folyamon szőnek“ — olvasom az Arany-idézetet. „A törökök csónakja annyira lehetett — idézik Gárdonyit —, mint amennyire egy erős karú fiú *szó* lapos kavicssal a vízen.“

Ez utóbbi igét *szó* ~ *szű* alakváltozatban 'a víz színére laposkás kavicsokat majdnem vízirányosan dobál, úgyhogy többször föl-fölugrálnak, mielőtt elmerülnének' értelmezéssel a MTsz. szóbeli közlésből Abaúj, Borsod és Ugocsa megyéből ismeri, sőt Nyr.-beli meg szóbeli közlése alapján Erdélyből meg a Székelyföldről származó adatot is idéz rá. Ugyanez a szótár ugyanilyen közlésből külön címszó alatt Abaúj, Borsod és Erdély megjelöléssel a *szövés* származékot is felveszi. A *szövés*-t Erdélyben (hol?, közelebbről nem jelzi, de alkalmasint Nagyenyed vidékén) használatos szóként Szász Károly is nemcsak a jelentés körültekintő megadásával közli, hanem elsőül utal arra a szemléleti alapra, amely — szerintem is — e szó tőlünk tárgyalt jelentésének kialakulását lehetővé tette (I. Nyr. VII, 170; l. még alább a 4. pontban mondottakat). — A *szó* igét Csűry Bálint szótárában is meglelhetjük. A Szamosháton az ige *szű* alakban — lényegében — a MTsz.-beli jelentéssel ismeretes (SzamSz.). Nemleges adatként meg kell említenem, hogy ebben az — egyébként rendkívül gazdag — szótárban az igének semmilyen származékával vagy azonjelentésű társával nem találkozunk. (De l. alább a 3. pont *csukázik* címszavát.)

A másik, ÉrtSz. említette igére, a *szūr*-re a MTsz. forrásutalása alapján a Nyr.-ben egyetlen *N a g y k u n s á g*-ból származó adalékra bukkantunk. A Nyr. egykor gazdag nyelvjárási levelező-táborának apró közléseiből ide tartozó jelentésben ismerjük azonban a közelebbi hely megjelölése nélkül közölt *szűrés* (Demjén Kálmán: Nyr. XVII, 567), valamint a *H e g y a l j á r ó l* valónak jelzett *szüre* vagy *szűrés* (Czinke István: i.h.) származékot. Figyelemre méltó ide vonható adatok olvashatók Bálint Sándor remek Szegedi Szótárában is. Bálint a *szūr* 3. jelentéseként nagyjából a már megismert értelmezést iktatja bele anyagába, majd kéziratos és nyomtatott forrásokra is hivatkozva egy idézetet közöl Tömörkény Istvánnak egyik századvégi kötetéből. Ugyancsak nála olvasható a *k a c s á z i k* körébe tartozó tápai *palintáz* és a szajáni *szüvödöz* szinonima. — Az eddigi forrásokból tőlem ismert adalékok felsorolása után záradékként még a következőket jegyzem meg: Azt, hogy a *szūr* igének és származékainak van-e valami köze a Pázmány Pétertől, Kiss Ignáctól 'hullám' jelentéssel közölt *szürü* szóhoz (vö. Nyr. II, 354—5), Ihász Gábor pótló és B(udenz) J(ózsef) szófejtő megjegyzései (Nyr. VII, 39, illetőleg NyK. XV, 465) után sem tudom eldönteni.

3. Nincs mit csodálkozni azon, hogy — mikor az erdélyi nyelvtérkép-munkálatok megindítására sor került — részint a gyermek- és ifjúkori emlékek hatása alatt, részint meg a várható szókincsbeli sokszínűség sejtelmétől ösztökélve a Romániai Magyar Nyelvjárások Nyelvtérképe csaknem negyedfélezer kérdése közé a szóföldrajzi adatok gyarapítása céljából (erre nézve l. tőlem: NyIrk. I, 19 és Nagy Jenő: MNy, LIV, 142 kk.) a játékokról szóló 9. részbe a kérdőív 3175. kérdéseként a *k a c s á z á s*-ra vonatkozó következő kérdést is felvettem: „*Mit csinál az, aki lapos kavicsot a víz színén dob vízszintesen úgy, hogy a kő többször felugorjék?*“ Jóllehet a helyszíni gyűjtés előhaladtával ma közelesen 60 erdélyi pontról rendelkezünk a *k a c s á z á s*-ra vonatkozólag is igenlő vagy nemleges szóföldrajzi adatokkal, világos, hogy a jelzett kérdésre csak olyan pontokon kaphattak és kaphatnak a továbbiakban is a gyűjtők igenlő feleletet, ahol a határban nagyobb folyó vagy állóvíz volt, illetőleg van, ahol tehát e játéknem egyáltalán ismeretes lehet. Éppen ezért az eddig felgyűjtött

anyagból csak a gyűjtőpontoknak mintegy feléről rendelkezünk szóföldrajzi adalékokkal. Miután a nyelvtérkép anyaggyűjtését jelenleg egyedül végző Murádin László kérésemre volt szíves számomra a felgyűjtött anyagból az engem érdeklő *kacsázó* adatokat kiírni, a kijegyzett adatokat az alábbiakban úgy sorolom föl, hogy előbb az eddig már ismert szóanyaggal kapcsolatos következő alakváltozatokat iktatom ide:

csisszent csisszent (Alsórákos Nk.). — **sző sző** (Aranyos-egerbegy TA.). **szò** (Héderfája Kk.; Várfalva TA.). **szó** (Apáca Br.; Bun Kk.; Marossárpatak MT.). **szõ** (Csernakeresztúr H.; bukovinai csángó visszatelepítés). **szõü** ~ **szü** (Kőszegremete Szt.; Krizba Br.). **szõü** (Kibéd MT.; Farkaslaka U.). **szü** (Egri Szt.).

szúr Ez az ige eddig csak a Nagyszalonta közelében fekvő Bélfenyéren került elő.

A felsorakoztatott nyelvtérkép-adalékok láttán nemleges megállapításként megjegyezhetem, hogy az ÉrtSz.-től irodalmi nyelvnek minősített *kacsázik*, *kacsázás* ez ideig egyetlen erdélyi nyelvjárási ponton sem bukkant föl. A *kacsázik* alakot ilyen jelentésben magam is csak az erdélyi városi, s ott is a diáknyelvből a következő pontokról ismerem: Dés, Kolozsvár (saját gyűjtés); Torda (Csetri Elek szíves közlése). Ezen nem is lehet csodálkozni, mert Erdélyben a *kacsa* irodalmi szó; ez állat nevéként itt még a köznyelvben is a *ruca* ~ *réce* járja. Így legfeljebb *rucázik*:*récezík* igei alakokkal találkozhatnának a gyűjtők.

A többi eddig ismert nyelvföldrajzi adat a címszók sorrendjében itt következik.

átpilinkázik l. *pilinkázik*.

békát csinál *bĕkát csinál*: Magyarorszávat K. — L. az alább közölt *békát dob* címszót is.

békát dob Bodor András kollégám szíves szóbeli közlése szerint a Kolozsvár közelében fekvő **M a g y a r s z o v á t** on gyermekkorában, a század húszas éveiben a gyermekek a határban levő tó vizén *békát dobtak*. Magát a játékot is *békadobás*-nak nevezték.

békáz Az Arad környéki **K i s i r a t o s** on e játékbeli cselekvésre használt ige.

békázik Szász István szerint gyermekkorában, e század elején ő maga társaival a kolozsvári sétatéri tavon gyakran *békázott*. Magát a játékot ők *békázás*-nak nevezték (Cseh Zoltán szíves közlése).

bikasót dob Az előbbi *békát dob* kifejezés változata Magyarorszáton. Magát a játékot nevezik *bikasó-dobás*nak is (Bodor András szíves közlése).

braszkrét dob A már előbb közzétett *békát dob* és az itt beiktatott *békát csinál* mellett e kifejezésváltozat is járja Magyarorszáton. Magát a játékot *braszka* vagy *braszka-dobás* névvel is illetik (Bodor András szíves közlése). A *braszka* egyébként a magunk nyelvtérkép anyagában is előfordul Magyar gyermekmonostoron (K.) lejegyzett játéknévként.

braszkázik A vizsgált játékkal kapcsolatos igei alak Magyarorszáton (Bodor András szíves közlése). Murádin lejegyezte a Kolozs megyei Középlakon és Gyermónostoron; 1914 tájáról ismerem a Hunyad megyei Kudzsirról is. Ugyanitt a kő *braszkrét csinál*, mikor szökell a vízen (Hegedüs Sándor szíves közlése).

brickel brickèl: Rónaszék (Mármaros m.).

brüktet: Bogdánd (Sz.).

ciglizik Csíkménaságon ezzel a másfajta erdélyi játékra (l. EtSz., TESz. *bige* al.) vonatkozó igével élnek a kacsázás alkalmával is.

csinál ety pitypalattyat l. kenyeret vet.

csukázik A szamosháti Egriben nyelvtérképünk gyűjtői a *szű* mellett ezt a változatot is lejegyezték. Érdekes, hogy noha a lejegyzett adalék éppen Csüry anyanyelvjárásából való, a SzamSz.-ban e szót nem lelem. Újabb alakulás lenne-é?

kenyeret szel kenyeret szèl: A Sepsiszentgyörgy környéki Szárazajtán.

kenyeret vet kenyeret vet : vet kenyeret. A Kisküküllő menti Magyarpéterfalván a *csinál ety pitypalattyat* kifejezés mellett másik megjelölésként került bele a gyűjtőfüzetbe.

korcsijáz a kú A bánági Keresztesen csak a kő szökkenő suhanására vonatkozó kifejezés került bele a jegyzetfüzetbe.

lepint vet l. palacsintát vet.

pacsit vet pacsit vet: L ö v é t e (Székelyudvarhely közelében).

palacsinta palacsinta ~ placinta: K é r ő (Dés közelében); S ó f a l v a (BN.). — Az igei alak helyett a névszói került elő.

palacsintát csinál N a g y k a p u s (K.).

palacsintát süt K a l o t a s z e n t k i r á l y (K.).

palacsintát vet palacsintát vet: *lepint vet* D o m o k o s (Déstől északra).

palacsintázik palacsintázik (S z i l á g y p e r e c s e n); *palacsintázik:* B a c a (Dés közelében).

palázik M a r o s l u d a s (TA.; néhai Kakasy Endre közlése).

parittyázik A Gyulafehérvár környéki M a g y a r k a p u d o n. K o l o z s v á r t a század első negyedében szintén ezzel az igével éltek akkor, ha nem szabad kézzel, hanem parittyával siklatták, szökkengették a víztükrön a követ (Fülöp Antal Andor szíves közlése).

pikázik A Felső-Maros menti M a r o s s á r p a t a k o n. **picsipacsi** l. **picsipacsizik**.

picsipacsizik E század első negyedében K o l o z s v á r t mind a kődobó cselekvés, mind pedig a kő szökkenő suhanása jelzésére ezt az igét használták. Másként: *játszik* **picsipacsi**t (Ua.-nak közlése).

pilinkázik a kő K o l o z s v á r t a század első negyedében a kő szökkenő suhanásának jelölésére használt ige. Ha a kő a túlsó partig szökken, ezt mondták: *Átpilinkázott a Szamoson a kő* (Ua.-nak szóbeli közlése).

pirinkál : piruláz A Közép-Maros menti M a r o s b o g á t o n.

placsintázik A Szamosújvár tőszomszédságában fekvő K é r ő n.

siklik a kü V ö l c s ö k (Sz.).

singel Az Aranyos melléki V á r f a l v á n a *sző* mellett másodikként lejegyzett igealak. N y á r á d k a r á c s o n y f a l v á n: *singél*.

singez *singész* G y e r g y ó r e m e t é n é s G y e r g y ó s z e n t m i k l ó s o n.

sirint T e m e s r é k á s o n.

szappankázik szappankázik Az Olt menti D a t k o n j e g y e z t e l e a R M N y j A . - n a k g y ű j t ő j e.

szintez szintéz: A Csíkszeredával egybeépült Zsögödön.

szítál A Fekete- és Fehér-Körös közötti Ágyán, a Szatmárnémeti közelében fekvő Hiripen élő ige; Csíkszék-kozma: *szítál*.

sző Erdély délkeleti csücskétől: Bikafalvától és Zágontól az egész székelységben, a Küküllők mentén, az Aranyos mellékén Aranyosegerbegyig, Harasztosig és a Felső-Mezőségen Székig 28 ponton lejegyzett ige. Alakváltozatai: *sző, szõ, szõ, szõ, szõ, szõ, szõ, szõ*. — Ezzel az igével élnek két moldvai csángó ponton és a Bukovinából települt Déva melletti Csernekarestúron is. A Déstől nyugatra-északnyugatra fekvő terület és az egész Szilágyság kihagyásával Szatmárnémeti körzetében öt ponton tűnik fel ismét ez az ige *szõ* és *szõ* alakban, egy ponton, Egriben a *szür* igével váltakozva.

szür A Nyárádszentmártomból ismert egyetlen közép-erdélyi előfordulás mellett a Szamosháti Egriből, a Sebes-Körös menti Pósalakáról, Nagyszalontáról, a Fekete-Körös völgyéből Belfenyérről, valamint a bánsági Végvárról került elő ez az ige. Köröstárkányi változata: *szür*.

usztat Ezt az igét először a hétfalusi csángó Tatrangon (Br.) jegyezték le a gyűjtők az usztatás névszói származékkal együtt, később azonban *usztat* alakban előkerült a szilágysági Kárásztelekről is.

zunnaktat Egyetlen ponton, a mezőségi Tancson lejegyzett nyelvjárási adat.

A fentiek után összefoglalóan ezt a megállapítást tehetjük:

A magyar nyelvjárások területéről erre a játékra vonatkozó nyelvi anyagból — csak az igei alakulatokat véve számba — eddig a következő adatokat ismerjük: *békát csinál, békát dob, békáz(ik), bikasót dob, braszkát dob, braszkázik, brickel, brüktet, ciglizik, cesztet ~ csisztet, csinál egy pitypalattyat, csisszent, csukázik, játszik pici-pacsit, kacsázik, kenyeret szel, kenyeret vet, lepint vet, pacsit vet, palacsintát csinál, palacsintát süt, palacsintát vet, palacsintázik, palázik, palintáz, parittyázik, pickázik, pici-pacsizik, pilinkázik, pirinkál, piruláz, placsintázik,*

singel, singez, sirint, szappankázik, szintez, szítal, sző ~ szű, szüvődöz, szűr, usztat, zunnaktat. — Ez, csak az alak-tani szempontból önálló alakulásnak tekinthető adalékokat számítva, szám szerint 43 szót, illetőleg szókapcsolatot je-lent.

4. A rendelkezésre álló tér korlátozott volta ellenére nem térhetek ki a fennebb felsorakoztatott szóanyag ala-kulására, illetőleg az egyes szók jelentésváltozására vonat-kozó észrevételek megtétele elől sem. A felsorolt igék és igei kifejezések legtöbbje esetében nem nehéz megállá-pítani azt a szemléleti alapot, amely ezek különleges je-lentésének kialakulásában közrejátszhatott. Ezzel kapcsola-tban magam a következő valószínű magyarázatokra utalhatok:

Az egyetlen pontról, a Kolozs megyei Magyarorszátról ismert *békát dob, bikasót dob, braszkát dob* és *braszkázik*, valamint a *békáz(ik)* mindenképpen összetartozik. A ma-gyar *békát dob* és az előtagjában román eredetű *braszkát dob* (vö. r. *broască* 'béka') kifejezés mögött valószínűleg valamilyen hasonló román szerkezet állhat, a *braszkázik* meg éppen kétségtelenül a magyarszováti nyelvjárásban román kölcsönszóként behatolt és a *béka* mellett élő *braszka* állatnév -z képzős igei származéka. Ugyanilyen eredetű lehet a középlaki *braszkázik* is. A kisiratosi *békáz* és a kolozsvári *békázik* már önálló magyar szemlélettel keletkezhetett. A *bikasót dob* kifejezés előtagjában azzal az Erdély-szerte ismert *békasó ~ bikasó* tájszóval talál-kozunk, amelyet a MTsz. 1. 'fehér kavics'; 2. 'kova, tűz-kő' jelentésben Beregből, Csíkból, Debrecenből, Nógrádból ismer. Bodor szerint náluk Magyarorszáton *bikasónak* csak azt a kavicsot nevezik, amellyel *bikasót dobnak*. A *bikasó* nyilván a *békasó i-ző bikasó* alakváltozatának első szótag-jában rövid magánhangzós formája. A környező falvak nyelve valóban ma is *i-ző*, s így bár Magyarorszáton — Bodor szerint — ma már nem *i-znek*(?), ez az adat két-ségtelen bizonyysága e nyelvjárási pont egykori *i-zésének*.

csukázik A hosszan, elnyúlt testtel zsákmányára szö-kellve úszó csuka szemlélete teremthette meg az igét, illetőleg indíthatta meg e nyilvánvalóan a vízi, illetőleg a halászélettel kapcsolatos jelentésalakulást.

kenyeret vet A kemence padlatára a vetőlapáttal vízszintes irányban történő kenyérbevetés szemlélete teremtette meg e kifejezés ilyen jelentésmódosulását. — Ugyanilyenféle szemléletből eredhet a *palacsintát csinál (süt, vet)*, a *palacsintázik* ~ *placsintázik* kifejezés, illetőleg ige játék-életbeli jelentése is. Lehetséges azonban, hogy egyszerűen a palacsinta és a dobás lapos voltának hasonlósága teremthette meg a névadás szemléleti alapját.

palázik E szóbeli közlésből ismert ige — a közlő felvilágosítása szerint — úgy alakulhatott, hogy Marosludason a gyermekek a rétegesen málladozó paladarabokkal kacszágtak, s így e művelet megjelölésére ott érhetően a *pala* alapszóból alakult -z képzős igei származék keletkezhetett.

pirinkál E marosbogáti tájszó talán az Erdélyben szélében-hosszában élő *pirinkó* 'picinyke' jelentésű tájszó igei származéka lehet. A szemlélet a víz felületén suhanó kő a prózó szökdécseléséből indulhatott ki.

piruláz A Marosbogátról származó *piruláz* igei származékban alkalmasint a latin eredetű *pirula* ~ *pilula* 'gyógyszerlabdac' szót kell alapszónak tekintenünk. Ebben az esetben az ige azért alakulhatott és 'kacsázik' jelentése azért fejlődhetett ki, mert a *kacsázáshoz* a legalkalmasabb a labdacsszerűen lapos kő.

parittyázik A parittyával való kö-vetés szemléletéből adódó igei megjelölés.

singel, singez Ez a két ige különleges jelentését úgy nyerhette, hogy a szemlélet a *singgel* való mérésből indult ki. A *singgel* mérő ugyanis éppen úgy szabályos távolságokban érintgeti a megméréendő anyag felületét, mint a víz felszínén szökdécselve suhanó kő. A két származék-ige a *sing* alapszóból -l, illetőleg -z gyakorító képzővel alakult.

sirint Jóllehet ezt az igét nem lelem a CzF.-ban, a MTsz.-ban, a NySz.-ban meg az OklSz.-ban, nyilván a *serít* ~ *sirít* igével azonos tőből keletkezett, de -n mozanatos képzővel megtoldódott származék lehet. A MTsz.-ban adott jelentésből nehéz a játéknyelvi jelentésváltozást megértetni. Minthogy azonban az *elsirül* és a *kiserül* ige-nek van 'észrevétlenül elillan, eloson, gyorsan odébb áll'

és a *kisérül* ~ *kisirül* igének 'észrevétlenül kison' jelentése (MTsz.) is, ebből könnyen érthető a gyorsan szökkenő kő szemléletéből adódó 'kacsázik' jelentésváltozás is.

szappankázik Az ez ige kialakulásában szerepet játszó szemlélet számomra korántsem világos. Alkalmasint igaza lehet András Jánosnak, a kötet szerkesztőjének. Ő ugyanis a Kolozs megyei Vistán töltött gyermekéveire emlékezve arról tájékoztat, hogy a vistai gyermekek *szappanya* a patak vizében való pancsoláskor, mosogatáskor vagy fürdéskor a *bikasó* volt. Ezt a lapos pataki kvarckövecskét használhatták másutt is pancsoláskor ilyen célra és persze kacsázására is.

szintez A víz színén való kőhajításra utaló igei megjelölés.

szítál Ez ige kialakulásán gondolkodva, talán abból indulhatunk ki, hogy a szítának szítálás közben vízszintes síkban, jobbra-balra lendítése nagyon hasonlít ahhoz a szintén vízszintes irányú mozdulathoz, amellyel a vetélőt dobják át a szálak között, és mindkettő rokon azzal a mozdulattal, amelyet a kő kacsázó elhajításakor végeznek (Cseh Zoltán szíves közlése nyomán).

sző ~ **szű** E szövőmesterségbeli ige 'faire des ricochets' jelentésének kialakulását a népi szövés menetének ismerete alapján érthetjük meg. „A szövés azzal kezdődik — olvasom a kalotaszegi népi szövőmesterséggel kapcsolatban Nagy Jenő mintaszerű ismertetéséből —, hogy az első kompostor előtt ülő asszony lábával lenyomja az egyik lábitót (*lábit*). Erre az egyik nyüst lesüllyed, a másik felemelkedik, és a borda előtt a szálak szétválnak, nyílnak. A nyíláson (a szövő) átlöki vagy béveri a vetélőt; a másik oldalon kiveszi és ráüti a bordát a megszőtt részre, *elábit*“ (l. tőle: A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón. Kalotaszeg. Debrecen 1938. 47). E leírásból a vetélőnek a két szálsor közötti szűk résen egészen laposan, az alsó szálakat éppen csak súroló átdobására utaló munkarészlet az, amely a *sző* ~ *szű* újabb jelentése kialakításában közrejátszhatott. Lényegében ugyanígy vélekedett már régebben Szász Károly is (Nyr. VI, 170). — A szajáni *szüvödöz* természetesen mint a *sző* ige továbbképzett gyakorító származéka ugyanilyen szemlélettel keletkezettnek tekinthető.

usztat A kőnek a víz színén való siklására utaló, de nem nagyon találó megjelölés.

Egyelőre nem tudok még bizonytalankodó magyarázatot sem adni az egyébként nyilvánvalóan idegen, hihetőleg német eredetű *brickál*, *brüktet*, *ciglizik*, a talán hangutánzó *csesztet* ~ *csisztet*, *csisszent*, *palintáz*, *pickázik*, *piccipacsizik*, *pilinkázik*, a *szűr* és a *zunnaktat* ige, illetőleg igei szerkezet alakulása, jelentésváltozása megértetésére. A *szűr* igével kapcsolatban nem tartom elfogadhatónak Budenz Józsefnek azt az — egyébként kellő fenntartással megfogalmazott, talán-os — vélekedését, hogy a *szűr* alak elsődleges lenne a *sző*-vel szemben, s emez a „*szűr* ~ *szőr*” ígének talán csak tovább gyengült változata“ (l. tőle: NyK. XV, 465). A *sző* ~ *szű* új, különleges jelentése ugyanis — mint láttuk — világos szemlélet alapján alakult ki, míg a *szűr* eredeti jelentésének ilyen különleges irányba való fejlődésére — legalábbis egyelőre — nem tudunk szemléleti alapot találni.

5. Az egész magyar nyelvterületre kiterjedő gyűjtés hiányában csak valamennyire is biztos nyelvföldrajzi megállapításokat az itt felsorakoztatott eléggé gazdag anyag ellenére sem tehetünk. Az erdélyi nyelvföldrajzi adalékok sokszínűségéből arra következtethetünk, hogy a magyar nyelvjárásokban a *k a c s á z á s* fogalmára másutt is nagyon változatos szóanyag alakulhatott ki. Annyi mással együtt ennek összegyűjtése sem lenne tehát nehéz, s nem érdektelen dolog sem.

6. Berekesztésül még csak ennyit: Jóllehet végül is kevés eredményre juthattam, megítélésem szerint nem ártott elmondanom legalább ennyit, hogy érzékeltessem a tájnyelvi térképek szóföldrajzi anyagának és éppen a RMNyjA. ilyen tekintetben viszonylag gazdag, sokszínű adalékainak nyelvtudományi jelentőségét. Jóllehet — saját hibámon kívül — egyoldalúan csak a legkeletibb magyar nyelvjárások területéről van egyidőben és egységes módszerrel gyűjtött anyagunk, már így is megállapítható, hogy a magyar nyelvterület keleti felén összegyűjtött anyag rendkívül változatos szókinccsel lep meg. A szűkebb kör-

ben, csak bizonyos földrajzi területre korlátozódó gyűjtés nem érdektelen szóföldrajzi adalékai éppen ezért annak a jámbor óhajnak kifejezésére ösztökélnek, hogy bár akadnának olyan gyűjtők, akiknek munkája révén áttekintést nyerhetnénk e játék és még sok más gyermekjáték szónagyának nyelvföldrajzi elterjedése tekintetében.

1962/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÜRTÖSKALÁCS, KÜRTÖSKALÁCS

1. Miután a nemrégiben elhunyt nyelvüvelő, Nagy J. Béla a címbeli pompás tézstaféleség előtagjának *kürtös*- és *kürtös*- írásmódjával kapcsolatban felsorolta a tőle ismert irodalmi adatokat, megjegyezte, „lehetséges, hogy a kiejtés a kalács-nem hazájában, Erdélyben is váltogatja a rövid *ö*-t a hosszú *ő*-vel (*kürtös kalács, kürtös kalács*)⁶. A *kürt* és a *kürtő* szó közös eredetére való utalása megemlítésével Nagy arra következtetett, hogy a rövid és a hosszú magánhangzós változat más-más, bár rokon szemlélet eredményeként keletkezhetett: a *kürtös*- előtagú változat a *kürt*, a *kürtös* előtagú meg a *kürtő* szó összetételi tagként való felhasználásával (MNY. XL, 307—8; l. még Msn. XVI, 29, 54).

Alig van erdélyi tézstaféle, amely annyit foglalkoztatta volna Nagy fejtegetése után és ezt megelőzően tőle függetlenül is az érdeklődőket, mint éppen a *kürtöskalács*. Helyesírása kérdését egészen futólag először Kelemen József vetette fel és döntötte el a hosszú magánhangzós változat javára (Msn. XII, 148). Bán Jánosné, Császár Károly és Lestyán István hozzászólásai után, úgy látszott, hogy a hosszú magánhangzós változat kerül ki a hozzászólásokból győztesen. Nagy azonban kissé bizonytalankodott és a további hozzászólásoktól tette függővé a döntést, a kérdéshez történeti vonatkozásban is legalaposabban hozzászóló Csefkó Gyula, a magyar szó- és szólástörténetnek egyik nagy mestere bizonytalankodva ingadozott a kétféle írásmód között (MNY. XLVI, 256—8), habár *ő* is inkább a *kürtő* szót látta az összetétel első tagjában. Magának e kalácsnemnek eredetére nézve úgy nyilatkozott, hogy mivel Apor Péter Metamorphosis-ában a régi erdélyi ételek között nem is említi a *kürtöskalács*ot, aligha lehet régi és „eredeti“ erdélyi magyar étel. Apor hallgatásából valószínűbb szerinte az, hogy a régi erdélyi hagyományok nagy siratója, Apor azért hallgatott volna, mert „náj-

módi"-nak tartotta a kalácsfajta fogyasztását is. Csefkó szerint az erdélyi magyarság alkalmasint az erdélyi szászok révén ismerhette meg ezt a tésztanemet. Az a szász szó (*pônkuchn*) azonban, melyre Csefkó hivatkozik, aligha a *kürtöskalács*, hanem inkább a *pánkó* (*fánk*) erdélyi szász neve (l. erre EtSz.; MNy. LIX, 475—8; Nagy Jenő: LX, 352; TESz.).

2. Magam ezt az ünnepi tésztaaszamba menő kalácsnemet kora gyermekkoromtól fogva jól ismerem, Erdélyben, különböző falusi és városi környezetben is gyakran jutottam közelebbi ismeretségbe vele, nevét meg éppen számtalanszor hallottam emlegetni. Magam ugyan a nevet jobbra *kürtöskalács* formában használom, de nagyon gyakran rátevedez nyelvem a szűkebb pátriambéliekével együtt a *kürtös-*, sőt a *kürtös-* ~ *kürtös-* előtagú ejtésre is. Szilády Zoltán Miriszlóról *kürtösfa* és úgy látszik, *kürtöskalács* tájszót ismert (MNy. III, 331), és az ilyen helyesírású alakot használja több nyelvjárási szójegyzék egybeállítója, sőt nem egy múlt századi szótár is (l. erre: Csefkó: MNy. XLVI, 257). A nagy mester, Kelemen Lajos kolozsvári és maroszéki emlékei alapján a kalácsnem nevét *kürtöskalács* alakúnak ismerte. Ugyanezt az alakot használja háromszéki nyelvjárási sajtóságokat őrző édesanyja kiejtése, saját háromszéki, aranyosszéki és kolozsvári emlékei alapján Gálffy Mózes. Háromszéken ma is ez az alak él. (Gazda Ferenc és néhai K. Sebestyén József egykori szíves szóbeli közlése.) Márton Gyula is a Szilágy-ságból *kürtös-* és *kürtöüs-*előtagú formát ismer. Csúry Bálint pedig e tésztanem neveként a *kürtöüskalács* alak mellett a *körtöüsfánk* formát is közli (SzamSz.). Az aradi származású néhai Blédy Géza szerint nálukfelé nem ismerik e kalácsnemet. Maga tehát csak Erdélyben ismerkedhetett meg vele, emlegetni is csak itt hallhatta; ő a nevet *kürtös-*előtaggal ejtette.

3. Ami aztán a címbeli kalácsnév szótörténeti vonatkozásait illeti, az erdélyi házi „édesipar“ e kedvelt termékére a NySz.-ban és az OklSz.-ban nem találok adatot. A NySz.-beli hiány teljesen indokolatlan, hiszen e szótár anyaggyűjtésekor felhasználták Baróti Szabó Dávidnak mind a Kisded Szótárát (1792), mind pedig ugyan-

csak tőle »A magyarság virági«-t (1803). Ebben pedig mindkettőben megvan a *kürtő* szó alatt a tézstanem is, így: „*Kürtő Kürtős Kaláts*, botra tekerts, bot-kaláts, rudas fánk“ (MVirTold.). Kétségtelen, hogy Baróti Szabó háromszéki emlékei alapján iktathatta bele Toldalékába a *kürtőskalács* szót, sőt e korból származó emlékek alapján kerülhetett bele a szójegyzékbe a *botratekerics* névváltozat is. Ezt ugyan a MTsz. szerkesztője a Pótló utalások tanúsága szerint ismerte (l. *bot* al.), de utalószava (*fára-tekerics*) alatt hiába keresem. Nemigen hiszem, hogy háromszéki adat lenne a Toldalékban szereplő *botkalács* és *rudasfánk*, legalábbis Erdélyből ezeket a névváltozatokat nem ismerem. Ezeket a sok világot bejárt Baróti Szabó alkalmasint más vidékeken gyűjthette, ha ugyan nem maga toldotta az édes gyermekkori emlékeit idéző *kürtőskalács* névhez mintegy értelmezésként. A háromszékiek sejtethető Baróti Szabó-féle adatok láttán nem feltűnő, hogy Cs. Bogáts Dénes háromszéki oklevél-szójegyzékében is a következő adalékokat találjuk: 1810: „Egy *Kürtős kalács sütőfa* cseréppel behuzva“. 1834: „*Kürtős sütőfa* 1 xr“. 1838: „Négy kis lapító és egy *kürtős kalács sütő fa*, betsü áron 22 xr.“ (HszSzj.).

Időben azonban mégis nem a Bogáts-féle 1810-ből való adat az első, hanem az az előfordulás, amelyet nemrégiben az Apor levéltár Kolozsvárt őrzött egyik legértékesebb részének, az Apor Péter családi levelezését magában foglaló részlegnek egyik misszilisében olvastam. Most, hogy ezt fel akarom használni — Csefkó utalása nyomán —, látom, hogy a szóbanforgó levél Apor Péter leveleskönyvének sok más darabjával együtt ki is van adva. Gróf Ferratti Lajosné Kálnoki Ágnesnek nagynénjéhez, Kálnoki Borbálához, Apor Péter feleségéhez 1723. december 22-én a moldvai vajda jászvásári udvarából ezeket írja: „... a méltóságos vajdáné kéreti... mely inas felől ígerte kegyelmed jó akaratyját, hogy megtaníttatja, most postákkal kiküldötte, kérvén kegyelmedet... ne sajnálja kegyelmed annyi jóakaratját, mind cipősütésre és egyéb gyenge sütögetésekre és *kürtő kalácsra* megtanítani“ (MonÍr. XXXVII, 120; id. Csefkó is, i.h. 257). Ennek az adatnak és Baksay Sándor ugyanilyen *kürtő*-előtagú

tésztanem nevének ismeretében Csefkó úgy vélekedett, hogy az erdélyi kalácsféleség eredeti neve nem is *kürtös-kalács*, hanem *kürtőkalács* volt.

Valóban a tölem az ESzT. számára gyűjtögetett anyagban is a legrégebbi adalékban ez a Csefkótól eredetibbnek tartott forma fordul elő. Egy kolozsvári konyha felszerelését őrző 1772. évi leltárból ugyanis egy ilyen adalékot írtam ki: „*Kürtő kalács Sütő tserép*“. Egy másik kolozsvári összeírás 1793-ban azonban már „*Kürtös Kalács forma*“ alakban tartotta fenn e kalácsnem készítésében szerepet játszó eszköz nevét. Egy megelőző évbeli összeírásból ezt jegyeztem ki: „*Kürtös kalács forma*“. A Kolozs megyei Mezőőr egyik 1811-i udvarházösszeírásában a konyhaszerek között „*egy Kürtös kalács sütő fa*“ is előfordul. Petrichevich Horváth Károlynak a Kolozs megyei Felsőzsukon levő javai 1827-i összeírásából ezt jegyeztem ki: „*Kürtös kalács sütő fa* tserepevel 1“. 1810-ben néhai Sziogyártó Trintsini Mihály ingóságainak marosvásárhelyi összeírásából jegyeztem ki a következő adatot: „*Egy Kürtös kolács sütő fa*“. Gr. Gyalakúti Lázár József 1822-ből való nyáradszentannai udvarház-leírásában a konyhaeszközök között egy ilyen adalék olvasható: „*Egy Kürtös Kalács sütő fa*“.

Ezeknek az adatoknak ismeretében a *kürtös-*, illetőleg *kürtös*-alak közötti kérdést hirtelenjében az előbbi forma javára dönthetnők el, ha a XVIII—XIX. századi források ilyen tekintetben megbízhatatlan hangjelzése nem intene óvatosságra. Kellő óvatossággal éppen ezért csak annyit mondhatunk, hogy — úgy látszik — a forrás-leírók kiejtésében a *kürtös*-előtag lehetett az általánosabb. A mai erdélyi kiejtésre a két alak váltogatva való használatát az eddigi adatok alapján valószínűnek kell tartanunk, úgy azonban, hogy gyakoribbnak mégiscsak az eredetibb *kürtőskalács* alakot kell tekintenünk.

4. Mert aki a *kürtőskalács* készítését és eredeti alakját ismeri, annak nem lehet kétsége afelől, hogy e kalács-nem neve a *kürtő* szóval és nem a *kürt* hangszernévvel van kapcsolatban. Már az itt felsorolt történeti adatok is utálnak arra, hogy a *kürtőskalács* sütésében fontos szerepet játszik valami faeszköz. Hogy

ez a faeszköz az idézett történeti adatok korában milyen lehetett, azt tárgyi emlékek híján pontosan nem tudom, de úgy hiszem, nem sokban különbözött azoktól a kürtőskalács-sütőfáktól, amelyeket gyermekkoromban még nagyanyám, édesanyám és mások háztartásában Désen meg másutt is láttam, és láthat még kisvárosi és falusi házakban ma is bárki. Megerősít vélekedésemben néhai K. Sebestyén Józsefnek a háromszéki kürtőskalács-sütéssel kapcsolatos ama egykori szíves szóbeli közlése is, hogy ott az ilyen sütőfák nemzedékről nemzedékre öröklődtek, s maga látott aránylag egészen régi, XVIII. század végi — XIX. század eleji darabokat is. Maga a fa egy körülbelül 1 méter hosszú vasrúdból és egy körülbelül 30—35 cm hosszú, 9—10 cm átmérőjű fahengerből áll. E henger tengelyvonalán középen fut át, mozdíthatatlanul rögzítve, az említett vasrúd. A vékony, körülbelül 2 cm-es lapos szalagokra nyújtott, finom kalács-tésztát erre a hengerre tekerik fel úgy, hogy a kalácscsíkok széle szorosan egymáshoz tapad, és sütés közben úgy egybesül, hogy mikor a hengerről leveszik, az egész sütemény egy darabban egy körülbelül 25—30 cm hosszú kürtő, illetőleg cső alakú kalácsfélét képez. Minthogy ezt a kalács-kürtőt a családtagok és a vendégek elé ilyen alakban teszik, s a fogyasztók a szalagszerűen foszló tésztát ilyen jellegzetes alakjában látják, nyilvánvaló, hogy a névadási szemlélet csak a kalács-tészta kürtő alakjából indulhatott ki. A *kürtő* faluhelyen és városon is mindennapi, közönségesen ismert dolog, a *kürt* annál kevésbé. De különben is ezt a tésztanemet alakjáról csak nagyon erőszakolt szemlélet nevezhette volna el a *kürt*-ről.

5. Ami a történeti adatokból kiemelhető tanulságokat illeti, az 1810-ből való adat, mely cseréppel behúzott kürtőskalács-sütőfáról beszél, meg az 1827-i, amely kürtőskalács-sütőfát cserepével együtt emleget, érdekesen azt mutatja, hogy régebben a sütőfát cseréppel vonták be, hihetőleg azért, hogy a sütés tökéletesebben menjen. Az 1772-ből való kolozsvári adat kürtőskalács-sütő cserepére már nem ilyen fahenger-behúzó cserepre vonatkozhatik. Mint ugyanis K. Sebestyén közléséből is tudom, faluhe-

lyen a kürtöskalácsot a nyitott tűzhely padkájára kihúzott bőseges parázson sütik úgy, hogy egy vékony vas-, pléh- vagy régebben cseréptepsiféle köré húzzák a szemet. A tepsi két végén egy-egy felálló vasvillába vagy két felállított téglába vájt rovátkába illesztik bele a sütőfa vasrúdjának két végét, és úgy forgatják a kalács-tésztát, hogy egyenletesen pirosra süljön. A tésztát egy hosszú fakanállal vagy „libatollú“-val állandóan öntözgetni kell friss olvasztott vajjal, libazsírral, illetőleg ke- negetni kell cukrozott tojásfehérjével azért, hogy szép pirosra, fényesre, ropogósra, de ugyanakkor foszlósra sül- jön. A lecsorgó vaj, zsír az előbb említett tepsifélébe cse- peg bele. A háromszéki származású Nagy Aladárné édes- anyjától és 1950 körül 70 éves nagynénjétől hallotta, hogy az ő fiatalkorukban még cserepen sütötték a kürt- öskalácsot. Arra azonban nem emlékeztek, hogy az egész eszköz cserépből lett volna. Ez egyébként lehetetlen is, hiszen a cserépsütő csak olyan lehetett, hogy fahengerre lehetett ráhúzva a cserép-köpeny, amely hengeren aztán a szerkezet forgatásához szükséges vasrúd volt szerelve.

A történeti adatokból az is kiderül, hogy Háromszé- ken egyszerűen *kürtös*-nek is hívták a kürtöskalá- csot. Ezt a jelentéstapadással keletkezett alakot magam is hallottam, legalábbis ilyen kérdésekben: *Kérsz még kürtöst?* Háromszéken a XVIII. század elején, Kolozsvárt pedig ugyanazon század végén láthatóan a *kürtöskalács* alakot vagy legalább ezt is ismerték. Ez megint csak amellettt bizonyít, hogy a szemlélet a *kürtöből* indult ki. A Bátky Zsigmondtól (MgNépr². I, 84) idézett *kürtkalács* név sem mond ellent ennek, mert hiszen a *kürtő* a *kürt* származéka (MNy. XXII, 319; SzófSz.). Így érthető az is, hogy a beszterce-naszódi Zselyken a *kürtöskalács* neve *kürt* ~ *kürt*, a kürtöskalács-sütő fát pedig ugyan- ott *kürtfának* nevezik (Az odavaló Hunyadi Ödön szíves szóbeli közlése). Megjegyzendő, hogy közlőm felvilágosí- tása szerint itt a sütőfa valóban teljesen egy darabból faragott fa. Ez lehetett ennek az eszköznek eredeti anyaga. Később egyes vidékeken, alkalmasint a fazekas- központokhoz közelebb eső helyeken ezt cseréppel von- ták be. Újabban, Hunyadi közlése szerint M a g y a r d é-

csén például a kürtöskalács-sütéshez használt henger-
szerű formát már nem fából vagy cserépből, hanem pléh-
ből készítik. A gazdasági életben való változás, mint any-
nyi mindent, így alakítja át ezt az egyszerű eszközt is.

6. Az elmondottak után, úgy látszik, hogy a helyes-
írás szabályozására hivatott MTA a történeti meggondo-
lások és az Erdély-szerte eléggé általános hosszúmagán-
hangzós forma figyelembevételével megnyugtatóan dön-
tött a *kürtöskalács* írásmód mellett [HSz. (1954); HTSz.²]
akkor, mikor már nálunkfelé is bizony elég ritkán lát-
hatni-hallhatni ezt, a hovatovább csak falusi lakodalmak-
ban élénk kerülő kalácsfaját, illetőleg ennek nevét.

1950/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MILYEN RÉGI A PÁNKÓ!

1. A házi sütés-főzés régebben elmaradhatatlan ünnepi tésztaféleségének, a fánknak Erdély-szerte annyira közkeletű, sőt szinte-szinte kizárólagos neve a *pánkó*, hogy például gyermek- és ifjúkorom városában, Désen áldott emlékű nagyanyám, édesanyám meg környezetemben minden asszonyember mindig csak ínycsiklandozó *pánkó*-t és nem *fánk*-ot süített. Nemcsak Désen volt és — gondolom — van ez így; erdélyi nyelvjárás-kutató meg más-milyen utaim során az utóbbi két-három évtizedben csaknem mindenütt a címbeli névvel hallottam illetni a *fánk*-ot. Gyermek- és ifjúkori emlékeim szerint csak összetételeiben (*almafánk*, *farsangi fánk*, *krumplis fánk*, *tolófánk*) használtuk, egyébként keresetten választékos, „irodalmi“ szónak tartottuk annak idején a *fánk*-ot.

2. A *pánkó*-t a magyar nyelvtudomány valóban erdélyi tájszóként is tartja nyilván (így pl. az EtSz. és a TESz. *fánk* al.). Persze korántsem csak olyan szűk korlátok közé szorított területen (Székelyföld, a csángó Hétfalu) élt és élhet ma is e szó, amint azt a Tsz. és MTsz. jelzi, hanem sokkal szélesebb körben, egész Erdélyben nyelvjárási és köznyelvi szinten általánosan, ha ugyan nem kizárólagosan használatos e tésztanév. (A most gyűlő romániai általános és táji nyelvtérképeknek e szó elterjedésére vonatkozó bizonyító adatait a gyűjtés be nem fejezéséig nem tartom célszerűnek felhasználni.) A régiségben is szinte kizárólag erdélyi szerzők műveiben fordul elő e szó. Az eddig ismert előfordulásokat számba véve, a *pánkó* először az udvarhelyi születésű Benczédi Székely István zsoltároskönyvében (Krakkó, 1548) tűnik fel, majd az 1592-ben Kolozsvárt napvilágot látott Cisio-ban és a brassói származású Major Márton-féle latin—magyar szótárban (1647), tehát valóban erdélyiek kezéből kikerült kiadványokban jelentkezik, de megvan Comenius Januájának Szilágyi Beniamin István készítette fordítá-

sában is (I. kiadása Váradon 1643-ban, a II. Kolozsvárt 1693-ban jelent meg). Szilágyi ugyan a Dunántúlon született, de iskoláit Gyulafehérvárt végezte; szókincsébe huzamos fiatalkori erdélyi tartózkodása alatt kerülhetett bele a vizsgált szó (A szótári adalékokra nézve l. a NySz.-t, Szilágyira pedig Szinnyei, Mír. XIII, 883—4).

3. Nem kétséges, hogy éppen Kolozsvárt már a XVI. század második felétől a *fánknak* szinte kizárólagos neve lehetett a bennünket itt érdeklő szó. Ennek bizonyosságaként ide iktatom erdélyi szótörténeti gyűjtésemnek kolozsvári levéltári szövegekből kijegyezgetett céduláiról a következő válogatott kolozsvári adatokat: 1586: „... ebeden vachioran tikmonjra *pankohra* vaira keolt — 125⁴. 1589: „Keolt az Kazdalkodaskor *pankohra* es Etekben 2 Ejtet vaj mellynek Ejtelit uottem d. 14. Suma d. 28⁴. 1590^a: „Kouetkozyk Az zamüeo vrainknak az Tanachyazban valo feozesse... Schyütetem *Pankohot* ara keolt 12 Tÿkmoný d. 6 Nad Meezet p(ro)d. 4.“ 1590: „Az Napon *Pankohot* Schütünk Ment Reýaya 24 tÿkmoný tt. d. 11.“ (^a Az ez évből való adalékokat Hooz Lörinc, nyilván szász nemzetiségű sáfárpolgár számadó gondnok regestrumából jegyeztem ki.) 1592: (Vettem) „*Panko(n)ak* valo Tiukmont f — d 16⁴ | „Swttettem *pankohot* f 0 d 10⁴ | „az zam weweo vaimra à mit keolteottem... feýer liztet *pankonak* f 0 d 3 Egi eitel waj f — d 16⁴. 1593: „*Pankohoz* Esmeg Egi Eittel vayatt f — d 20⁴ | „Eitel way *pankohoz* f — d 18 tiukmonj *pankohoz* f — d 4⁴ | „weottem... Az boriulabhoz es *pankohoz* waiatt f — d 18⁴. 1595: „Negiedik tal etek teyta mw: 1 Eýtet vayat... veöttem f. d 25⁴ | „Tiukmonyat *pankohoz* veöttem f — d 5. Nad mezet veöttem f — d 10.“ 1597: „*Pankoch*nak Egy eitel Vaiat f — d 22. 8. Tiúkmoniat hozza f — d 4⁴ | „Swlt *pankochaz* (!) 8 tiukmoni f — d 2 Egy Eitel Vaiat hozza f — d 20⁴ | „*Pankochot* melliet ez gazdalkodas elot swteottek volt 3 Riskasas belest melire keolt 10 Tiukmoni f — d 4. 1 $\frac{1}{2}$ Eitel Vaiat... 34. $\frac{1}{2}$ font Malosa zeoleot... d 12. riskasa az eleobbibeol marat... Feier liztet a' 3 beleshez es *pankochhoz* f — d 20⁴ | „Az feyr etek. Swtedtem (!) Ket belest es *panj kohot* (!)... Az *pankohoz* 20 Tÿkmonyat...

d 10 $\frac{1}{2}$ Eytel oh bort... d 03 Teýet... d 01. 1 $\frac{1}{2}$ Eytel wayat... 42^u | „Swtedtem (!) wala *pankohot*... Keolt az pankohra 1 Eytel way... f — /20. 12 Twkmonyat hossza... f — /06^u. 1598: „witedtem (!)... Egy Talý *pankohot*“ | „Posony Janossnak es az Tataroknak Ebýdre... *pankohnak* liztet d 2^u. 1625: „4. Tal Etek, *Pankoh*... Ahoz Tiúkmonj nro 12... d 12 vaj volt Egj Eytel az Tesztajaban es hogj megh rattak... nad mez *Pankora*. Alma mo-joro... 16^u | „7. Tal Etek *Fejer Panko* vajatt hozza Eýtt: 1... d 26 Tiúkmoniat hozza... d 8^u | „attam... Vajat... *Pankohnak* $\frac{1}{2}$ ejt. f — d 13^u. — A XVII. század

közepe feléről a kolozsvári számadáskönyvekből már különleges p á n k ó - f a j t á k r a vonatkozó ilyen adalékokat jegyeztem ki: 1650: „Süttettem *Fodor pankohkatt* es *Apro Pankokatis* mindenfele Eggiütt tt f 1 d 25 Atta(m) Nad Mezett hozzaja... d 20. Liktarmott (!) Attam... d 50^u | „Also, Es Felső Tanaczba(n)... Süttettem *Apro Pogaczakatt*, Es *tekert Pankohkatt* es *Pankoh kalaczokat*, Eggyütt tt f 1 d 20^u | „... az Also, es Felső Tanacz hazhoz... Vaiba(n) rantott *pankokat* Es *kalacz pankokatis* Süttettem tt. f. 1 d 15. — Atta(m) Nadmezett reaia... d. 25.“ — Ezekben a gyűjtésemben előforduló utolsó kolozsvári történeti adalékokban az 1625-ből idézett *fejér pánkó* mellett már az *apró pánkó*, *fodor pánkó*, *kalácspánkó*, *pánkókalács* és *tekert pánkó* is szerepel. A *fejér* jelzős pánkó-fajta emlegetéséből nagy fenntartással arra következtethetünk, hogy esetleg 1650 táján süthettek pánkót nagyon finom, fátyolszítán szitált lánglisztből vagy lisztlángból (l. alább a 3. pontban olvasható egykorú adatot) és ilyen szítán nem szitált fehér, de nem legjava lisztből is. Az előbbiből készült pánkóra vonatkoztatva élhetnek a *fejér pánkó* elnevezéssel. Az *apró pánkó* elnevezés nyilván csak e fánk fajta kis formájára utal. A pánkó-sütéskor a tészta kiszaggatásához — ahol erre külön pléh forma nincs — Erdélyben ma rendszerint egy szájával lefelé fordított poharat használnak és valószínűleg ezt vagy valamilyen csuporfajtat használhattak régebben is. A pohár nagyságától függött és függ a kisütött pánkó terjedelme.

Más-más nagyságú pánkó készül a vizes-, boros- és más a pálinkáspohárral szagztatott pánkó-tésztából. Persze a vajban vagy ma zsírban, sőt még inkább olajban kisütött pánkótészta a kiszagztatott eredeti alakjához mérten legalább másfélszeresére dagad a sütés és a beleivakodott zsiradék hatására. Az *apró pánkó* elnevezést egészen biztosan a kisebb szájú pohárfajtával kiszagztatott pánkófajtára vonatkoztatták a régi kolozsváriak, míg a jelzőtlen *pánkó* szót a legmegszokottabb pánkófajtára, a nagyobb szájú vizespohárral szagztatott pánkófajtára használhatták. A *fodorpánkó* és a *tekertpánkó*, sőt nem lehetetlen, hogy a *kalácspánkó* és *pánkókalács* név is minden valószínűséggel ugyanarra a fánkófajtára vonatkozhatott. A kiszagztatott pánkó-tésztából ugyanis a régi, ráérős háztartásbeli gazdasszony hosszú tészta- és tésztarudacsokká formálva e rudacsokká fonottkalácsszerűen, tekerületesen fonhatta és fonja meg, az ilyenformán alakított és kisütött pánkófajtára aztán valóban talált a *fodorpánkó*, *tekertpánkó*, sőt esetleg a *fonott kalácspánkó* vagy *pánkókalács* név is. Lehet azonban, hogy ez utóbbi két névvel valamilyen más módon alakított és sült pánkó-, illetőleg kalácsfajtát illethetett a XVII. század közepi kolozsvári konyha művészkedő asszony- és az ő főztjükön dőzsölő férfi-népség.

3. E cikkecske első megfogalmazása, illetőleg az első változat közzététele óta a kolozsvári számadáskönyvekben folytatólagosan végzett böngészgetés eredményeként három nagyon érdekes újabb adalék került elő. Íme: 1595: „Eoteödik tál etek *tolio fank*, 2 Eýtél vaýat *Tolio fank* nak veöttem az Boron rantasauál eggiwt f — d 50. Thiukmoniat veöttem f — d 25 Egy fertalý Nad mezet veöttem f — d 25“. 1597: „*Tolio pankok*hoz (!) valo vaiat 2 eitel f — d 40. 28 Tikmoniat hozza ... d $9 \frac{1}{2}$ feier liztet hozza ... d 4 Teiet hozza ... d 6“ „Swtedtem (!) ket beles es *fankok*ot. Az eleby fel irt feýr liztbwl czák az derczeie Maradot az langiat ki wodtek (!) az el keolt 45 Twk moný Ment az belessre es az *fankohra*.“ — Figyelmen kívül, helyesebben későbbi megtárgyalásra hagyva az alaki szempontból nagyon fontos *fánkó* ~ *fánkoh* adatot, itt a *pánkó* ónak egy újabb fajtája, a *tolópánkó* vagy *tolófánk* az

előbb felsorolt különleges pánkófajták emlegetését több mint egy félszázaddal megelőzve jelentkezik. Mint az sejt-hető is volt, Kolozsvárt a XVI. század végén tehát a pán-kósütésbeli konyhaművészet olyan fejlett fokra jutott, hogy már különleges pánkó- illetve fánkfajta-ként a *tolópánkó*-t vagy *tolófánk*-ot is ismerték, sőt minden bizonnyal számon tartották név szerint azokat a pán-kófajtákat is, amelyekre magam történeti adalékot a kolozsvári régiségből az előbbieken csak 1650-ből idézhet-tem. Érdemes megjegyezni, hogy a *tolópánkó* név nem-csak a legrégebbi, de egyetlen előfordulás is. A *tolófánk* is először szótározva csak az 1899 táján készült nagyszótá-ri címszójegyzékben fordul elő minden arra való utalás nélkül, hogy az előfordulna abban a hat szótárban, amely-nek anyaga felhasználásával a címszójegyzék készült. Ez arra mutat, hogy a címszójegyzék két szerkesztője, Melich János és Szily Kálmán (vagy inkább: egyikük?) csak a korabeli köznyelvből ismerhette ezt a tézisanemet. Szótá-ri címszóhoz a *tolófánk* először az ÉrtSz.-ban jutott a szükszavú és semmitmondó 'kitoló fánk' értelmezéssel minden irodalmi vagy köznyelvi idézet nélkül. Nem is tud-hatni, mit értett a szótárnak e címszavát kidolgozó szer-kesztő a 'kitoló fánk' értelmezésen, mert ilyen címszó az ÉrtSz.-ban nincs. A *tolópánkó* mindmáig nem került bele egyetlen történeti szótár vagy szójegyzék címszavai közé sem.

4. Érthető, hogy ez a sokféle pánkó-, illetve fánk-fajta különböző eljárásokkal, a sütés-főzés kérdésében for-golódók gyakorlatában kifejlesztett eszközök és eljárások alkalmazásával készült. Az alkalmazott eszközökről a ko-rai számadáskönyvek szükszavú bejegyzései egyáltalában nem beszélnek. Csak egészen késői keletkezésű leltárakban akadunk egy-egy pánkó-sütéshez használt eszköz nevére utaló sovány adatot. Erdély egymástól távoli pontjairól a következő ide vonható adalékokat iktathatom ide: 1775: „1 Pankót vágo Sarkantyú x 1“ (Déva; ESzT.). 1831: „egy pánko vágo pléh“ (Marosvásárhely). 1838: „egy pánko vágo badik^a megvette 7 xr. Köröspataki unitarius pap“. (Ba-gáts, HszSzj. — ^aÉrtsd: bádóg; ezzel a formával sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban nem találkoztam.) 1848:

„Cserép Edények... Egy fekete lapos lábos 1... Egy fedeles sárga lábos 1. Két fedeles tejes lábos 2... Egy *pánko* süttő lábos 1“ (ESzT.). 1850 k.: „3 *pánko vágo forma*“ (i.h.).

5. Az itt felsorolt kolozsvári adatok azt bizonyítják, hogy a *fánk* már a XVI. század végén a kolozsvári magyar konyha nélkülözhetetlen kellékei, maga a *pánkó* (ritkán: *fánkó*) szó, illetőleg ennek jelzős formái a kolozsvári szókincs gyakran használt elemei közé tartozhatott. E szó máshonnan származó késői erdélyi életének tanúságaként idézhetem még gyűjteményemből ezeket az okleveles adalékokat: 1754: „*Pánkot* attak néki s az égetbort töltötték az szájába“ (Mezősámsond). 1839: „a' *pánko* és petsenye sütés“ (Dés). — Itt is megemlíthető ismét az 1831-i marosvásárhelyi *pánkó vágo pléh*, valamint Cs. Bogáts Dénes Háromszéki Oklevél-szójegyzékének 1838-i *pánkó vágo bádig* adaléka (l. előbb a 4. pontban).

5. Noha a felsorakoztatott szótörténeti adalékok mind Erdélyből valók, feltűnő, hogy — eddigi tudásunk szerint — a *pánkó* szótári előfordulásban először mégsem erdélyi születésű és itt nevedezett szótárírónál, hanem Szenczi Molnár Albertnél jelentkezik, így: „*Pankho*, Czörege, Pařtillus, Polenta“ (MA. 1604., 1611., 1621.). Ha igaz az (márpedig az összes történeti adatok arra mutatnak!), hogy e szó erdélyi tájszó, Szenczi Molnárnál való első előfordulását talán azzal magyarázhatjuk, hogy bár ő nem volt erdélyi születésű, atyjának családja székely származású volt, s így a családban tovább élhetett ez ünnepi tézstafajtaival együtt annak erdélyi neve is. Feltehető emellett az is, hogy szótára anyagát az irodalmi művek olvasása mellett az élőbeszédből is egyre gazdagító szótárszerkesztő (l. Melich, Szótárir. 120. kk.) erdélyi diákoktól Magyarországon vagy külföldön is hallhatott számára feltűnő, érdekes, szótára anyagába felvehető szókat, s így hallhatta köztük a *pánkó*-t is. Úgy látszik, Pápai Páriz Ferenc szótárába is MA.-ból került bele némi javítással, illetőleg kihagyással ez a címszó: „*Pánkhó*, tsőrege, Pařtillus.“ Nem kétséges azonban, hogy Pápai Páriz szókincsének élő elemei közé tartozhatott e szó, hiszen a pótlékok közé maga iktatta be ezt is: „*Pánkó*: Placenta frixa“ (l. uo.

a Paralipomena-ban 274. l.). Ez utóbbi helyen már az erdélyi köznyelvben ma is szokásos frott alakjában jelentkezik a szó. A PPBm. aztán a törzsanyag meg a pótlék jelentését összeolvasztva és német értelmezéssel megtoldva sorolja bele anyagába ezt a címszót: „*Pánkó*, tsőrege: Pastillus, Placenta frixa, ein rundes Opfer-Küchlein“. — Az erdélyi köznyelvi alakban való használatból Bod Péter esetében is ugyanolyan következtetésre juthatunk, mint előbb Pápai Párizsral kapcsolatban. Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára első kiadásából (1784) hiányzik ugyan a *pánkó*, a második, bővített kiadásban (1792) azonban hármas értelmezéssel így szerepel: „*Pánkó*; tsőrege, fánk, siska“ (az utolsó értelmezés 'fánk' jelentésére nézve l. CzF., MTsz.). Ennél feltűnőbb, hogy megvan e szó Simai Kristófnak »Végtagokra szedett Szó-tár«-ában (1809), így: „*Pánkó*: (fánk) Pastillus, scriblita“ (i.m. 96). Márton József (1811) így szótározza: „*Pankó* (!) fánk, der Krapfen“. Gyarmathi Sámuel Vocabulariumában (Bécs, 1816) már a vele összevethető német szó is bekerült a szócikkbe; íme: „Fánk, *pánko*, scriblita, torta Ge(rmanice) *Pfannkuchen*, V(alachice) *pankova*“ (l. Voc. *fánk* al.).

A Tsz.-ban (1838) reá vonatkozólag ezt találjuk: *Pánkó*, fánk, zsírba döglött. Székely szó... Falun rá t o t t-nak is hívják. Innét száraz *pánkó*...: csőrege Székely szó.“ A MTsz. valóban a *pánkónak* két jelentését ismeri: 1. 'fánk, farsangi fánk' (ott a székelyföldi előfordulás mellett Biharból is van rá adat); 2. 'csőrege, forgácsfánk' csak a kalotaszegi Bánffyhunyardról. A MTsz. utal emellett a szó több összetételére. A megfelelő címszók alatt ezt olvashatni: *körtvély-pánkó* (!): körtefánk, pohárvágott (Háromszék) | *paraszt-pánkó*: vastag tésztából készült és jó pirosra sütött csőrege (Kalotaszeg) | *puharas-pánkó*: pohárral vágott fánk (Bánffyhunyard). — Meg kell jegyez-nem, hogy a *száraz-pánkó* címszót 'csőrege, forgácsfánk' értelmezéssel a MTsz. — a forrásutalás bizonyosága szerint — csak a Tsz. alapján iktatta bele anyagába, más előfordulását e szónak nem ismerhette.

Az itt felsorolt szótári adalékokból ítélve úgy látszik, hogy a *pánkó* szónak Erdély-szerte ma is általánosan

használt 'fánk' jelentése mellett volt és lehet ma is magában vagy összetételes formájában szűkebb, de — egyelőre — pontosan meg nem határozható területen ismeretes 'csöröge, forgácsfánk' jelentése is. Mint láttuk, ez a jelentés már a legrégebbi szótári adatokban is jelentkezik. Megjegyzem azonban, hogy magam e szót Erdélyben ilyen jelentésben nem, csak a fentebb jelzett 1. jelentésben hallottam közkeletűen használni.

5. Magáról az itt érdeklődésünk körébe került szóról egyébként bizonyosan tudjuk, hogy a *fánk* szóval együtt német jövevényszó: a középfelnémet *pfankuoche*, újfelnémet *pfannkuchen* 'Krapfen' szóval vethető egybe (így: Lumtzer—Melich, DOLw., 93, 191; EtSz.; SzófSz.). — Megjegyzem, hogy e német szóval való összevethetőségére — jelentésbeli nehézségek miatt — kételkedően már CzF. is utalt. Habár mindmáig nincs is e jövevényszavunkkal kapcsolatban minden hangtani kérdés, elsősorban a *fánk* és a *pánkó* szóban jelentkező szókezdő $f \sim p$ és a német szókezdő *pf* viszonya tisztázva, illetéktelenségem miatt nem kívánok ezúttal a tisztázandó hangtani kérdések mindannyiához hozzászólni. Pusztán a szóvég alakulására nézve jegyzek meg ennyit: Az eddig közkézen forgó kiadványokban meg a tőlem előbb felsorakoztatott XVI—XVII. századi okleveles adalékokban a címbeli szó a következő formákban jelentkezik: 1548: „Ez pedig leszen vala... *pankoh*bol“. 1586: „*panchora* keolt“. 1589: „Keolt *pankohra*“. 1590: „Schýütetem *Pankohot*“ | „*Pankhohat* Schütünk“. 1592: „Swttettem *pankohot*“ | „feyer liztet *pankonak*“ | „way *pankohoz*“. 1595: „Tiukmonyat *pankohoz* veöttem“. 1597: „*Pankoch*nak... Vaiat“ „Swlt *pankochaz* (!) 8 tiuk moni“ | „*Pankochot*... swteettek volt“ | „Swtedtem... *panykohot*“ | „Swtedtem wala *pankohot*... Keolt az *panchora* 1 Eytel way“. 1598: „witedtem (!)... Egy Taly *pankohot*“ | „*pankohnak* liztet“. 1625: „Fejer *Panko*“ | „Vajat... *Pankohnak*“ | „*Pankoh*“. 1650: „Sütettem Fodor *pankohkatt* es Apro *Pankohokatis*“ | „Sütettem... tekert *Pankohkatt* es *Pankoh* kalaczokat... Vaiba(n) rantott *pankokat* Es kalacz *pankokatis*“. — Ez adalékok láttán valamelyes bizonyossággal állítható, hogy

a XVI. század végén e szót Erdélyben még *pánkoh* ~ ? *pánko* alakban ejthették, és így ez a *pánkoh* a többalakú változó *h* tövű névszók, és nem, mint ma a *pánkó*, az egyalakú változatlan tövűek közé tartozhatott, illetőleg tartozik. A jelzett időszakaszban azonban a szóvégi *h* már eltűnőben lehetett, és így hovatovább a szóvégen jelzett *h* csak megőrzött írás-, de nem ejtés-sajátságának tekinthető. Mindenesetre az eddig ismert, a XVI. századi gazdagsághoz viszonyítva feltűnően csekély számú XVII—XIX. századi adalékban már csak -ó végződésű alakkal találkozunk.

6. Záradékol még csak egy megjegyzést teszek. Mint-hogy az előbb előadottakból látni való, hogy a címbeli szó nemcsak hogy az erdélyi magyar nyelvjárások egyik közkeletű szava, hanem az erdélyi köznyelvben is általánosan használatos szó, számomra meglehetősen megokolatlannak látszik e szónak a tájszavakban egyébként eléggé gazdag ÉrtSz.-ből való kimaradása, hiszen ezt a szót már CzF. is felvette anyagába úgy, hogy legalább utalószóval a *fánk* helyett használatos „tájdivatos“ szónak minősítette. Ha ugyanis e nagyszerű szótárba bekerült *táj* és *nép* jelzéssel — csak a *pa-* ~ *pá-* kezdetű címszókat véve számba — például a *pacuha*, *pacsmag*, *pakulár*, *palóka*, *palozsna*, *pampuska*, *pandal*, *papfülemüle*, *papmacska*, *páskom* ~ *páskum*, *paszita*, *patics* és *paszkonca* tájszó, nem nagyon indokolható az ezeknél jóval közkeletűbb, nemcsak a tájnyelvben, hanem az erdélyi magyar köznyelvben is általánosan használatú, sőt az egyetemes magyar szótári számon tartás szintjéig már évszázadok óta eljutott *pánkó* szónak az ÉrtSz.-ből való kimaradása. Mivel azonban sem a szótár előszava, sem Tájékoztatójának a stílusminősítést tárgyaló szakasza (I. köt. XXIV—XXV. l.) nem tartalmaz a tájszó-válogatás szempontjaira nézve útmutatást, nem dönthető el, hogy milyen elvi megfontolásból maradt e széles körben ismeretes erdélyi köznyelvi szó és egyben tájszó az ÉrtSz. szerkesztőinek figyelme körén kívül. Nem indokolja a kihagyást a szerkesztési elvek bővebb ismeretét tartalmazó külön kiadvány (NytudÉrt. 36. sz.) sem, hiszen ott általános elvként azt olvasom, hogy a szótár

„címszavai közé elsősorban olyan tájszavakat iktatott be, amelyek a magyar nyelvterületnek nagyobb részén ismereteseek“ (19. l.). A szerkesztők a több mint négy évszázadra visszamenően adatolható erdélyi köznyelvi szó kihagyásával egyáltalában nem alkalmazták ezt az egyébként helyes válogatási elvet.

1963/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A SZÁLL ÉS A RÁSZÁLL EGY RÉGISÉGBELI NYELVJÁRÁSI JELENTÉSÉHEZ

A MTsz.-ban e címszó alatt egyetlen ilyen példát olvasunk: „Nagy István a Kézdi Borisra szállott“. — A szótárnak ezzel az adatával szemben két kifogást emelhetni. Először is a példa elé nem a *rászáll*, hanem csak a *száll* igét kellett volna címszóként kiemelni, és e címszó alá sorolni a *száll valakire* szókapcsolat (régiesen: vonzat) e példáját. Másik észrevételként megemlíthetem azt, hogy ez az értelmezés nélküli példa kétségben hagy afelől: mi a *száll*, illetőleg *rászáll* igének itten a jelentése. Hiába lapozunk az OklSz.-ban, ott sem lelünk *rászáll* ~ *reászáll* igének ilyenszerű használatára adatot. A NySz. is a *reászáll* címszó alatt ennek az igének csak ilyen jelentését sorolja fel: 1. 'descendo; herabsteigen'; 2. 'hereditate obvenio'; 3. 'obsido; belagern'. Ezek közül aztán egyikkel sem értelmezhető a MTsz. itt idézett példamondata. Zavart kelt bennem az is, hogy a MTsz. címszava után *Kalotaszeg táj- és Czucza János közlésére vonatkozó névjelzés áll, a példamondat viszont Háromszékről Király Pál adata.*

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy nemcsak az erdélyi tájnyelvben, de az erdélyi régiségben is volt ennek az igének más jelentése is, mint amelyet a NySz. és az OklSz. ismer. Levéltári kutatás közben a gróf Lázár család levéltárában egy 1769-i gyergyói vallatást forgatva, a kihallgatott tanúk vallomásában többször is ráakadtam erre a szóra. „Az én edes Atyám nagyobb Münsor Péter meghalálózván“ — vallja az egyik szárhegyi tanú — „az Anyámra rá szálla Gyergyó Ditrai pplus^a Kovács János“ (*„primipilus”* 'lófő'). Ugyanabban a forrásban olvastam a következő vallomásrészletet is: „Oláh Imre Csomafalvából szállott volt ide Szárhegyre Copiás nevű Leányra, a mint bizonyoson ugy is vagyon, mert a mű praedecessorunknak egy Leányára Copia Csinalo mester ember szál-

latt volt ... a Felesége után megörökösödött a mű Jóságunkban.“ Míg az elsőként idézett vallomásrészlet elé a *rászáll* címszót kellene vetnünk, a második idézetben a kétszer is előforduló *száll* (vkire) igealak kívánkoznék címszóként.

Mindezek után azonban, úgy hiszem, most már nem kétséges, hogy a MTSz. előbb idézett adatát miként kell értelmeznünk. A *rászáll* igével az erdélyi régiségben csak akkor éltek, mikor egy, rendesen idegenből jött férfi mint férj a leány vagy asszony saját telkére, örökségére települt. — Minden valószínűség szerint így értelmezendő tehát a MTSz. egyetlen adaléka **is**.

1938/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SZEKRÉNY

Egy kis közleményre hivatkozva, Bárczi Géza a címbeli szó érdekes változatának tartja a Márton Gyula közölte kalotaszegi *szekrin* és *szekrén* alakot (MNy., XL, 365). Amit ezzel kapcsolatban az ófelnevet *scrini*-ből eredeztető származtatás nehézségeiről és a tőle régebben ajánlott vallon eredet (i.h. XXVIII, 199—205, SzófSz.) lehetőségének az újabb adatok világánál való megerősödéséről ír, bizonyító voltával ez utóbbi származtatás helyességéről győz meg.

Mégis a kalotaszegi *szekrin*-változattal kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy ez az *i*-ző kalotaszegi népnyelvben a *szekrény* szó *szekrén*-ből lett *szekrin* alakjának rövid *i* hangzós változata lehet. Valóban egy újabb tájszó-közleményben a kalotaszegi *G y e r ő v á s á r h e l y* ről származó adatként a *szekrin* 1. 'edény- és evőeszköztartó üveges szekrény' alak mellett a *N á d a s d a r ó* cról 2. 'ruhatartó láda' jelentésben lejegyzett *szekriny* formát olvasom (KszTsz.). A Kalotaszeghez tartozó *B á b o n y* *i*-zéséről szólva, közölt példáim alapján már régebben megállapítottam, hogy itten, de újabb gyűjtéseink tanúsága szerint, úgy látszik, Kalotaszegnek még több pontján az *i*-zés természetes fokozati fejleményeképpen már nagyon sok esetben *i* > *i* változást, azaz rövidülést figyelhetünk meg (EM., XLVIII, 343—4). A *szekriny* > *szekrény* változás szempontjából az is fontos, hogy ez a változás elsősorban hangsúlytalan szótagban következett be, hangsúlyos szótagban csak a nagyon gyakran használt szókban figyelhető meg. Közölt példáim közül csak egynéhányat említek: *egyik* (egyék), *enyim*, *eplin* (eplény), *fösvin*, *göriiny*, *keminy*, *leginy*, *nyöstiny*, *reminsig*, *söriny*, *törtinik*, *törvinny*, *törvinszék*, *vinsig*, de *firfi*, *ippen*, *nihány* stb. is. Közleményem további részében utaltam arra is, hogy az *i*-nek a mennyiségi változása Kalotaszegnek e félreeső pontján, Bábonyban, terjedőben van. Az azóta végzett gyűjtések

alapján e megfigyelésemet néhány más kalotaszegi pontra nézve is érvényesnek tarthatom.

Ha — véleményem szerint — a kalotaszegi *szekrint* csak a *szekrény* > *szekriny* előzményből fejlődött harmadlagos alaknak lehet is tekinteni, még mindig megmarad Bárczi fejtegetéseinek alapos bizonyítékaként a *szekrén* alak. Ez tudniillik eddigi ismereteink alapján nem fejlődhetett a viszonylag új fejleménynek látszó *szekrin*-ből; a *szekrény*-ből meg éppen nem, mert ilyen alak az *i*-ző kalotaszegi népnyelvben már régen nem volt. Véglegesen azért nem tisztázható ez a kérdés, mert a kalotaszegi *i*-zessel kapcsolatban is elmondható az, amire Bárczi a Dunántúl egyik *i*-zés körébe tartozó jelenségével kapcsolatban hivatkozik: nem ismerjük eléggé a dunántúlival együtt a kalotaszegi *i*-zés történetét sem. De talán a gyűldögélő levéltári adatok alapján közelesen ezzel a kérdéssel is lehet majd foglalkozni.

1950

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár